

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

EDEBİYAT GELENEĞİMİZDE HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ

Vehbi TUNÇ
15917002

Danışman
Prof. Dr. Halil ÇEÇEN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

EDEBİYAT GELENEĞİMİZDE HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ

Vehbi TUNÇ
15917002

Danışman
Prof. Dr. Halil ÇEÇEN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Edebiyat Geleneğimizde Hallâc-ı Mansûr İmgesi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

.../.../2019

Vehbi TUNÇ

KABUL VE ONAY

ÖNSÖZ

Miladi onuncu asırda Abbasiler döneminde yaşayan Hallâc-ı Mansûr, “İlahî Aşk” yolunda ilerleyerek “Fenâfillah” mertebesine ulaşmış gizemli bir sûfidir. Tasavvuf geleneğinin özünü oluşturan Hallâc-ı Mansûr hem kendi döneminde hem de kendinden sonraki sanatçılar arasında en etkileyici sûfî olmayı başarmış ve en çok tartışılan kişi olmuştur. “Fenâfillah” mertebesinde vecd halindeyken mecâzî anlam yüklü “Ene’l-Hak” sözünü söylemiştir. Bu yüzden şer’î hükümlerce aykırı görülüp yargılanmış ve sekiz yıllık bir hapis hayatı yaşamıştır. Bu süre zarfında sözünden dönmediği için Bağdat’ta elim bir şekilde bin değnek vurulduktan sonra darağacına asılarak teşhir edilmiştir. Daha sonra el ve ayakları kesilip başı gövdesinden koparılacak suretiyle vücudu parçalanmıştır. Sonunda cesedi yakılarak külleri Dicle Nehri’ne atılmıştır.

Hallâc-ı Mansûr’u efsaneleştiren, etrafında kalıcı imgelerin oluşmasını sağlayan menkıbevî yaşamı ile ölüm şeklinin bıraktığı iz olmuştur. Bu hazin ölümü dolayısıyla başta İslâm medeniyetlerinde olmak üzere birçok yerli ve yabancı sanatçının hayal dünyasını beslemiştir. Bu yüzden İslâm tasavvufunu anlamanın yolu da Hallâc-ı Mansûr’u anlamaktan geçer.

Bu çalışmada Dîvân şâirleri ve Alevî-Bektaşî Tekke şâirleri başta olmak üzere Tanzimat’tan Milli Edebiyat’a, Cumhuriyet’ten günümüz şâirlerine kadar edebiyat geleneğimizde farklı dönemdeki şâirlerin şiirlerine başvurulmuştur. Kapsamlı ve yorucu bu çalışmada Türk Edebiyatı dışındaki İran, Arap, Hint Edebiyatı’ndan da ulaşılabilen sanatçıların görüşlerine yer verilerek Hallâc imgesi zenginleştirilmiştir.

Çalışma boyunca yararlanılan kaynaklar geniş tutulmuştur. Bilhassa Hallâc-ı Mansûr üzerine ilk çalışmayı yapan Louis Massignon, Annemarie Schimmel, F. Attâr ve

Yaşar Nuri Öztürk ile Süleyman Uludağ, Mustafa Çakmaklıoğlu, Ethem Cebecioğlu, Yaşar Günenç, Hasan Aktaş, Mustafa Ceylan, Cem Dilçin, Şükrü Elçin, Kemal Eyüboğlu, Ahmet Talat Onay, İsmail Özmen, Mustafa Tatçı, Necip Fazıl Kısakürek gibi araştırmacıların eserlerine başvurulmuştur. Eser boyunca isimleri zikredilecek şâirlerin Dîvân ve mesnevi eserleri ile onlar hakkında yazılan makale ve tezlerden; Kınalızâde, Riyazî, Silahdarzâde ve Şefkat tezkirelerinden, Kültür ve Turizm Bakanlığının e-kitap verilerinden ve bazı genel ağ sayfalarından faydalanılmıştır.

Alfabetik isim sıralamasına göre dizilen şâirler hakkında kısa bilgi verildikten sonra şiir örneklerine geçilmiş, bazı şiir örnekleri sadece beyit ve dörtlük ile sınırlı tutulmuştur. Ancak son dönemde yazılan kimi şiirlerin de Hallâc-ı Mansûr'u daha iyi verebileceği düşüncesiyle tamamı verilmiştir. Ayrıca kimi şiirler yorumlanırken, kimileri de sadece kaynakça gösterilerek verilmiştir. Kimi şâirlerin de Hallâc'a dair birden fazla olan şiirinden sadece birkaçına yer verilebilmiştir.

Hallâc-ı Mansûr etrafında oluşan mazmunların edebiyat geleneğimizdeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmanın önemli olacağını düşünmekteyiz. Edebiyat geleneğimizin her dönemini ele aldığı için de “Hallâc-ı Mansûr” üzerinde yapılacak araştırmalara büyük bir kaynak sağlayacaktır. Ayrıca eksikliklerini de göz önünde bulundurarak Hallâc-ı Mansûr'un farklı düşüncelere sahip şâirleri ortak mazmunlar etrafında buluşturdıklarını göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Hallâc-ı Mansûr üzerinde çalışmamı sağlayan ve desteklerini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Halil ÇEÇEN ile Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Sait MERMUTLU ve Dr. Öğretim Üyesi Zehra ÖZTÜRK'e, Doç. Dr. Oktay BOZAN'a, Doç. Dr. Ramazan SARIÇİÇEK'e, Dr. Öğretim Üyesi Askeri KÜÇÜKKAYA'ya ve Prof. Dr. Abdurrahman ACAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Vehbi TUNÇ
Diyarbakır 2019

ÖZET

Bu çalışmada “Fenâfillah” mertebesinde “Ene’l-Hak” dediği için yargılanıp darağacında asılan ve tasavvufta mistik yaşam ile hüznün simgesi olarak görülen “Hallâc-ı Mansûr” imgesinin edebiyat geleneğimizdeki etkisi ele alınmıştır. Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü Hallâc-ı Mansûr’un menkıbevî hayatına, eserlerine, görüşlerine ve tarih içindeki yansımasına ayrılmıştır. Birinci bölümde Hallâc-ı Mansûr etrafında oluşan *Hallâc*, *Mansûr*, *Ene’l-Hak*, *ber-dâr*, *aşk*, *urgan*, *pervâne*, *kan*, *kül*, *göl*, *ateş* gibi otuz iki mazmuna yer verilmiştir. İkinci bölümde ise edebiyat geleneğimizin farklı dönemlerinde bu mazmunları eserlerinde kullanan iki yüz yirmi iki şâirin şiirlerine yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Hallâc, Mansûr, Ene’l-Hak, tasavvuf, ber-dâr, mazmun

ABSTRACT

In this study; the effect of the image of Hallâc-ı Mansûr, which is seen as a symbol of mystic life and sadness in our literary tradition, hanging in the narrow place for the purpose of “Ene’l-Hak” in the direction of Fenâfillah, has been taken into consideration. Our study consist of an introduction and two parts. The introduction part is devoted to his life, works, views and influences. In the first section, there are thirty two imagery such as *Hallâc*, *Mansûr*, *Ene’l-Hak*, *ber-dâr*, *love*, *rope*, *blood*, *ash*, *rose*, *fire*, *etc.* which gained meaning around the Hallâc-ı Mansûr. The second part contain poems of two hundred twenty two poets’ who use those images in their works from different periods.

Keywords

Hallâc, Mansûr, Ene’l-Hak, mysticism, gallows, the mazmuns

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	XIV
GİRİŞ.....	1
HALLÂC-I MANSÛR	1
1.HAYATI.....	1
2.ESERLERİ	6
3.EDEBÎ VE TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ	7
4.ELEŞTİRİLER/GÖRÜŞLER	15

BİRİNCİ BÖLÜM

HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ

1.1. HALLÂC-I MANSÛR ETRAFINDA OLUŞAN MAZMUNLAR.....	27
1.1.1. Aşk	27
1.1.2. Aşk Meydânı	28
1.1.3. Aşkın Miracı	28
1.1.4. Aşk Şehidi	29
1.1.5. Ateş/Od/Yanmak.....	29

1.1.6.	Bağdat	30
1.1.7.	Bülbül.....	30
1.1.8.	Can Vermek / Fedâ Etmek	31
1.1.9.	Çile/Cefa Çekmek	31
1.1.10.	Dâr/Ber-dâr (Darağacı)	31
1.1.11.	Dicle Nehri	32
1.1.12.	Dost	33
1.1.13.	Ene'l-Hak	33
1.1.14.	Fenâfillah	34
1.1.15.	Gül.....	35
1.1.16.	Hallâc	35
1.1.17.	İp/Urgan	36
1.1.18.	Kan.....	36
1.1.19.	Kendinden Geçmek/Delilik/Sekr Hali	36
1.1.20.	Kurban Olmak.....	37
1.1.21.	Kül.....	37
1.1.22.	Mansûr	37
1.1.23.	Melamet/Kınama.....	38
1.1.24.	Mum/Pervâne	38
1.1.25.	Ney	39
1.1.26.	Pamuk.....	39
1.1.27.	Saç/Zülûf.....	40
1.1.28.	Ser/Baş Vermek	40
1.1.29.	Sır/Esrar	41
1.1.30.	Şarap.....	42
1.1.31.	Taşlamak/Taş Atmak	42
1.1.32.	Vahdet-i Vücûd	42

İKİNCİ BÖLÜM

EDEBİYAT GELENEĞİMİZDE HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ

2.1.	DÎVÂN EDEBİYATI'NDA HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ.....	45
2.1.1.	Adile Sultan.....	45
2.1.2.	Adnî.....	45
2.1.3.	Âgâh	45
2.1.4.	Âhî.....	46

2.1.5.	Ahmedî.....	46
2.1.6.	Ahmed Paşa.....	47
2.1.7.	Ahmet Yesevî.....	47
2.1.8.	Alî.....	49
2.1.9.	Ârif.....	49
2.1.10.	Âşık Çelebi.....	50
2.1.11.	Âşık Paşa.....	50
2.1.12.	Âşık Râmî	50
2.1.13.	Aşkî	50
2.1.14.	Avnî (Fatih sultan Süleyman)	51
2.1.15.	Azîzî	51
2.1.16.	Azmizâde Hâletî.....	51
2.1.17.	Bağdatlı Ruhî	52
2.1.18.	Bahârî	52
2.1.19.	Bahtî (I.Ahmet)	52
2.1.20.	Bâkî	53
2.1.21.	Behiştî	53
2.1.22.	Belîgî.....	53
2.1.23.	Beyânî	54
2.1.24.	Bî‘atî.....	54
2.1.25.	Bursalı Rahmî.....	54
2.1.26.	Celâl Beg.....	55
2.1.27.	Cenâbî	55
2.1.28.	Cenâbî Efendi.....	56
2.1.29.	Edirneli Nazmî	56
2.1.30.	Elvân	59
2.1.31.	Emîrî.....	59
2.1.32.	Emrî.....	59
2.1.33.	Enderunlu Fâzıl	60
2.1.34.	Esrâr Dede.....	60
2.1.35.	Fedâî Baba.....	61
2.1.36.	Fehîm-i Kadîm	61
2.1.37.	Fevzî.....	61
2.1.38.	Figânî	61
2.1.39.	Fuzûlî	62

2.1.40.	Gelibolulu Mustafa Âlî	63
2.1.41.	Gubârî.....	63
2.1.42.	Hamdî Çelebi	63
2.1.43.	Haşmet	64
2.1.44.	Hatayî (Şah İsmail)	64
2.1.45.	Hayalî Bey.....	64
2.1.46.	Hayretî.....	65
2.1.47.	Hecrî.....	65
2.1.48.	Hoca Dehhânî.....	65
2.1.49.	Hüsrev	66
2.1.50.	İbretî	66
2.1.51.	Kadı Burhâneddin	66
2.1.52.	Kâmî.....	67
2.1.53.	Kânî Ebubekr Efendi.....	67
2.1.54.	Karakoyunlu Cihânşâh (Hakîkî).....	67
2.1.55.	Keçecizâde İzzet Mola	68
2.1.56.	Koca Ragıp Paşa	69
2.1.57.	Lâmî'î Çelebi	69
2.1.58.	Larendeli Hamdî.....	69
2.1.59.	Lebîb	70
2.1.60.	Leylâ Saz (Hanım)	70
2.1.61.	Lokmanî Dede.....	70
2.1.62.	Merdümî.....	71
2.1.63.	Mevlânâ.....	71
2.1.64.	Mihrî Hatun.....	73
2.1.65.	Mostarlı Hasan Ziyâ'î	74
2.1.66.	Muhibbî (Kanunî Sultan Süleyman)	74
2.1.67.	Muradî.....	75
2.1.68.	Murâdî-i Bağdâdî	75
2.1.69.	Münîf.....	75
2.1.70.	Nâilî-i Kadîm	76
2.1.71.	Nâmî.....	76
2.1.72.	Necatî	76
2.1.73.	Neccârzâde Rıza Efendi	77
2.1.74.	Nedîm.....	77

2.1.75.	Nef'î	77
2.1.76.	Nesîmî	78
2.1.77.	Nev'î.....	81
2.1.78.	Nev'î-zâde Atâyî	82
2.1.79.	Nigârî	82
2.1.80.	Niyâzî-i Kadîm.....	82
2.1.81.	Niyâzî-i Misrî.....	83
2.1.82.	Osman Nevres	83
2.1.83.	Ravzî	84
2.1.84.	Sa'id Giray	84
2.1.85.	Sâkîb Dede	84
2.1.86.	Sâmî	84
2.1.87.	Sânî.....	85
2.1.88.	Sehâbî.....	85
2.1.89.	Selîm Mehmed Nakî Efendi.....	85
2.1.90.	Seyyid Mehmed Nesib	86
2.1.91.	Seyyid Seyfullah	86
2.1.92.	Sıdkî (Ümîdî-i Dânişmend).....	86
2.1.93.	Sırrî Râhile Hanım	86
2.1.94.	Sırrî-i Dânişmend-i Şâh.....	87
2.1.95.	Sinan Paşa	87
2.1.96.	Sultân Cem.....	88
2.1.97.	Sultân Veled.....	88
2.1.98.	Süheylî	88
2.1.99.	Şah Sultân (Sultân Hatun).....	88
2.1.100.	Şâhî (Şehzade Bayezid).....	89
2.1.101.	Şânî.....	89
2.1.102.	Şemseddin Sivâsî	89
2.1.103.	Şeyh Gâlib.....	90
2.1.104.	Şeyhî.....	91
2.1.105.	Tâib	92
2.1.106.	Taşlıcalı Yahya.....	92
2.1.107.	Ulvî Beg ez-Za'îm-i 'Alî-Mikdâr.....	92
2.1.108.	Usûlî.....	92
2.1.109.	Üsküplü Atâ	93

2.1.110.	Vusûlî	93
2.1.111.	Yahya Sezai Efendi	93
2.1.112.	Yenişehirli Avni Bey.....	94
2.1.113.	Yenişehirli Belîğ	94
2.1.114.	Zarîfî.....	94
2.2.	HALK EDEBİYATI'NDA HALLÂC-I MANSÛR	95
2.2.1.	Abdülahad Nûrî.....	95
2.2.2.	A. Cemalettin Çelebi.....	95
2.2.3.	Ali Haydar Efendi	95
2.2.4.	Ali İlhami Dede.....	96
2.2.5.	Âşık Dertli.....	96
2.2.6.	Âşık Feymânî	96
2.2.7.	Âşık Gufranî.....	97
2.2.8.	Âşık Kul Fakır.....	97
2.2.9.	Âşık Ömer	97
2.2.10.	Âşık Veli	98
2.2.11.	Âşık Veysel.....	98
2.2.12.	Âşıkî.....	99
2.2.13.	Aydî Baba	99
2.2.14.	Azbî.....	100
2.2.15.	Bayburtlu Zihnî	100
2.2.16.	Ecrî.....	100
2.2.17.	Eloğlu Nûrî.....	101
2.2.18.	Eminî.....	101
2.2.19.	Erzurumlu İbrahim Hakkı	101
2.2.20.	Erzurumlu Zihnî	102
2.2.21.	Es'ad.....	102
2.2.22.	Esirî Baba	102
2.2.23.	Eşrefoğlu Rûmî	103
2.2.24.	Fenâyî.....	103
2.2.25.	Fennî.....	103
2.2.26.	Gevherî.....	104
2.2.27.	Hakkî.....	104
2.2.28.	Haydarî Baba.....	105
2.2.29.	Hikmetî.....	105

2.2.30.	Hüsameddîn-i Uşşâkî	105
2.2.31.	İbrahim Gülşenî.....	105
2.2.32.	İsmail.....	106
2.2.33.	Karacaoğlu.....	106
2.2.34.	Kasım Dede.....	107
2.2.35.	Kaygusuz Abdal	107
2.2.36.	Kemal Ümmî.....	108
2.2.37.	Kemterî.....	108
2.2.38.	Keşfî.....	109
2.2.39.	Köroğlu	109
2.2.40.	Kul Adil.....	109
2.2.41.	Kul Bekir.....	110
2.2.42.	Kul Himmet.....	110
2.2.43.	Kul Hüseyin	111
2.2.44.	Kul Nesîmî	111
2.2.45.	Kul Şükrü	112
2.2.46.	Mefharî.....	112
2.2.47.	Muhyî.....	112
2.2.48.	Noksanî	113
2.2.49.	Perişan Baba.....	114
2.2.50.	Rahmî	115
2.2.51.	Ruhsatî	115
2.2.52.	Pir Sultan Abdal	116
2.2.53.	Sadık Baba	116
2.2.54.	Sefil Abdal	117
2.2.55.	Seher Abdal.....	117
2.2.56.	Seyranî	117
2.2.57.	Seyyid Nizamoğlu.....	117
2.2.58.	Şâhî.....	118
2.2.59.	Şem'i.....	118
2.2.60.	Türâbî	118
2.2.61.	Ümmî Sinan	119
2.2.62.	Ünsî Hasan	119
2.2.63.	Virdî Derviş.....	119
2.2.64.	Yesarî Baba	120

2.2.65.	Yunus Emre.....	120
2.2.66.	Zahmî	123
2.2.67.	Zekâî Mustafa.....	124
2.2.68.	Zatî Süleyman Efendi.....	124
2.3. BATI ETKİSİNDE GELİŞEN TÜRK EDEBİYATI'NDA HALLÂC-I		
MANSÛR.....		124
2.3.1.	Ahmet Oktay	124
2.3.2.	Akif Kuruçay.....	125
2.3.3.	Ali Emîrî	125
2.3.4.	Ali Püskülloğlu	126
2.3.5.	Arif Ay	126
2.3.6.	Arif Nihat Asya.....	127
2.3.7.	Asaf Hâlet Çelebi	127
2.3.8.	A.Vahab Akbaş	128
2.3.9.	Bahattin Karakoç.....	128
2.3.10.	Beşir Ayvazoğlu.....	129
2.3.11.	Burak Kılıçaslan.....	129
2.3.12.	Enis Behiç Koryürek	129
2.3.13.	Hilmi Yavuz	130
2.3.14.	Hüseyin Ferhad	131
2.3.15.	Hüsrev Hatemi	131
2.3.16.	Hüseyin Yurttaş.....	132
2.3.17.	İlhan Şevket Aykut.....	132
2.3.18.	İsmet Özel	133
2.3.19.	Fuad Köprülü	133
2.3.20.	Kemal Edip Kürkçüoğlu	134
2.3.21.	Mehmet Akif Ersoy	134
2.3.22.	Muhlis Akarsu.....	134
2.3.23.	Mustafa Yılmaz.....	135
2.3.24.	Muallim Nâci	135
2.3.25.	Namık Kemal	135
2.3.26.	Nazım Paşa.....	136
2.3.27.	Necip Fazıl Kısakürek.....	136
2.3.28.	Nurullah Genç	137
2.3.29.	Osman Numan Baranus.....	138

2.3.30. Ömer Lütfi Mete	138
2.3.31. Özdemir İnce.....	138
2.3.32. Sefa Kaplan	139
2.3.33. Sezai Karakoç.....	139
2.3.34. Şükufe Nihal Başar	141
2.3.35. Tahsin Saraç	141
2.3.36. Talat Ülker	142
2.3.37. Yahya Kemal Beyatlı	142
2.3.38. Yavuz Bülent Bakiler.....	143
2.3.39. Yusuf Önder Bahçeci	143
2.3.40. Ziya Paşa	144
SONUÇ	145
KAYNAKÇA	147

KISALTMALAR

<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>bs.</i>	Baskı, basım
<i>C.</i>	Cilt
<i>Çev.</i>	Çeviren
<i>D.</i>	Dîvân
<i>Edt.</i>	Editör
<i>G.</i>	Gazel
<i>Haz.</i>	Hazırlayan
<i>Hız.</i>	Hazreti
<i>K.</i>	Kaside
<i>Koş.</i>	Koşma
<i>M.</i>	Mesnevi
<i>Muh.</i>	Muhammes
<i>Müs.</i>	Müseddes
<i>N.</i>	Nazire
<i>öl.</i>	Ölüm tarihi
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>Tah.</i>	Tahmis
<i>T.B.</i>	Terci-i Bent
<i>Tez.</i>	Tezkire
<i>Yay.</i>	Yayınları
<i>yy.</i>	Yüzyıl

GİRİŞ

HALLÂC-I MANSÛR

(Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Eleştiriler)

1. HAYATI

Hallâc-ı Mansûr'un¹ gerçek adı Ebu'l-Muğis Hüseyin b. Mansûr el Hallâc el Beyzavî'dir. Bugünkü İran sınırları içindeki Beyza yakınlarında “Tur” denilen bir yerde 857 yılında dünyaya gelir. Yaşadığı yer Basra civarındır. Babası Müslüman, dedesi Mazdek-Zerdüşî dinine mensup bir kişidir. Uzun ismine rağmen “Hallâc-ı Mansûr” diye bilinir (Öztürk, 1997: 67; Günenç, 2002: 10).

Hallâc'ı Mansûr bir gün bir işi için hallaçlık (pamuk işi) yapan bir arkadaşın dükkânına gider. Arkadaşını dükkândan dışarıya gönderir fakat arkadaşı gecikmiş ve işini yapmadığı için Hallâc-ı Mansûr'a sitem etmiştir. Bunun üzerine Hallâc-ı Mansûr, çok kısa sürede elini pamuk yığınlarına uzatıp bütün pamuğu temiz ve kirli diye ayırarak düzeltmek ve çekirdekleri ayıklamak suretiyle bir kerâmet göstermiştir. Bu kerâmetin halk arasında zamanla yayılması ve insanların gönlündeki sırları pamuk atar gibi alt üst ettiği için “Hallâc-ı Esrâr” ve “Hallâc” gibi lakaplarla anılır olmuştur. Öte yandan

¹ Hallâc-ı Mansûr ile ilgili bilgilerin çoğu Louis Massignon, Annemarie Schimmel, Yaşar Nuri Öztürk, Ferîdüddin Attâr, Mustafa Tatçı gibi yazar ve araştırmacıların eserlerine dayanır. Bağdat civarındaki araştırmalardan kırık testiler üzerinde bulduğu Hallâc'a ait mısralardan yola çıkarak Hallâc'ın daha fazla tanınmasını, eserlerinin bilinmesini sağlayan ve yaklaşık otuz yıllık çalışmaları sonucu onu Batı ve Doğu edebiyatına tanıtan kişi Fransız arkeolog Louis Massignon'dur (Öztürk, 1997: 67).

“Hallâc” lakabını babasının hallaçlık mesleği veya insanlara İlahî sırlardan bahsetmesi sebebiyle de alması muhtemeldir (Yağmur, 2016: 124; Üstüner, 2015: 126).

Hallâc-ı Mansûr ile ilgili menkıbe veya olağanüstü olayların, kerâmetlerin anlatıldığı eser olan “Tezkiretü’l Evliyâ”da Ferîdüddin Attâr², Hallâc-ı Mansûr’un “Hallâc” lakabını alışı şöyle anlatır: “*Ona şunun için Hallac (pamuk atan) demişlerdi. Bir gün bir pamukçunun ambarına uğramış, işareti üzerine derhal pamukların çekirdekleri dışarı çıkmış ve halk da bu işe şaşmış kalmıştı.*” (Attâr, 2007: 529)

Hallâc-ı Mansûr çok erken yaşlarda tasavvufa yönelmiştir. Bu yolda üç şeyhe gönül bağlamış, onları takip etmiştir. İlk hocası *Tüsterî* olup ondan Hadis ve Kur'an öğrenmiştir. İkinci üstadı İmam Buhari'nin yetiştirdiği bir zat olan *Amr el Mekkî*’dir. Önemli bir sima olan üçüncü hocası, Bağdat Sûfî Okulu'nun meşhur lideri ve yaklaşık yirmi yıl hizmetinde kaldığı sonradan da farklı düşüncelerinden dolayı tartışacağı *Cüneyd-i Bağdadî*’dir. Hallâc-ı Mansûr’un; Nurî, Şiblî, İbn Atâ, Futî gibi tanınmış sûfilerle dost olması Cüneyd-i Bağdadî’nin meclislerinde gerçekleşecektir (Altunyay, 2003: 55).

Hallâc-ı Mansûr, daha 16 yaşındayken Bağdat, Basra, Horasan, Batı Türkistan ve Hindistan’ı gezer. Mekke’ye üç kez hac yolculuğu yapar (Baldock, 2006: 186). Miladi 896’da ilk hac görevini yapar. Burada gece gündüz namaz kılıp dua ederek, nefisten arınarak bir yıl kalır. 898’de Cüneyd-i Bağdadî’den ve diğer sûfilerden ayrılıp kendi yolunu çizer. İki yıl kadar Tüster’de inziva hayatı yaşar. Bu tarihten sonra en çok yaşadığı yer olan Bağdat ve Mekke’den ayrılıp fikirlerini yaymak üzere Hindistan, Orta Asya, Türkmenistan gibi ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı yerlere seyahate çıkar. Düşüncelerinin gelişiminde de Hint kaynaklı öğelerin etkisi bulunan Hallâc-ı Mansûr, buralarda Türklerin İslâmlaşmasında da etkin roller oynar. Bir süre ailesiyle birlikte

² F.Attâr da “Tezkiretü’l-Evliyâ” eserindeki *Hallâc-ı Mansûr* hayatını anlatırken kaynakça olarak Sülemî’nin “Tabakatu’s-Sûfiye” eserini göstermektedir (Attâr, 2007: 529).

Ahvaz'da yaşar. Burada ailesini bırakıp dört yüz müridiyle ikinci haccını yapar. Hac dönüşü Bağdat'a yerleşir. Ardından tekrar Orta Asya, Horasan, Maverâünnehir, Maçin, Turfan, Türkistan gibi yerleri dolaşır. Miladi 903 yılında ise üçüncü haccını yapar ve burada iki yıl kalır. (Uludağ, 1997: 377)

Hallâc-ı Mansûr gidip yaşadığı her yerde kısa sürede kabul görür ve halk tarafından çok sevilir. Fakat büyük bir evliya olarak din ile sürekli uğraşmasına ve onun ruhunda ilk fırtınayı oluşturan unsur Kur'ân olmasına rağmen Hallâc, zamanla farklı sebeplerle din dışı gibi gösterilmeye çalışılır. Abbasiler için tehlikeli görülen Zenc Hareketine yardım ettiği ve Karmatîlerle görüşüp onları etkilediği iddiasıyla suçlanır. Düşmanları onu baş gösteren isyan hareketlerin öncüsü olmakla suçlayıp o dönem faturayı ona yükler (Öztürk, 1997: 25). Ayrıca Bağdat'ın pazar yerlerinde halka açık vaazlar vermesi, Hak yolunda canını feda etmek istediğini belirtmesi, kendinden geçmiş bir şekilde “Ene'l-Hak” diyerek kanının dökülmesinin helal olduğunu dile getirmesi kimi çevrelerce deli, şarlatan, sihirbaz olarak anılmasına yol açacaktır. Kimileri de onu büyük bir dahi ve âlim olarak görecektir. Daha ötesi Hallâc'ın kısa sürede geniş kitlelerce tanınp taraftar bulması dönemin dini-siyasi iktidarını ve hocası Cüneyd-i Bağdadî'yi huzursuz edecektir (Baldock, 2006: 189).

Hallâc-ı Mansûr, tüm bilgi ve fikir üstünlüğüne rağmen toplumun alt tabakasından çıkmadır. Bir hallaç yani pamuk işçisi çocuğudur. Arkadaşlarından Şeybi'ye göre bir zahid değil bir siyasetçi olan Mansûr'un alt tabakadan çıkıp fikirde üstün seviyelere çıkması tepedekileri rahatsız etmiştir. Hallâc'ın acılı kaderi de böyle başlar (Öztürk, 1997: 25).

“Ene'l-Hak” sözü Hallâc-ı Mansûr'un hayatının en önemli dönüm noktasını oluşturur. Bu sözün zahirî (dış) manasına takılıp batînî (iç) manasını göremeyenler tarafından münkir veya dini inkârcılıkla suçlanır. Yakınları da büyük sırrını içte tutmayıp açığa çıkardıkları için ona öfke duyarlar. Bu sözü ve çeşitli iddialar sonucu sekiz yıl boyunca hapis hayatı yaşar. İçerdayken “Tavâsîn” adındaki tasavvuf eserini

oluşturur. O sıralarda aşırı Şîî Karmatilerin Kâ'be'yi tahrip etmelerinde mahkeme tarafından Hallâc'ın etkisi olduğu, aynı dönemlerde Zenc ve Karmatî ayaklanmalarına destek verdiği iddiasıyla yargılanır. Kadı Ebu Ömer Hammadi, Hallâc'ın katline ferman verir. Halife Muktedir'in de onayıyla önce Bağdat'ta kamçılanır, vücudu parçalanır, darağacına çekilip halka gösterilir ve nihayetinde kafası gövdesinden ayrılarak cesedi yakılır, külleri de Dicle'ye atılır (Pala, 2009: 225).

Yaşar Nuri Öztürk; Hallâc-ı Mansûr'un zındıklık, Karmatilik, peygamberlik ve ilâhlık iddiasıyla yargılandığını, fakat onun gece gündüz namaz kılan, sürekli oruç tutan, Allah aşkını dolu dolu yaşayan birisi olduğunu dile getirir. Onun görüşüne göre Halife El-Muktedir; vezir Hamid, mahkeme kadısı Yusuf el-Hammadî ve mutezile fakihi Davud ez-Zahirî'nin Hallâc'ı suçlayan görüşünü onaylar ve dolayısıyla Hallâc'ı, Abbasi yönetimine boyun eğmeyen bir kişi olarak yargılayıp ölüme gönderir. (Öztürk, 1997: 91).

Zülfikar Güngör, bir makalesinde Hallâc-ı Mansûr'un ölüm anını şöyle anlatır: *"Hicri 309 Zi'lka'desinin 24'ncü salı günü (27 Mart 922) sabahleyin Mansûr'u zindandan çıkarıp Bağdad'ın "Babu't-Tak" denilen mevki'ine götürdüler. Seyretmek için toplanan halkın gözü önünde yatırdılar, bin değnek vurdular. Ah bile demedi; Yalnız değnekler altı yüzü bulunca zabıta nazırına 'Beni yanına getir, sana Kostantiniyye fethine mu'adil bir nasihat vereyim." dedi. Nazır, "Böyle söyleyeceğini, hatta daha yüksek va'adlerde bulunacağını bana haber vermişlerdi!' diyerek dinlemedi. Değnekler iki bin olduktan sonra ellerini, ayaklarını, daha sonra da başını kestiler. Başını dara asıp cesedini yakılar, külünü Dicle'ye döktüler."* (Güngör, 587).

İskender Pala da Hallâc-ı Mansûr'un hayatı ve ölüm anı için özetle şunları yazar: *"İran'ın Tûr kasabasında doğdu. Basra'ya yerleşti ve evlendi. Tasavvuf yoluna genç yaşta girdi. Zühd ve itikâf ile çabucak ilerlemeler kaydetti. Hint ve Türk memleketlerinde dolaşarak İslâmı yaymaya çalıştı. Hakkında birçok menkıbe söylenen Mansûr aslında Hallâc değildir. Bir gün Hallâc bir dostuna iş buyurduktan sonra*

gösterdiği kerâmetten dolayı kendisine “Hallâc” lakabı verilmiştir. Onun tasavvufta üstadı Ebû Amr Osman-ı Mekkî’dir. Cüneyd-i Bağdadî ile sohbetleri olmuştur. Her gün bin rekât namaz kılarmış. Tasavvuf yolunda ilerleyince fenafillâha ulaştı ve “Ene’l-Hakk” dedi. Bu sözün zâhirî manasının ele alanlar onu münkir ilan etti. Bunun üzerine Hallâc’ı hapse attılar, sekiz yıl hapiste kaldı. Kadı Ebû Ömer-i Hammâdî katline hüküm verdi. Bağdat’ta sırayla kamçılandı, vücudu parça parça edildi, darağacına çekilerek teşhir edildi, sonra kafası kesilerek öldürüldü ve cesedi yakıldı.” (Pala, 2009: 185-186).

Hallâc’ın idamından sonra onun öğrencilerinden Şâkir, İbn Mansûr, Şa’rânî ve Haydera da uzun takiplerden sonra yakalanıp idam edilir. Öğrencilerinden Şelmeğânî (Ebu Cafer M.bin Ali) ve arkadaşı İbn Ebî Avn (İbrahim bin Muhammed), Hallâc gibi yakılır³ (Öztürk, 2011/2: 11), Hallâc’ın en yakın arkadaşı İbn Atâ da Hallâc uğruna ölümü göze alarak görüşlerini yaymaya devam eder ve bu yüzden öldürülür (Gürer, 2017: 174).

L. Massignon; Hallâc’ın ölümünü o dönemde kendi müritleri arasında bir nevi Hz. İsa gibi görüldüğünü ve aslında onun öldürülmediğini, onun yerine bir katırın öldürüldüğünü dile getirir. Müritleri, ruhunun göğe yükseltildiğine ve tekrar geri geleceğine inanırlar. Massignon aynı zamanda Hallâc’ın ölümünü Fransa’da “Saint Quen Meydânı”nda yakılarak öldürülen *Jeanne d’Arc*’a benzetir. İkisi de ölümlerinden sonra hakları iade edilecektir. Yaklaşık yüzyıl sonra Abbasi halifesi, Hallâc’ın bazı parçaların defnedildiği yere gidecek ve hala yasak olarak gizli planda yası tutulan ve yaşatılan Mansûrî düşünce bundan sonra daha açık bir şekilde yayılma imkânına kavuşacaktır (Massignon, 2006: 687).

³Tarih içinde benzer sebeplerle Hallâc-ı Mansûr gibi aynı akıbeti yaşayan tasavvufçular da olacaktır. İşrakî felsefenin babası sayılan ve Hallâc’ın hayatını şiirleştiren ilk kişi Şehabeddin Sühreverdi (Mahtûl), Selâhaddin-i Eyyubi döneminde Halep’te aç bırakılarak öldürülecektir. Yine aynı nedenlerden Halep’te Nesimî’nin derisi yüzülecek, Şeyh Bedreddin Simavi/Serez’de asılacak, Pir Sultan Abdal ise Hızır Paşa tarafından idam edilecektir (Sunar, 1978: 47).

2. ESERLERİ

İbn Nedîm'in (10.yy.) "el-Fihrist" eserinde adlarını verip Hallâc'a atfettiği kırk altı eserin günümüze ulaşamadığı, hapisteyken imha edildiği ve yasaklandığı dile getirilir. Bunlar: 6 adet mektup, tasavvufa dair 350 kadar vecize, vaazlarından 74 hulasa(Ahbâru'l-Hallâc), iki mensur mecmua, Divân ve Kitâbü't-Tavâsîn olup geriye sadece Tavâsîn, Dîvân ve Ahbâru'l-Hallâc eserleri kalmıştır. Tatçı; Hallâc'ın, eserlerini fasih bir Arapça ile kaleme aldığını dile getirir. (Geniş bilgi için bkz.: Öztürk, 2011/2: 157; Uludağ, 1997: 381; Tatçı, 2008: 45).

Tavâsîn: Hallâc-ı Mansûr'un hapisteyken yazdığı ve fikirlerini göstermesi bakımından önemi olan bu eseri öğrencisi ve sonradan da Hallâc uğruna ölümü göze alacak olan İbn Atâ, hapis yerinden gizlice dışarı çıkarır. İbn Atâ, kitabı iyice korur ve eseri günümüze ulaştırmada belki de en önemli işlevi görmüş olur (Gürer, 2017: 174). Bugün biri İngiltere (British Müzeum), ikisi İstanbul'da (Veliyyüddin Efendi ile Süleymaniye Kütüphaneleri) olmak üzere üç nüshası olan bu esere Hallâc; Şuarâ, Neml ve Kasas sûrelerinin başlangıcındaki gizli anlamlar ihtiva ettiği düşünülen huruf-ı mukatta harflerinden "tâ" ile "sîn" in okunuşuyla elde ettiği "tâsîn" (çoğul hali "tavâsîn") sözcüğüne tasavvufî-ezoterik-soyut anlamlar vererek oluşturmuştur. Eser her biri birkaç sayfadan oluşan; *sirâc, fehm, safâ, daire, nokta, ezel ve iltibas, meşîet, tevhid, esrar, tenzih ve marîfet tasîni* (Peygamberlik ışığı, kavrayış, arınmışlık, daire, nokta, sonsuzluk, tanrısal irade, teklik, tevhid, biçimlerden kopma, gizem...) adını verdiği anlaşılması son derece zor olan on bir tâsîn veya risaleden meydana gelmiştir (Uludağ, 1997: 380-381). Bu eser olağanüstü yoğunlukta olup Allah aşkı, Hz. Muhammed övgüsü, hac farzının yerine getirilmesine getirdiği aykırı çözüm, pervâne-ışık ilişkisi, derin teolojik ve tasavvufî anlamlar, vuslatın sırrı gibi simgesel derinlikteki söz ve düşüncelerinden oluşmaktadır. Dağınık haldeki "Tavâsîn" eserini İlk olarak Massignon toplayıp 1913'te yayımlamış ve daha sonra da Fransızcaya çevirmiştir (Passion d'al-Hallaj). Hallâc'ın en önemli metinlerinin korunmasını ve günümüze ulaşmasını sağlayan

İran-Şirazlı bir sûfî olan Ruzbihan Baklî, Tavâsîn'i Arapçaya şerhetmiştir (Şerh-i Şathiyyat). (Uludağ, 1997: 380; Schimmel, 2017: 110-118). *Secili nesir* özelliğindeki bu eserin dili Arapçadır. Bu eser Arapça metin esas alınarak Yaşar Nuri Öztürk tarafından 1976 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca 2001 yılında Yaşar Günenç tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir (Tavasin, Yaba Yay.). Ayşe Abdurrahman bu eseri İngilizce'ye dönüştürmüş (1974) ve 1978'de Pakistan/Lahor'da yayımlamıştır. (Öztürk, 2011/2: 289; Uludağ, 1997: 381; Tatçı, 2008: 45)

Dîvân: Hallâc'ın farklı kaynaklarda bulunan 80 kadar şiiri öğrencisi ed-Dîneverî tarafından toplanmış, Massignon tarafından derlenerek Dîvân haline getirilmiştir. Arapça ile yazılan Hallâc'ın bu şiirleri ilk olarak 1931'de Massignon tarafından "Journal Asiatique"te yayımlanmıştır. Daha sonra 1955 ve 1981'de Paris'te müstakil baskıları yapılmıştır. Bu eser, Kâmil Mustafa eş-Şeybî tarafından Bağdat'ta 1974 yılında yayımlanmıştır. Şeybî'ye göre bu eser Hallâc'ın hazine deposudur. Bir bütün halinde Yaşar Nuri Öztürk tarafından neşredilmiştir. Bu şiirleri ilk tescil eden kişi ise sûfî-tarihçi es-Sülemî (öl.1023)'dir. (Öztürk, 2011/2: 157; Uludağ, 1997: 381; Aktaş, 2003: 23).

Ahbâru'l-Hallâc: Bu eser, L.Massignon'un "Quatre textes inedits, relatifs a la biographie d'al-Hallâj" (Paris 1914) eserinin genişletilmiş bir basımıdır. Uludağ'a göre Hallâc'tan rivayeten söylenen 74 adet sözün (Uludağ, 1997: 381), Schimmel'e göre de Hallâc ile ilgili Orta Asya gezileri ve Bağdat'taki menkıbevi hayatının bir derlemesidir. (Schimmel, 2017: 113)

3. EDEBÎ VE TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ

Hallâc-ı Mansûr, genel olarak "Vahdet-i Vücûd" anlayışı doğrultusunda söylediği "Ene'l-Hak" sözü ile tanınır. Ayrıca Hz. Muhammed'in nurunun ezeli oluşu, hulûl inancı, bütün dinlerin tek bir İlahî kaynaktan geldiği görüşü, İblis ve Firavun'u aklayan düşünceleri, namaz ve hac farzlarının yerine getirilmesi gibi dini-tasavvufi-

mistik konular üzerinde görüş belirtmiştir. “Dîvân” ve “Tavâsîn” eserlerinde ele aldığı bu görüşleri genel olarak şöyle özetlenebilir (Sunar, 1978: 45):

Hallâc-ı Mansûr’u Hallâc yapan, ondaki tasavvufu düşüncenin temelini atan ve ona kaynaklık eden “Vahdet-i Vücûd” anlayışdır. Hallâc-ı Mansûr, “Vahdet-i Vücûd” anlayışını şu sözlerle dile getirir: “*Ben, O’ndanım, ama O değilim.*” (Günenç, 2002: 21). Mansûr’un “Ene’l-Hak” sözünden yola çıkarak İbn Arabî’de de sistemli ve daha yaygın hale gelecek olan “Vahdet-i Vücûd” düşüncesi; tasavvufî düşüncede Yaradan’la yaradılanın aynı kökten geldiğini ve ikisinin "Bir" olduklarını savunur (Öztürk, 1997: 183). Mutasavvıflara göre bütün varlıklar birdir; o da Allah’ın varlığıdır. Evrendeki farklı veya aynı olan canlı ve cansız her şey, bir tek O’nun varlığı ile ayakta durur. Bütün varlığın aslında Bir olduğu ve her şeyin O’nun bir yansıması olduğu, varlıkta ikilik olamayacağı düşüncesi, Hallâc’ın ve sonraki asırlarda tasavvufçuların önemli söylemi olarak kullanılacaktır (Baldock, 2006: 192).

Mansûr’da hulûl inancı vardır. Bir nevi “Vahdet-i Vücûd” anlayışı olan bu inançta, şath yani cezib halindeki sevgili kulunun yüzünde Allah’ın hulûl etmesi durumu söz konusudur. Kim kendi nefsinden arınır, dünya lezzet ve şehvetlerine sabrederse saflaşır, Allah’a yakın olup “İnsan-ı Kâmil” olur ve Allah yolunda can vererek veya kendini feda ederek “Fenâfillah”’a ulaşır. Bu “Fenâfillah” hali Hz. İsa gibi Allah’ın ruhu kendisinde belirir. Bütün hareketleri ve söyledikleri bir nevi Allah’ın fiilleri olur. Hallâc’ın “Ene’l-Hak” deyişi de işte bu makama ulaşmış olmanın bir neticesi olarak söylenmiştir (Altıntaş, 1999).

Hallâc, “Tavâsîn” eserinde, Hz. Muhammed’in her ilmin ve irfanın kaynağı olan ezeli sureti ile Peygamber olarak dünyaya geldiği beşeri/fânî sureti olmak üzere iki suretinin olduğunu dile getirir. Bütün veli ve peygamberlerin nurlarının bu ezeli nurdan geldiğini ileri sürer. Hallâc’a göre, Hz. Muhammed; batında hakikattir, zahirde marifettir. Hakikatte ilk O, nübüvette son O’dur (Sunar, 1978: 51).

Süleyman Uludağ; Hallâc'ın İblis, Firavun ve fütüvvet davasının en güzel örneği olarak gördüğü Hz. Muhammed gibi kendi iddiası olan “Ene'l-Hak” davasında sonuna kadar ısrar etmek suretiyle de onlar gibi fütüvvetin en önemli örneğini verdiğini dile getirir (Uludağ, 1997:379). Hatta Hallâc-ı Mansûr; Hz. Muhammed ve İblis'i dünyadaki gerçek muvahhitler olarak görür. İblis'in kusursuz bir âşık olduğu düşüncesini Hallâc'ta olduğu gibi Şah Abdullatif, Gazâlî ve Muhammed İkbal'de de görmek mümkündür (Schimmel, 2017: 265-268). Hallâc-ı Mansûr, Firavun konusunda da: “*Firavun denizde boğulsa da sözünden dönmedi. Ben de yolumdan, sözümünden, çarmıha gerilmekten caymayacağım.*” diyerek aslında onu onayladığını gösterir (Öztürk, 1997: 341)

“Ene'l-Hak” ya da “Ben Hakkım” sözü Süleyman Uludağ'a göre “*Ben Hak'tanım*” veya “*Ben bir gerçeğim ve bâtil değilim*” demektir. (Uludağ 1997: 379).

Hallâc'ın “*Eğer Allah'ı tanıımıyorsanız, eserini tanıyınız. İşte bu eser benim. Ben Hakk'ım(Ene'l-Hak), çünkü ebediyyen ben Hakk ile Hakkım.*” diyerek aslında kendisinin Allah'ın bir işareti olduğunu vurgulamak istemiştir. Bu sözde Tanrılık iddiasının olduğunun söylenmesi de yanlıştır. Bu söz “*Ben Hakk'a eriştim, her şey onun tecellisidir, Her şey ondandır, ben de ondanım, benliğimi onun varlığında yok ettim, 'Fenâfillah'a ulaştım*” anlamıyla anlaşılmalıdır. Bu konuda tasavvufçuların çoğu Mansûr'un aksine “Hüve'l-Hakk” (O Haktır) demeyi daha çok tercih etmişler (Ceylan, 2007: 191-192).

Aslında “Ene'l-Hak” sözünün benzerini ilk olarak “Şan ve ululuk banadır.” anlamında “Subhani” diyen Bâyezid-i Bistâmî'de görmek mümkündür. Fakat Hallâc-ı Mansûr bu düşünciyi daha sistemli olarak işlemiş ve yeniden farklı temalarla yüksek sesle anlamlandırmıştır. Bu sistematik çabayı, daha sonra ünlü İslâm düşünürü Muhyiddin-i Arabî devralacak ve iyice olgunlaştıracaktır (Yalçinkaya, 1996: 115).

Âmil Çelebioğlu; Mansûr'un söylediği “Ene'l-Hak” sözünün kültür ve edebiyat alanında ilham kaynağı olarak efsaneleştirdiğini, “Vahdet-i Vücûd” gibi yanlış

anlaşıldığını, Mansûr'un Firavunlar gibi "Ene'r-Rab" demediğini, "Ene'l-Hak" diyerek batıl olmadığını, gerçek ve Hak'tan olduğunu dile getirmiştir. Çelebioğlu, "Vahdet-i Vücûd" yerine Mevlânâ'da olduğu gibi "Vahdet-i Şuhûd" olmasını daha doğru görür ve bu anlayışta her şeyi Allah'ın bir parçası değil de onun bir eseri olduğu, O'nunla olduğu fakat O'ndan olmadığını dile getirir. Bu düşüncüyü Mevlânâ, gölge-ışık ilişkisiyle örneklendirir. Mevlânâ: "*Gölge, ı ışık sayesinde vardır fakat gölge bitince veya geceleyin kaybolunca ı ışık/güneş asla kaybolmaz.*" diyerek gölgenin ı ışığın esiri olduğunu ve onsuz var olamayacağını, yani Hallâc'ın Allah'ın sadece bir gölgesi gibi kabul edilmesi gerektiğini belirtir (Çelebioğlu, 1998: 102).

Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled, Mevlânâ'nın da Mansûr gibi sözler sarfettiğini, her beytinde "Ene'l-Hak" sözlerinin bulunduğunu fakat dönemindeki toplumun daha samimi olduğu için benzer saldırılara uğramadığını söyler (Çakmaklıoğlu, 2005: 201). Sultan Veled, Tanrı âşıklarının üç mertebede bulunduğunu, Mevlânâ ve Şems'in buranın padişahı olduğunu, Hallâc-ı Mansûr'un da bu mertebede en üstte yer aldığını dile getirir. (Sultan Veled, 1976: 356)

Ayrıca Mevlânâ, sözlerinin sırlar ile olduğunu ve bu sırların Mansûr'un bilinen o sırrından çok daha büyük olduğunu, gerçek aşkın Mansûr gibi darağacında asılmak olduğunu vurgular ve Mevlânâ: "*Bu hüküm sürme, bu buyruk yürütme kötü kişilerin elinde olunca, peygamberlerin bile öldürölmesi gerekli olur.*" diyerek "İlahî Aşk" yolunda yaşam süren kişilere karşı yapılan benzeri hareketleri nadan kimselerin Peygamber'e yaptıklarından farksız oluşuna benzetir (Çakmaklıoğlu, 2005: 218).

Mevlânâ, aşkı anlatmak için söylenen sözlerin yetersiz olduğunu, vecd halinde söylenen sözlerin etkisinin çok fazla olduğunu ve maneviyatı anlamada beşeri dilin yetersiz olduğunu dile getirir (Çakmaklıoğlu, 2005: 200). Mevlâna: "*Musâ'ya ağaçtan beliren Allah'ın sesi gerçekte evrenin her zerresinde daima yankılanmakta, her zerre 'Ene'l-Hak' diyerek Hallâc gibi darağacına asılmakta. Ama sağır gafiller, kâinâtın her zerresine nüfuz etmiş olan o ezeli sesi duyamazlar.*" der (Çakmaklıoğlu, 2005: 201).

Hallâc-ı Mansûr'un "Ene'l-Hak" sözü Ethem Cebecioğlu'na göre sûfinin ruhanî yükseklik anında söylemiş olduğu bir söz olup benzerlerini Bâyezid-i Bistâmî ve Yunus Emre'nin şiirlerinde de görüldüğü gibi aslında tekfir edilmemesi gerektiğini dile getirir. Bu, konuşurken ölçüyü kaçırma anlamına gelen şatahat veya şathiye örneği olup aşırı tecelli ve feyz getiren velilerden zuhûr ettiğini söyler. Bu sözler bilinçli söylenmiş değildir. Onlar Allah tarafından konuşturulmuştur. Akıl alanından çıkıp zaman ve mekân boyutlarının aşıldığı bir andır. Oysa şeriat akla hitap eder. Sûfiler ise aklı aşp daha kalbî ve ruhanî bir mertebede bu sözleri sarf ederler. Bu yüzden Hallâc'ın masum olduğu söylenir (Cebecioğlu, 2009: 295).

Erzurumlu İbrahim Hakkı, Hallâc'ın "Ene'l-Hak" sözü için *"Söyleyen Nasır (yani Allah) idi. /Mansûr ondan tercüman olur."* der. (Cebecioğlu, 2009: 75). O'nun, bu sözü Hak'tan rivayetle söylediği kaydedilir ve fenâ halinde söylediği ya da kendisinin "yanlış" değil de "doğru"(hak) olduğunu ifade için kullandığı söylenir. Erzurumlu İbrahim Hakkı; Kasas suresi 7. ayette ağacın kökü *"Muhakkak, Ben âlemlerin Rabbi olan Allah'ım."* sözünü bilen kişinin, Mansûr'un "Ene'l-Hak" sözünü de anlayacağını dile getirir. Ayrıca *"Hiçbir şey yoktur ki onu tesbih etmesin."* ayeti (İsra 44) doğrultusunda da madem her şey Allah'ı zikrediyorsa Hallâc'ın da Allah'ı bütün varlığıyla zikretmesi sonucuna ulaşmak mecazen mümkündür, denilebilir.

Hallâc-ı Mansûr'un önemli özelliklerden biri de harflere kutsallık yükleme ve onlardan yeni manalar çıkarıp yeni yorumlara varmaya çalışan *Hurûfilik* anlayışı doğrultusunda düşünmesi ve yazmasıdır. Hurûfilik, Yunan Pitagorasçılığına ve Kabala kültürüne dayanır. Mansûr'un aşağıda Hurûfliği andıran sözleri bu inancı andırmaktadır: *"Muhammed'in M(mim)'sinden hiçbir şey çıkmadı ve hiçkimse girmedi onun H(ha)'sına; H(ha)'sı, ikinci M(mim)'nin aynısı; D(dal)'sı, ilk M(mim)'si gibi. D(dal)'si onun zaman içindeki sonsuzluğu. M(mim)'si, saygınlığıdır; H(ha)'si onun Tanrılık durumudur, ikinci M(mim)'si gibi."* (Günenç, 2002: 10, 18).

Hallâc-ı Mansûr, bütün *dinlerin*, sayısız dallanıp budaklanması sonucu tek Bir'den çıktığını dile getirir. Her dini, Tanrıya yaklaştıran bir unsur, bir öğreti olarak görür. Dinlerin bir kökün dalları olduğunu ileri sürer. Bütün dinlere eşit gözle bakar. Hepsinin farklı yollarla Tek olan Bir'e ulaşmaya çalıştığını dile getirir ve hiçbir dinin kendi istekleriyle olmadığı için bâtıl olmadığını, bunun Allah'ın bir iradesi sonucu olduğunu söyler (Baldock, 2006: 188; Sunar, 1978 :51).

Süleyman Uludağ; Hac ile ilgili görüşlerine dair ona nisbet edilen bir risâleye dayanarak Hallâc'ın şunları söylediğini dile getirir. *“Hac yapmak isteyen, fakat buna imkân bulamayan bir kimse evinde temiz bir odayı hac için ayırır. Hac mevsimi gelince içine kimsenin girmedığı bu odada Kâbe’de olduğu gibi tavaf yapar. Haccın diğer menâsikini de yerine getirdikten sonra otuz yetimi toplayarak yemek yedirir, onlara elbise giydirir, sonra da her birine 7’şer dirhem para verir. Bunlar hac yerine geçer.”* şeklinde bir ifadeye yer verir. Fakat bu sözler Süleyman Uludağ’a göre bu haliyle düşmanlarınca ortaya atılan bir iddiadır. Daha önce Rabia el-Adeviyye ve Bâyezid-i Bistâmî de *Kâ’be* konusunda buna benzer sözler söylerler. Mansûr’un da benzer konuda söylemiş bazı sözlerinin olması mümkün görünmektedir (Uludağ, 1997: 379).

Hallâc, *aşk*ı bir tutku ve haz olarak değil acı ve azap olarak görür ve âşığın maşuku uğruna en acı ıstırapı göze alması gerektiğini söyler. İdam gününde bedeninden akan kan ile abdest alıp *“Aşk namazı için abdest ancak kanla alınır.”* dediği söylenir (Uludağ, 1997:379; Attâr, 2007: 535). İnsanın tanrı aşkında yok olması fanilikten kurtulup ezelide fenâ bulmasıdır. *“O’ndan O’nunla kurtul.”* diyen Hallâc duyguları çetrefilli, içinden çıkılmaz bir boyuta ulaştırır (Schimmel, 2009: 8-9).

Hallâc-ı Mansûr’un; *“İki rekat namaz da Allah’a götürür; elverir ki abdesti kanla alınsın ve aşk içinde kılınsın.”* sözü yine Hallâc'ın içinde derin bir aşkla yaşadığı, şekilcilikten uzak tamamen kendini Allah sevgisine dayandıran, kendinden geçmiş, takva dolu görüşünü göstermektedir. Hallâc-ı Mansûr, aşkında sonuna kadar samimi,

aşkı uğruna canını vermekten çekinmeyen, doğru bildiğini sonuna kadar savunan bir ruh hali içerisinde (Öztürk, 1997: 3).

Hallâc’a zindandayken bir dervişin aşkın ne olduğunu sorması üzerine: “*Aşkın ne olduğunu bugün, yarın ve öbür gün göreceksin.*” demesi ve dediklerinin doğru çıkması Hallâc’ın aşka bakışını göstermesi bakımından önemlidir. “*Gerçekten de O gün Hallâc-ı Mansûr’u astılar, ertesi gün ateşte yakıldılar ve üçüncü gün külünü göğe savurup Dicle’ye attılar.*” (Attâr, 2007: 533; Schimmel, 2009: 30).

Schimmel’e göre Hallâc’ın aşkı kişisel ve varoluşsal bir aşk olup imandan daha yüksek bir yerde bulunmaktadır. O aşk olmadan Kitap ve İman öğrenilemez. Kişiyi *hakke’l-yakîn*’deki fenâ’ya veya tevhid’e götürecek şey aşktır. Gerçek âşık “*Kitabü’t-Tavâsîn*”de anlatıldığı üzere kandilin ışığını görünce *ilme’l-yakîn*’e, yanına yaklaşp sıcaklığını hissedince de *ayne’l-yakîn*’e ve sonunda kandilin alevinde yanıp yok olunca da *hakke’l-yakîn*’e ulaşan pervâne misalidir. Bu durum, “Fenâfillah” hali olup Allâh’ta bâkî olmaktır. (Schimmel, 2017)

Hallâc’ın *kandil-pervâne* ilişkisi gibi, Mevlânâ’nın da *ateş-demir* ilişkisi önemlidir. Pervâne, aşkı uğruna kendini kandil ateşinde yok eder, fenaya ulaşır. Ocağa atılan demir de, öz bakımından ateş olmaz ama ateş gibi görünür ve demir o derece kor haline gelir ki kendini ateş olarak kabul edebilir. (Schimmel, 2017: 199-206)

Aşkı anlatmak için *demir-ateş* ve *gölge-ışık* (Mevlânâ), *pervâne-mum* (Hallâc-ı Mansûr) imgesi dışında Eşrefoğlu Rûmî de *damla-deniz* örneğini verir. Damla, denize karışsa denizde bir eksilme olmaz veya damla denizden alındığında bir daralma olmaz. Çünkü deniz denizdir, damla da damladır. Denizin hareketi damlayı harekete geçirir, damla sadece ufak bir hareket yaratır ama asıl olan denizin kendi gücüdür (Rûmî, 2016: 289)

“İlahî Aşk” öylesine bir aşk ki Hallâc ve sonraki bazı sûfiler sabah ve akşam vakitlerinin farkına varamadıklarından bazen bütün vakitlerini dolduracak kadar namaz kılarak birkaç namaz vaktini birleştirmişler bazen de vecd halinde kendilerini kaybettiklerinden namazdan kendilerini muaf tutmuşlardır. (Schimmel, 2017: 216)

Hallâc-ı Mansûr; şekilcilikten uzak, samimi bir dini anlayışa sahip olarak “*Aşkın zahiri görünen olup batını ise halktan gizlidir.*” diyerek Allah’ın rızasını ibadetleriyle kazanacağını sanan kimsenin, O’nun hoşnutluğu için bir fiyat biçmiş olacağını dile getirerek şekilci dini anlayışa sahip kişilerin dini anlamadıklarını ileri sürer (Schimmel, 2009: 7).

Hallâc-ı Mansûr idamına fetva verenlere ve bunu benimseyenlere şöyle yakarır: “*Şimdi Sen’in bu kulların toplandılar, dinlerine bağlılıktan dolayı beni öldürmek ve böylece Sana daha yakın olmak istiyorlar. Onları affet!...*” (Schimmel, 2009: 7).

Hallâc-ı Mansûr’un yetmişli yaşlarda ibadete bakışı şöyledir: “*Ömrümün son elli yılında bin yıllık ibadet ettim. Ve her ibadetimi, bir önceki hatalı ibadetimin yerine geçsin diye yaptım.*” (Schimmel, 2009: 7).

Hallâc-ı Mansûr, Allah’ı bilmek konusunda da “*O’nu tanıyan, O’nu tasvire kalkışmaz; O’nu tasvire kalkışan, O’nu tanımıyor demektir.*” diyerek “İlahî Aşk”ın yüreğindeki boyutunu gösterir (Schimmel, 2009: 7).

Hallâc-ı Mansûr’a Allah’a giden yol sorulduğunda: “*İki adım!. Sonra vuslat! Bir adımda dünyadan, öbür adımda ahiretten kurtularak yükselirsin, böylece Allah’a ulaşırsın.*” diyerek ne dünya malını ne cenneti istediğini, sadece Allah aşkıyla yanıp tutuştuğunu gösterir (Öztürk, 2011/2: 19).

Hallâc-ı Mansûr: “*Tevekkül odur ki, bir şehirde yemek yemeye senden daha muhtaç olan birisinin bulunduğunu bildiğin zaman, yemek yememendir.*” diyerek gerçek saf temiz ibadet anlayışını ortaya koyar (Öztürk, 2011/2: 19).

Hallâc-ı Mansûr'u darağacına getirdiklerinde önce merdiveni öper, sonra ayağını basar. Kendisine: “*Nasılsın?*” diye sorduklarında; “*Gerçek erenlerin miracı, darağacının tepesidir.*” diyerek Allah’a vuslatı arzuladığını, O’na ulaşarak “Fenâfillah”ı dilediğini; ölmekten, darağacından korkmadığını vurgulamak ister (Schimmel, 2009: 98). Hallâc-ı Mansûr’un “Dîvân”ından alınan aşağıdaki dizeleri de onun aşka bakışını, “Vahdet-i Vücûd” anlayışını, “Ene’l-Hak” düşüncesini her fırsatta ısrarla dile getirdiğini, bunu içten yaşadığını göstermesi bakımından anlamlıdır (Öztürk, 2011/2: 164-171):

*“Seven ben, o sevilen de benim
Bir bedene girmişiz iki ruhuz biz
O diye gördüğün benim bedenim
Bana bak onu gör hep aynı şeyiz”*

*“Ey özüme öz, ey gayemde son nokta
Ey sözüm ve işaretim her nutukda
Ey her şeyimin hepsi, ey kulağım, ey gözüm
Ey bütünüm ve parçam, ey her cüzüm”*

4. ELEŞTİRİLER/GÖRÜŞLER

Hallâc-ı Mansûr; tarih içinde seveni, anlayanı olduğu kadar; sevmeyeni, anlamayanı da çok olan büyük ve aykırı bir zattır. Onun düşüncelerini değerlendiren, onu batıl veya hak olarak gören, onu eleştiren, onu suçlayan ve zaman içinde haklı olduğuna kanaat getiren kişiler oldukça fazladır. Yaşadığı dönemden günümüze kadar değişik kültürdeki birçok sanatçı, düşünür, şâir ve yazar onun lehinde veya aleyhinde fikir beyan etmiş, ondan alıntı yapmış, onu benimsemiş ve eserlerinde değişik çağrışımlara açık bir şekilde kullanmıştır. Kimileri onun yolunda giderek onun gibi yaşamayı, onun gibi ölmeyi, onun gibi davasında haklı olmayı düşlemiş, kimileri sadece eserlerine alegori unsuru olarak kullanmayı yeğlemiş, kimileri de onu haklı veya haksız bir şekilde eleştirmekten, aşırıya varan suçlamaları yöneltmekten geri durmamıştır. Aşağıda başta Arap, Türk, Hint ve İran kültürleri olmak üzere Doğu-İslâm kültürü dairesindeki kültürel-sanatsal-politik-dini-edebi şahsiyetlerin Hallâc’a dair olumlu veya

olumsuz beyanlarına, tarih içindeki Hallâc yansımalarına ve onun hakkında ileri sürülen farklı görüşlere kısa kısa değinilecektir:

Hallâc'ı batıl olarak görenler; yaşadığı dönemin hadis, fıkıh ve kelâm âlimlerinden İbn Davud ez-Zâhirî, İbn Dîhyetu'l-Kelbi, İbn Mücahid, Maarri, Kazvini İsfarayini, Şia Rafızileri, İbn Kayyim el-Cevziyye, Kâdî İyâz ve Zehebî, İbn Haldûn, Gazâlî'nin hocası el-Cüveynî, Şeyh Müfid ve Tûsî gibi bazı Şîî âlimleri bulunur. Hallâc için *hokkabaz*, *sahte peygamber* diyen el-Bâkîllânî, Hallâc'ı *kendini beğenmiş biri olarak gören* ve ona hakaretler eden İbnü'l-Cevzî (12.yy.), Hallâc'a *en ağır fetvaları veren, onu küfre batmakla eş gören* ve Hallâc'ın “Hz. Muhammed'in nurdan yaratılmıştır.” sözünü kabul etmeyen, *hiçbir beşerin nurdan yaratılamayacağını* dile getiren Şeyhülislâm İbn Teymiyye (14.yy.) (Öztürk, 1997: 120), Hallâc'ı *Mekke putperestlerine benzeten ve ona hakaret eden* İbn Kesîr (14.yy.), Hallâc'ı *zındık olarak görüp ona mürted diyen, onu dinden çıkmış bir sihirbaz olarak gören* İbn Hacer el-Askalânî(15.yy) ve Hallâc'ı *mülhid olarak gören* İbn Bâbeveyh (Şeyh Sadûk) onu sert bir şekilde eleştirmişlerdir (Öztürk, 1997: 117-126; Uludağ, 1997: 380).

Hallâc-ı Mansûr hakkında ilk elden bilgileri verenlerden onuncu asır Arap tarihçi-araştırmacı İbn Nedîm, Hallâc-ı Mansûr için *hilekâr*, *hokkabaz*, *bilgisiz*, *küstah*, *dalkavuk*, der fakat sultanlar karşısında cesaret gösterip büyük işlere karıştığı ve taraftarları arasında ulûhiyet iddiasında bulunduğu için ünlendiğini anlatır. Hallâc'ın hocalarından Amr el-Mekkî, ona düşmanlık beslemiş; bir diğer ünlü hocası Cüneyd-i Bağdadî de onu temelsiz dini bilgileri yaymakla suçlamıştır. (Schimmel, 2017: 111-112)

Tarih içinde Hallâc-ı Mansûr'u reddedenler azalmış, onların eleştirileri tesirini yitirmiş, taraftar ve dostları ise çoğaldıkça çoğalmış ve kendisiyle ilgili suçlamalara katılmamışlardır. Yaşadığı dönemde Hallâc'a taraftar olanlar arasında onu büyük bir veli olarak gören yakın arkadaşlarından İbn Ata, İbn Hafif, Fâris, Şiblî ile Kuşeyri, A.T. Uşşari, İbn Mukarreb gelir. *Hallâc'ın katledilmesinin esas sebebinin meslektaşlarının*

ona duyduğu kıskançlık olduğunu söyleyen ve Hallâc'ın iki yüz sözünü tefsir eden tarihçi-müfessir Sülemî (11.yy.) de onun etkisinde kalmış bir kişidir. Hallâc'n en hararetli savunucularından onu aklayan kitap yazan ve onun *kerâmet sahibi biri ve takva, iyilik üzere olduğunu* dile getiren Hucvîrî (11.yy), *ona isnat edilen küfrü doğru bulmayan* fıkıh bilgini İbn Süreyc (10.yy.) (Öztürk, 2011/2: 11), ilk başlarda Karmatî-İsmailî felsefeyi din dışı olarak gören ve sonradan Hallâc'ı *Sünni İslâm dünyasına kabul ettiren, onun haksızlığa uğradığını* dile getiren, onu *hakikat semasındaki arif* olarak değerlendiren, *Ene'l-Hakk'ı velînin kendi varlığını yok sayarak Hakk'ın varlığını dile getirmesi* şeklinde yorumlayan kelâm-fıkıh-tasavvuf üçlüsünü kaynaştıran ve İslâm dünyasında *hüccet* olarak kabul edilen Gazâlî (11.yy.), *Nebi ve sıddıkîlerden başka muvahhit varsa o da Hallâc'tır*, diyen Nasrâbâdî, Hallâc'ı *çok yüksek mertebede gören* Ebû Saîd Ebi'l-Hayr (11.yy.), *Mefatihü'l-Gayb* adlı sünnî tefsir eserinde *Hallâc'ı aklayan fetva veren* Fahreddin Râzî(12.yy.), Şii kelâmcı Nasiruddin-i Tusi, es-Serrâc, Kelâbâzî, Hâce Abdullah Herevî; Yûsuf-ı Hemedanî, Hakim Senaî, Abdülkâdir Geylânî, Muhyiddin İbn Arabî, filozoflardan Şehâbeddin es-Sühreverdî, İbn Tufeyl, Molla Sadrâ ve bütün Mevlevî-Bektaşî-Alevî tekke taraftarları gelir (Uludağ, 1997:379-380; Öztürk, 1997: 117-126).

Şeyh Mahmud-Şebüsteri (öl.1325) *Hakk'tan başka kimsenin Ene'l-Hakk diyemeyeceğini, kişinin ancak varlık suretinden sıyrılarak bu sözü söyleyebileceğini, her şeyin Bir şeyden ibaret olduğunu* dile getirerek Hallâc-ı Mansûr'u onayladığını gösterir (Yalçınkaya 1996: 118).

Belh hükümdarı iken tacını bırakıp tasavvuf yolunu tercih eden İbrahim bin Edhem, kâinatı Allâh'ın bir yansıması olarak görüp Hallâc'a hak verir (Saraç, 2011: 25).

Osmanlı âlimlerinden Kemalpaşazâde, Mansûr'a hak verir; Ebüssuûd Efendi ise idamını yerinde ve haklı bulur. Hanbelî olan Ebû'l-Vefâ İbn Akîl, Hanefî olan İbn Bühlûl, Şâfiî olan İbn Süreyc, İbn Hacer ve Süyûtî ise Mansûr'un hakkında olumlu veya

olumsuz bir görüş belirtmekten kaçınır, Hallâc'ın durumunu Allah'a havale eder (Uludağ, 1997:380).

Öğrencisi ve müridi Şiblî şöyle der: *“Ben ve Hallâc aynı şey idik; beni dîvâneliğim kurtardı, onu akli batırdı... Ne var ki o sırrı açığa vurdu, ben ise sakladım.”* (Attâr, 2007: 528; Öztürk, 1997: 122).

Yine o dönemden Vasitî, Hallâc-ı Mansûr için: *“Benim gözümde o, Kur'an'ı ezberlemiş ve manasını kavramış bir insandır. Fıkıhta üstat, hadis ve rivayet ilminde bilgin, yıl boyu oruç tutan, geceler boyu namaz kılan bir sûfidir. Öğüt verir, ağlar, bazen de anlayamadığım sözler söyler. Ben onun küfrüne de hüküm veremem.”* der (Erenler, 2010).

Mevlânâ'nın hocası Şems-i Tebrizî, Hallâc'ı “Ene'l-Hak” sözünden dolayı Allah'ın kendisine verdiği sırrı ifşa ettiği için eleştirir (Aktaş, 2003: 96).

İran-Mısır-Arap-Hint kökenli Doğu kültür ve edebiyatında da Hallâc-ı Mansûr'un etkisi çok büyüktür. Arap şâirlerden Ali el-Muzaffer el-Şiblî (12.yy.) ile Hurûfî el-Mekki (14.yy.) Hallâc'a gazel ve kasidelerinde yer verir.

Hallâc'ın çok sık sevilip kullanıldığı İran Edebiyatı'nda özellikle Ferîdüddin Attâr, Hâfiz-ı Şirazî (14.yy.), Hâkim Senâî (12.yy.), Rûzbihân Baklî, Şirazlı İbn Hafif, Ebû Saîd (11.yy.) gibi şâirler Hallâc'tan bahseder. Ebû Saîd, Mansûr'un Doğu ile Batı arasındaki tevhit vadisinin yükseklerinde dolaştığını dile getirir (Öztürk, 2011/1:254).

Moğol istilasında yaşadığı şehrin yağmalanması esnasında başını vermiş olan *Ferîdüddin Attâr*, hem Hallâc'tan çok etkilenmiş hem de Türk-İslâm Edebiyatı'nda nice şâire kaynaklık etmiştir. Hallâc'ın menkıbevî hayatını müstakil bir kitap haline getiren Attâr, Hallâc-ı Mansûr ve Bâyezid-i Bistâmî'yi kastederek; birinin “Ene'l-Hak”, diğerrinin de “Subhani” diyerek vahdet vadisinde kendilerini yitirdiklerini dile getirir. Attâr, *“Bilmem ki, sen ben misin yoksa ben sen mi? Yok oldum sende ve ikilik gitti.”*

diyerek birebir Hallâc-ı Mansûr ile aynı görüşleri paylaştığını dile getirir. Attâr: “*Hallâc’ın gönlüne düşen ateş, benim de yaşamıma düştü.*” diyerek (Günenç, 2002: 9-10) kendini onunla aynı görür. Attâr (öl.1220), Hallâc’ı manevi rehber olarak görmüştür (Schimmel, 2017: 121).

Mevlânâ, Attâr’ı asırlar sonra *Hallâc’ın ruhunu taşıyan benlik* gibi değerlendirir. Yine Mevlânâ; Attâr ve kendisini Senâî’nin ürünü olarak görür. Bir nevi Senâî-Attâr-Mevlânâ üçlüsü Hallâc’ın değişik dönemdeki görünüşleri olarak görülür. Hatta Hallâc ile ilgili söz ve menkıbelerin tek kaynağı da Attâr’ın “Tezkiretü’l-Evliyâ” eseridir (Attâr, 2007: 527-536).

15. asırda İranlı İslâm âlimi-sûfî şâir ve Sind şiirinde Hallâcî Vahdet-i Vücûd felsefesini kuvvetlendiren Molla Câmi’nin (Nureddin Abdurrahman) Hallâc’ı hatırlatan “*Kellelerden dağ / Kanımızdan deniz olsun*” anlamındaki *Kuh kün ez kellehâ / Bahr kün ez hûn-i mâ*” (Cebecioğlu, 2009: 146) dizelerinde ser vermek, icabında sır vermemek için çok büyük fedakârlığı içerdiğini, kişinin sırrını öyle saklaması gerekir ki o kişinin sırrının ne olduğu değil, sır sahibi olduğu dahi bilinmemesi gerektiğini dile getirir.

İran tasavvuf şiirinin büyük ismi Hakîm Senâî (öl.1130), “*Hadikat’ül-Hakîka*” eserinde Hallâc’ı *mistik kemalin en ideal temsilcisi ve Ene’l-Hakk’ı da tekâmülün doruk noktası* olarak görür (Öztürk, 2011/2: 15). İran-Şirazlı İbn Hafîf, Mansûr’u *ilhamını Rabb’den alan âlîm* olarak görür (Schimmel, 2017: 121).

On birinci yüzyıldan başlayarak Hint şâirler üzerinde de Hallâc sevgisini görmek mümkündür. Sind-Hint⁴ yazarlardan Ahmet Ali el-Sivaşpur(öl.1750), Siti Jenar, Moğol imparatoru veliahtı Prens Dârâ Şikûh ile hocası Şah Molla, Bhakkarlı Cihangir Hâşimî

⁴ Hallâc’ın Hint-mistik Müslümanları üzerindeki etkisini 1962 yılında A. Schimmel, “Sind Halk Şiirinde Hallâc-ı Mansûr” makalesiyle araştırmıştır. Bu eser Sofî Hûri tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Schimmel, Mansûr isminin İndus vadisinin en ücra köşelerinde bile bulunduğunu ve 18. asırda Shivrajpurî’nin(Şikarpur) Urdu dilinde kaleme almış olduğu “Kıssa-yı Mansûr” adlı eserin de 20. asırda Massignon tarafından keşfolunduğunu dile getirir(Öztürk, 2011/2: 50).

ve çağımızın Mevlânâsı Muhammed İkbal⁵, Hallâc'ın etkisinde kalmışlardır. Muhammet İkbal üzerinde en büyük etkiyi Hallâc ve Mevlânâ yapmıştır. (Öztürk, 1997: 205; Tatçı, 2008: 50-60). İkbal, Hallâc için ilk yıllarında *panteist* dese de daha sonra onun *dinsel teslimiyetini kabul etmiş ve sıradan insanlardan daha yüksek bir seviyede İlahî deneyimi yaşamış birkaç kişiden biri* olarak görür. İkbal'e göre Hallâc, ideal bir dindar olup uyuklayan Müslümanları hakikatin idrakine çağırmıştır. (Schimmel, 2017: 124).

Hallâc'ın "Tavâsîn" ile Muhammed İkbal'in "Cavidnâme" eserinde ortak temalar çok fazladır. Farklı bakış açılarına ek olarak özellikle benlik anlayışı, ızdırab ve mücadele anlayışı, isyan, iblis, zühd ve Hz.Muhammed'e bakışları birebir ortak gibidir. İkbal ve Hallâc üzerine çalışan Schimmel de ortak yanlarını vurgulamanın yanında "Ene'l-Hak" konusunda Mansûr'un Hint panteist Vedalardan (Ben Brahmayım: Aham Brahmasmi) etkilenecek bu sözü söylediğini yazar. İkbal de kimi zaman Hallâc'ı bir panteist olarak görür (Öztürk, 1997: 210). İkbal: "*İşin içyüzü şu sözde gizlidir: aşk makamı minber değil, darağacıdır.*" diyerek Hallâc'ı onayladığını gösterir. İkbal, ayrıca *Hallâc-Rûmî-Nietzsche* üçlüsünü yan yana getirir ve bunlarda ortak özellikler bulunduğunu, *Nietzsche'yi de darağaçsız Hallâc* olarak gördüğünü dile getirir (Öztürk, 1997: 238).

19. asır Hindistan'da Türk asıllı M.Esat Galib, Hallâc'ın sırrını ifşa ettiğini dile getirir ve "*Kalpde saklı olanı! İfşa etmeyeceksin / Darağacında söyleyebilirsin / Fakat minberde asla.*" der (Schimmel, 2009: 12).

Cihangir Hâşimî, yazdığı küçük "Mesnevi"sinde Mevlânâ ile birlikte Hallâc'ın dahi kayesine yer vererek onu uzun uzun över: "*Ta ezelden önce yok olmuş, fani tabiatın aşkı, İlahî vahdetin kaşifi, Hüseyin Hallâc... / O elif gibi her şeyden soyundu, o İlahî vahdet yolunda dosdoğru yürüdü / O fena buldu ve ruh cübbesini yırttı, O kendi*

⁵Massignon; Mevlânâ için Rûmî-i Asrî, İkbal için de Rûmî-i Sanî lakaplarını kullanır(Öztürk, 1997: 205).

benliğinden sıyrıldı ve Allah'la doldu. /... / Her kim, Allah'ın sırrını açığa vurursa, Kanun onu taşlanarak ölüme mahkûm eder...” (Öztürk, 2011/2: 53).

17. asırda yaşamış Hint büyük mutasavvıf Abdul Kuddûs Gengûhî: “*Ene'l-Hak diyen Dost'tur, ben değilim.*” diyerek Hallâc'ın düşüncesini onaylar. Kâdirîye Tarikatı'na mensup olan ve *Sind'in Mansûr'u* lakabını alan ve Mansûr gibi şehit edilen 18. asırda yaşamış Şah İnâyet ile son devrin Mansûr'u olarak görülen “Âşıkâr” lakaplı Saçal önemli Hint asıllı sanatçılar olarak Hallâc'tan etkilenmişlerdir (Öztürk, 2011/2: 55).

18. asırda sonlarında yaşayan Sind-Hint şâiri Saçal Sermest: “*Mansûr, Ene'l-Hak diyerek darağacına gitti / Aşkının kılıcı ansızın şeyh Attâr'a geldi.*” diyerek Attâr-Hallâc ilişkisini vurgular (Öztürk, 2011/2: 15-20). Büyük şâir Saçal; Yunus Emre, Mevlânâ ve Bektaşî şâirleri tarzı şathiyeler yazar. Mevlânâ'nın Hz. İbrahim'i ateşe, Hz. Yusuf'u suya attığı için Allah'ı suçladığı gibi Saçal da aşağıdaki dizelerde Hz. İbrahim ve Hallâc-ı Mansûr gibi Allah aşkından dolayı acı çekenleri anarak Allah'a sitem eder: “*Hoş geldin, hoş geldin Sen; nereye götüreceksin beni? / Gene bir kafa uçuracaksın Sen? / Sermed'e bir tekme atıp öldürdün onu; / Sen Mansûr'u darağacına götürdün. / Şeyh Attâr'ın kafasını uçurdun; / Şimdi de yola davet ediyorsun Sen? / Sen kestin Zekeriyya'yı testereyle, Yusuf'u kuyuya attın / Sen öldürttün Şems'i, mollaların eliyle / Sen ıstırap verirsin âşığa / Sen bağlattın Sanân'ı Brahminlerin ipiyle / Sen katlettin Bulhe Şah'ı; Cafer'i denizde boğdurtun, / Ne tesadüf ki Sen ezdin Bilâvel'i, öldürdün / İnâyet'i muharebe meydânında, / Mahkûm ettin Karmel'i...” (Schimmel, 2017: 512)*

18. asır başlarında yaşayan Sind-Hint şâir Şah Abdullatif: “*Su, toprak, ırmak: Bir tek feryat! / Ağaç, çalı, bir çağırış: 'Ene'l-Hak!' / Bütün eşya ıstıabına layık hale gelmiştir. / Hepsi binlerce Mansûr'dur. / Hangisini darağacına çekeceksin?*” diyerek “Vahdet-i Vücûd” anlayışı doğrultusunda İlahî gerçeğin bütün eşyada bulunduğunu dile getirir (Öztürk, 2011/2: 56).

Zeki Mubarek; İbn Arabî ve Hallâc-ı Mansûr'a şöyle bakar: *"Eğer Muhyiddin İbn Arabî edebi sembollerin arkasına sığınmasaydı, onu da Hallâc gibi katlederlerdi."* (Erenler, 2010)

Günümüzün Iraklı şâirlerinden Müslim Câbirî, "Hallâc'ın Elindeki Kadeh" adlı şiirinde Hallâc etkisini şöyle dile getirir: *"Hallâc'ı gördüm, Bir kadeh vardı elinde, Parlak mı parlak! / Sordum, Ey o kadehi tutan! Kimden hediye o kadeh sende?/ Ey sen! Bak, dedi, bak! O'nun ödülüdür bu kadeh bende / Ki verilir kesik baş sevgililere sadece. İçemezsin kadehteki şarabı ha! Zalim eller başını kesmedikçe..."* (Öztürk, 2011/2).

Mansûr'un ilk kıvılcımlarını yaktığı "Vahdet-i Vücûd" görüşünü genişletip sistemleştiren İbn Arabî, Arap harflerinden elif-lam-mim aracılığıyla Kur'an'ı yorumlarken Mansûr'un "Tavasîn" eserinden etkilenir ve Mansûr'un "Ene'l-Hak" sözünü kastederek *"Ben Hakk'ın kendisi değil, O'nun sırrıyım."* der (Aktaş, 2003: 9, 13).

Hallâc-ı Mansûr; Türk, Arap, İran, Hint Edebiyatı dışında Kuzey Afrika'dan Malaya ve Bengal adalarına, Pakistan ve Afganistan'dan Lübnan'a ve Tunus'a kadar hemen hemen bütün İslâm kavimlerinin kültüründe de yer edinmiştir. Mısır-Lübnanlı günümüz yazarlarından Salah Abdüssabûr, onu Ebu Zer ile özdeşleştirilerek (Öztürk, 2011/1:324) devrimci düşüncenin ve haksızlığa başkaldırmanın fedakâr bir sembolü olarak görür. (Uludağ, 1997: 380). Salah Abdüssabûr'un tragedyasında Hallâc, devrimci bir kişilik halinde verilerek *"ve sözlerinden ambarımıza koyduklarımızı gidip köylünün sabanının arkasından serpeceğiz."* diyen Hallâc'ın sözleri koro şeklinde tekrar edilir.

Batı dünyasından Hallâc'ı açığa çıkaran Massignon, Hallâc için: *"İslâm'ın efsanevi alanında –Arap, İran, Türk, Hindu ve Malezyalı şâirlerin eserlerinde- Hallâc, kopardığı esrik 'Ben Hakk'ım!' çılgılığıyla çizgiden çıktığı için darağacında ölmeye mâhkum edilen 'Tanrı Aşığı' tipinin en yetkin örneğidir."* der ve Türklerin İslâmiyete

girmesini başlatan dini ve sosyal hareketin öncüsü olduğunu söyler (Massignon, 2006: 9; Uludağ, 1997: 380).

Schimmel, Hallâc'ı inançta fedakâr, dürüst ve cesaret sembolü olarak görür ve onun inancının korkuya değil akla ve gönle bağlı hümanist olduğunu ve canı pahasına haksızlığa karşı çıktığını dile getirir (Massignon, 2006: 687). Schimmel; Hallâc'ı bir aşk şehidi olarak görür, öldürüldüğünde bundan şevk duyduğunu söyler ve Hallâc için adı şiirlerde en fazla geçen mutasavvıf olduğunu dile getirir (Schimmel, 2017: 196, 92).

Hallâc-ı Mansûr'u zincire vurulmuşken bile raks ederek idama giden bir mutasavvıf olarak gören din ve dil tarihi uzmanı Alman araştırmacı-yazar Schimmel'in hocası Schaeder'in "*Eğer İslâm tasavvufunu anlamak istiyorsanız Hallâc'ı ve eserlerini tetkik ediniz.*" sözü de anlamlıdır. (Schimmel, 2017: 73).

Emile Dermenghem, Hallâc'ı halkın tesellisi olarak görür ve dünyanın günahlarını, acısını üstlendiğini, Hallâc'ın kendi idamını da hedefe ulaşma araçlarından biri olarak gördüğünü dile getirir. Varlığının zorbalara hakaret olduğunu, ölümünün cellatları ürpertiğini anlatır. Onun veli mertebesine yükselerek inancın, aşkın ve umudun zaferi olmayı başardığını dile getirir. (Schimmel, 2017: 120).

İlahiyatçı-yazar Yaşar Nuri Öztürk, Massignon'dan esinlenerek hazırladığı "Aşk ve Hak Şehidi / Hallâc-ı Mansûr ve Eseri" kitabında Mansûr'u kitap adında da görüldüğü üzere aşk ve hak şehidi olarak görür. Öztürk, Hallâc'ın mezhep ve Tarikat üstünde bir imaja sahip olduğunu, her dil ve mezhepten insana hizmet ettiğini, sadece Doğu değil Batı Edebiyatı'nı da etkilediğini, batılı çoğu düşünürde olduğu gibi Massignon'un da Hallâc'ı Hz. İsa'nın bir tekrarı olarak gördüğü için hatta Hristiyanı bir yorumla ele aldıkları için onu çok farklı seviyede sevdiğini ve Hallâc'ın Hüseyin gibi değil de İsa gibi darağacında öldürüldüğünü dile getirir. Fakat yine Öztürk, Hallâc'ın idama giderken bile iki rekât namaz kılarak gittiğini dolayısıyla Massignon'un bu yorumunu uygun bulmadığını beyan eder. Öztürk, Hallâc'ın "Ene'l-Hak" dediğini fakat

“Ene’l-Allah” demediğini, dolayısıyla kendini Allah olarak görmüş olamayacağını, çünkü Esmâ-ı Hüsna’dan hiçbir ismin Allah yerine geçemeyeceğini dile getirir (Öztürk, 1997: 156-159).

Hasan Aktaş; Osmanlı şiirine tasavvufu hâkim kılanların başında Hallâc-ı Mansûr, Mevlânâ, İbn Arabî, Yunus Emre gibi büyük üstâdlar ile İbrahim Edhem ve Bâyezid-i Bistâmî gibi ekol şahsiyetlerin geldiğini söyler. Mansûr, Nesîmî ve Şeyh Bedreddin ile Pir Sultan Abdal gibi güçlü isimlerin edebiyata ve insanlık tarihine önemli katkılarda bulunduklarını dile getirir (Aktaş, 2009: 20-23).

Hallâc-ı Mansûr’dan sonra “Ene’l-Hak” sözü Tasavvuf Edebiyatı’nda benimsenmiş, sûfî şâirler bu sözü tekrarlamaktan derin bir coşkuyla büyük bir ruhî haz duymuş; en muhafazakâr çevreler dahi bu ifadeyi kullanan sûfileri kâfir saymamıştır. (Uludağ, 1997: 379). Mansûr, tarikat mensupları ve mutasavvıflar arasında maksat ve gaye uğrunda “İlahî Aşk”ı uğruna asılmayı göze almış, söz ve düşüncelerinden dönmemiş büyük bir fedai timsali olarak görülmüştür (Onay, 2004: 346).

Hallâc’ın en büyük etkisi, daha sonra uzun uzun ele alınacağı gibi, edebiyat dünyasında olacaktır. Farklı çevrelerden şâir ve yazar doğrudan veya dolaylı olarak onu eserlerine konu edeceklerdir. Yunus Emre, Ahmed Yesevî, Mevlânâ, Ferîdüddin Attâr, Nesimî, Niyâzî-i Mısırî, Kadî Burhâneddin, Bursalı Rahmî, Edirneli Nazmî, Ahmedî, Necatî, Figânî, Nigârî, Şeyh Gâlib gibi Dîvân şâirleri ile Alevî-Bektaşî Halk Edebiyatı ve Karacaoğlan’dan Âşık Ömer’e, Gevherî’den Noksânî’ye, Pir Sultan Abdal’dan Kaygusuz Abdal’a, Tanzimat ve Cumhuriyet şiirindeki Namık Kemal’den Necip Fazıl’a, Fuat Köprülü’den Asaf Halet Çelebi’ye, Sezai Karakoç’tan Hilmi Yavuz’a kadar Türk Edebiyatı’nın değişik dönem ve şâirleri Hallâc motifini kullanacaktır. Hallâc’ın da hayat hikâyesi zamanla eklemelerle zenginleştirilip değişecek; haksız idamı, haksızlığa karşı gelmesi, “Ene’l-Hak” sözü, “Vahdet-i Vücûd” anlayışı ile davasındaki haklı kararlılığı dolayısıyla örnek gösterilerek iktibas, telmih ve teşbih gibi söz sanatları yoluyla sürekli işlenecektir (Tatçı, 2008: 9-11).

Hallâc-ı Mansûr; Alevîlik, Yesevîlik ve Bektaşîlik gibi Türk kökenli akımların da ilham kaynağıdır. Bektaşî ozanları Hallâc'ı bir aşk kahramanı gibi görüp ona benzemeyi istemişlerdir. Hallâc'ın öldürülmesine neden olan “Ene'l-Hak” sözünü Bektaşî şâirleri birçok şiirde kullanmışlardır. Âşık ve Tekke şâirleri Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hallâc-ı Mansûr, Nesimî, Hacı Bektaşî Veli, Pir Sultan Abdal gibi şahsiyetleri gerçek âşıklar olarak niteleyerek kendilerini onlarla özdeşleştirmiş, tarikat büyüklerine bağlılıklarını dile getirmiş, onlardan manevi ilerleme için yardım istemiş, eserlerinde mecaz ve teşbih unsuru olarak sıklıkla kullanmışlardır (Schimmel: 2009: 9).

Mevleviyye ve Kâdiriyye gibi tarikat mensupları ve melâmet ehli daima Hallâcî eylem tarzını canlı tutmuş, onun görüşleri tasavvufun en önemli hareket noktalarından biri olmuştur. Onun görüşlerini en fazla eleştiren Ahmed er-Rifâî dahi “Ene'l-Hak” deyişini sadece bir hata olarak görür (Uludağ, 1997: 380). Tarikat pirlerinden ilk övgü Kâdirîlik Tarikatı'nın piri Abdükadir Geylânî'den gelir. Geylânî, Hallâc'ın *kendini yalnız hissettiğini, kendini kontrol edemediğini ve yanında olması durumunda elinden tutacağını* dile getirir. Nakşilik'in önemli ismi Muhammed Parisa ile Halveti Sûfilerinden Sandiyûnî ise onu veli ve şehit olarak görür (Öztürk, 1997: 125).

Hallâc-ı Mansûr'u seven zümrelerin başında Hanbelîler gelir. Özellikle Hurûfî, Melamî, Batinî tarikatlar tarafından onun hayatı menkıbe haline getirilmiştir. Görüşleri yüzünden öldürülen Fazlullah el-Hurûfî el-Esterabadi(öl.1401) ile Hallâc-ı Mansûr'un görüşleri birbirine çok paraleldir. Hurûfîler, Fazlullah'tan sonra Hallâc-ı Mansûr'u ikinci pir olarak görürler. Onlara göre velilik Adem'den öteki nebilere oradan da Hallâc'a geçerek *kemale* (Mutlak Varlık: Vücut-i Mutlak) ulaşmıştır. (Öztürk, 2011/2: 22, 79).

Sûfiler içinde Hallâc'ı daha sonraki asırlarda reddeden çok az kişi kalmış, sûfî şâirler onun düşüncelerini benimseyip pateşli destekçisi olmuşlar. Hatta Hallâc'ın idealizmini yaşatmak suretiyle Hallâcî bir tasavvuf hareketi oluşturmuşlardır. Bu hareket İslâm dünyasının en uzak yerine kadar yayılma imkânını bulmuş, özellikle İran ve Türk Edebiyatı ondan derin bir şekilde etkilenmişlerdir (Uludağ, 1997: 379).

Tarih içinde Hallâc-ı Mansûr'un hayatını, fikirlerini, kerâmetlerini öykülemeli bir dille mesnevi şeklinde yazan "Mansûrnâme" adı verilen bir tür bile doğmuştur. Dîvân Edebiyatı'nda Niyazî-i Kadîm (15.yy.), Ahmed-i Daî (15.yy.), Mürîdî-i Aydınî (15.yy.), Niyâzî-i Mısırî (17.yy.) Mansûrnâme yazan şâirlerdir (Tatçı, 2008: 63).

Ayrıca Hallâc'ın oğullarından Süleyman, Ahmed ve Abdussamed içinden Abdussamed daha sonra Hallâc'ın düşünceleri etkisinde kalarak yapay zincirle oluşturulmuş ve "Hallâciyye" denen bir tasavvuf okulunu da kuracaktır (Cebecioğlu, 2009: 102; Öztürk, 1997: 114).

Hallâc-ı Mansûr'un edebiyattaki etkisi şiir ağırlıklı olmakla birlikte özellikle günümüzde roman ve tiyatro gibi farklı türlerde de görülmektedir. Wolfgang Günter Lerch'in yazdığı "Bağdat'ta Ölüm - Hallâc-ı Mansûr" romanı onun hayatını biyografik roman tarzında anlatması bakımından önemlidir. Sinan Yağmur'un "Aşkın Gözyaşları" serisinden "Hallâc-ı Mansûr" romanı ile Kevser Yeşiltaş'ın hazırladığı "Ene'l-Hak / Gizli Öğretisi" araştırma kitabı, Ahmet Çelik'in "Dicle'den Yükselen Feryat/ Hallâc-ı Mansûr" kitabı, İlknur Altıntaş'ın "Hallâc-ı Mansûr / Dai" romanı, Hakan Alşan'ın "Aşkın Yedigârı / Hallâc-ı Mansûr", Kıvanç Kardeşler'in "En-el Hak" ⁶ eseri, Orhan Yeniaras'ın "Aşkın Miracı / Hallâc-ı Mansûr" eseri, Yasemin Bülbül'ün "Allah Yolunda Bir Derviş / Biçare Aşk / Hallâc-ı Mansûr" eseri son günlerin edebiyat dünyasına kazandırılan eserleri olarak anılmaya değer görülmelidir. Şiir ve roman dışında Salih Zeki Aktay'ın "Hallâc-ı Mansûr" piyesini de anmak gerekir.

⁶ Özellikle günümüzde "Ene'l-Hak" sözünün yazımında kimi zaman farklı tercihlerin söz konusu olduğu görülmektedir. Tez boyunca bu ve benzeri sözlerin yazımında daha çok şair ve yazarların tercih ettikleri özgün kullanımlara yer verilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ

1.1.HALLÂC-I MANSÛR ETRAFINDA OLUŞAN MAZMUNLAR

Edebiyat geleneğimizin farklı dönemlerinde şâirler üzerinde çok büyük tesir uyandırarak *Hallâc*, *Mansûr*, *Ene'l-Hak*, *ber-dâr*, *aşk meydânı*, *gül*, *kül*, *sır*, *kan*, *pamuk* gibi kavramlar başta olmak üzere Hallâc-ı Mansûr etrafında farklı imgeler oluşmuştur. Şâirler onu değişik teşbih, telmih, iktibas ve mecaz dünyasının malzemesi yapmış, çok çeşitli vesilelerle onunla ilgili olay, rivayet, menkıbe ve kavramlara yer vererek onun haklı duruşunu takdirle karşılamış ve kendilerini onunla özdeşleştirerek onun gibi aşk yolunda can vermek istemişlerdir.

Aşağıda Hallâc-ı Mansûr etrafında oluşan belli başlı imgelere yer verilmiş, bu imgelerin kullanıldığı şiirler birer örnekle açıklanmış, ikinci bölümde ise alfabetik bir sıra gözetilerek bu imgeleri kullanan şâir ve şiirlerine bolca yer verilmiştir.

1.1.1. Aşk

Edebiyat geleneğinde Hallâc-ı Mansûr, “İlahî Aşk”ın en doruk noktasında bulunan kişidir ve tasavvufî şâirlere göre gerçek âşık ancak Hallâc-ı Mansûr gibi başını vermekle olur. Hallâc-ı Mansûr’un beşeri aşkı geçip “İlahî Aşk”a dönüşen ve sekr halindeki sarhoşluğu aşarak mecnûnvari aşkın en uç mertebesi olan “Fenâfillah”a ulaşması ve bu vuslatta kendini yok etmek istemesi, yani *aşk darında* başını vermesi

benzeri görülmemiş bir aşk örneğidir. Hallâc-ı Mansûr'un bu emsalsiz aşkı tarih içinde dilden dile dolaşarak yazın dünyasında oldukça fazla yer almıştır.

Aşağıdaki beyitte Şeyh Gâlib; aşkı, Mansûr'un gördüğü ateşe benzetmiştir. Darağacının her direği de Tûr dağında Hz. Musa'nın ateş şeklinde gördüğü ve Allah'ın ağaç suretinde konuştuğu ağaca benzetilmiştir.

*Aşk âteş-i tecelli-i Mansûr'dur bana
Her çûb-ı dâr bir şecere-i Tûr'dur bana* (Şeyh Gâlib Dîvânı, G. 1/1)

1.1.2. Aşk Meydânı

Alevî-Bektaşî ayinlerinde suçlular, *dâr-ı Mansûr* denilen meydânda sorgulanıp cezalandırılır. Bu meydân cesaret örneğinin sembolüdür. Dîvân Edebiyatı'nda da sevgilinin saçı âşıkların idamı için kurulmuş bir darağacı olarak görülür ve aşığın idamı da bu saç veya bu meydânda gerçekleşir (Aktaş, 2003: 18).

Niyâzî-i Mısırî, şu dizelerde “İlahî Aşk” uğruna Hallâc-ı Mansûr gibi yanmaktan ve “Ene'l-Hak” dârında başı açık bir şekilde aşk meydânına çıkmaktan bahseder (Öztürk, 2011/2: 40):

*Baş açup girerim aşk meydânına
Mansûr olur, Ene'l-Hak dârına
Yanmakta Niyâzî aşkın narına
Yanalım âşıklar Mevla derdiyle* (Niyâzî-i Mısırî)

1.1.3. Aşkın Miracı

Hallâc-ı Mansûr, edebiyatta âşıkların varabileceği son nokta olarak görülür. “Aşkın miracı”, “mirac-ı dâr olmak” gibi deyimler onunla ilgili kavramlar olarak edebiyatta yansımaları bulur (Öztürk, 2011/2: 25).

Hayretî, aşağıdaki beyitte âşıkların darağacına gitmesini bir miraç olarak gördüğünü, darağacının âşık kişi için korkutulacak bir durum olmadığını dile getirir (Öztürk, 2011/2: 37):

***Keşf-i esrâr** eyler ise Hayretî **Mansûrvâr**
Dâr ile korkutma sûfi, ol anın **miracıdır** (Hayretî)*

1.1.4. Aşk Şehidi

Edebiyatta en etkileyici şehadet örneği olarak Hallâc-ı Mansûr verilir. Yaşar Nuri Öztürk, Massignon’dan esinlenerek hazırladığı “Aşk ve Hak Şehidi / Hallâc-ı Mansûr ve Eseri” kitabında Hallâc-ı Mansûr’u bir aşk ve hak şehidi olarak görür. Nesîmî aşağıdaki beytinde sevgili için canını feda edenlerin gerçek şehit olduğunu dile getirir:

***Cânını kurbân kılandur** yâr için gerçek **şehid**
Sed hezârân raht olsun ol şehidin cânına (Nesîmî Dîvânı, G. 366/4)*

Hilmi Yavuz da Nesimî ve Hallâc-ı Mansûr’u birlikte aşk şehidi olarak görür:

*“Nesimî ve **Mansûr**’la benim dağıldı benim;
Kendi yasımı tuttum, ölüydüm, **aşk şehidi** (Hilmi Yavuz, Hurufi Sonnet)*

1.1.5. Ateş/Od/Yanmak

“Ateş”, “yanmak” veya “od” sözcükleri edebiyatta, farklı anlamları çağrıştıracak şekilde kullanılır. Hallâc’ın doğranmış bedeninin yakılıp küllerinin nehre dökülmesi edebiyatta sık kullanılan bir mazmun olur. Fakat ateş mazmunu Şanlıurfa’da “Balıklı Göl” denilen yerde zalim kral Nemrud tarafından ateşe atılan Hz. İbrahim ile “Kerem ve Aslı” hikayesinde aşkının ateşinden yanarak can veren Kerem’e telmihen de kullanılır (Aktaş, 2003: 67).

“*Aşk Bezirgânı*” şiirinde Yunus Emre’nin “ateş” imgesiyle gerçek aşğın ateşte yanmayı göze alması gerektiğini dile getirirerek Hallâc ile özdeşleştiği görülür:

*Çün **Mansûr** gördü, Ol benem dedi
Od'a yaktılar, işittik anı
Od'a yandırdın, **külün savurdun**
Eyle mi gerek seni seveni (Yunus Emre Dîvânı, 353/9, 10)*

1.1.6. Bağdat

Hallâc-ı Mansûr'un hem bir dönem yaşadığı hem de Tak Meydânı'nda darağacına asıldığı şehir olan Bağdat, Hallâc ile birlikte kullanılan önemli bir mazmundur.

Ümmî Sinan, “Bağdatlı Mansûr” şeklinde tamlama yaparak “Ene'l-Hak” yolundan bahseder ve mert, cesur olanın Hallâc'ın sahip olduğu o sır içinde yürümesi gerektiğini vurgular:

*Gör **Ene'l-Hak** menzilini **Mansûr-ı Bagdâd** gibi
Merd isen bu hâl içinde **surr-ı ber-dâr** ol yürü (Ümmî Sinan Dîvânı, G. 187/8)*

1.1.7. Bülbül

Bülbül, güle âşık olduğu için sürekli gülün etrafında dolaşır, ona güzel sesiyle şarkılar mırıldanır. Lakin gülün dikenini çoğu zaman bülbülü acıtarak kanatır ve gül, bülbülün kanıyla kırmızı rengini alır. Burada bülbül, âşık kişi olarak Mansûr'u karşılar, gül ise Allah'ı sembolize eder.

Aşağıdaki dörtlükte Esirî Baba, Mansûr'un gittiği yol ile bülbülün güle olan yolunu aynı doğrulukta görür (Özmen, 1998: 459; 6/1):

*Çalıya çırpıya hara bağlanma
Eğer **bülbül** isen güle doğru gel
Bi vefanın ikrarına bağlanma
Mansûr'un gittiği yola doğru gel (Esirî Baba)*

1.1.8. Can Vermek / Fedâ Etmek

Hallâc-ı Mansûr için en çok kullanılan deyimlerden biri de yakın anlamıyla “can vermek” ve “kendini fedâ etmek”tir. Bu deyimlerle aynı anlamı taşıyan “kurban olmak” deyimini de sıklıkla kullanılır. Fuzûlî, gerçek aşığın sevdiği için can vermesi gerektiğini, bu uğurda canını vermeyenin aşkıdan şüphe edileceğini dile getirir (Eyüboğlu, 1975: 105):

*Âşık oldur ki kılar cânın fedâ cânânına
Meyl-i cânân itmesün her kim ki kıymaz cânına*(Fuzûlî)

1.1.9. Çile/Cefa Çekmek

Divan Edebiyatı’nda ve özellikle Alevî-Bektaşî kültüründe Hallâc-ı Mansûr “İlahî Aşk”ı uğruna sekiz yıllık hapis hayatı ve idamı esnasında yaşadığı işkenceler dolayısıyla acının ve şehadetin önemli bir simgesi olarak görülür. Şâirler, Hallâc-ı Mansûr’un bu yanına işaret ederek kendileri de aşk yolunda onun gibi davasında kararlı olmak istediklerini ve aşk için her türlü belayı göğüslemek ve her cefaya katlanmak gerektiğini dile getirirler. Şâirler bu acıdan hoşlanır, acının devamı diler, bu acıya katlanmayanın gerçek âşık olamayacağına inanırlar. Sevgilinin evi de genellikle belâ semtinin olduğu yerdedir.

Aşağıdaki beyitte Şeyh Gâlib, aşığı vahdete erdiren evin bela semtinde olduğunun farkında olarak Mansûr’un minaresini bir nişan olarak kabul eder (Taş, 176):

*Semt-i belâda bellemişim dâr-ı vahdeti
Seng-i nişân minâre-i Mansûrdur bana* (Şeyh Gâlib Dîvânı, G. 1/3)

1.1.10. Dâr/Ber-dâr (Darağacı)

“Dâr” ve “ber-dâr” sözcükleri şâirlerin en çok kullandıkları mazmunların başında gelir. Şâirler Hallâc-ı Mansûr’un darağacında asılarak öldürülmesini aşk yolunun en

yüce mertebesi olarak görürler. Bu mazmun Alevî-Bektaşî literatüründe daha sık kullanılır.⁷ (Cebecioğlu, 2009: 57).

Behiştî, darağacında asılmayı (ber-dâr) miraç olarak gördüğünü ve bu miracın aşk ehli içinde Mansûr'a nasip olduğunu dile getirir:

*Var ser-i kûyunda **ber-dâr** olmayı mi 'râc bil*
*Ehl-i 'ışk içre bu mezheb mezheb-i **Mansûr**'dur* (Behiştî Dîvânî, G. 112/2)

Ber-dâr veya dâr ile çoğu zaman sevgilinin saçı veya zülfü de kastedilir. Sevgilinin her telinde bir âşık asılı durur. Sehâbî, sevgilinin saçında asılı olan âşıktan bahseder:

*Ğaddüne dil bağlayup zülfüne **ber-dâr** olanun*
Devlet-i pâyende vü 'ömr-i dirâzı var imiş (Sehâbî Dîvânî, G. 173/6)

1.1.11. Dicle Nehri

Hallâc-ı Mansûr asıldıktan sonra bedeni yakılır ve külü Dicle Nehri'ne atılır. Bir menkıbeye göre Mansûr'un kanından Dicle Nehri taşar, her tarafı sel alır. Bunun üzerine Mansûr'un külü, başka bir rivayette de Mansûr'un hırkası Dicle'nin suyuna atıldıktan sonra nehir durulmuştur (Öztürk, 2011/2: 22). Ayrıca suyun her damlasında da “Ene'l-Hak” sözü yankılanmıştır (Schimmel, 2017: 122).

⁷ Ber-dâr sözcüğü Farsçadaki “ağaç”, “asılmış”, “idam sehпасı”; Arapçada ise “ev” anlamındaki “dâr” ve “üzerinde” anlamındaki “dâr” sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bunun dışında kullanılan başka mazmunlar da vardır. “Dâr-ı Mansûr”; hakkın dîvânıdır, kutsal meclistir, âşığın canının feda ettiği, meydânda ikrar verdiği yerdir. **Dârda** günahların muhasebesi yapılır, biat ve tarikat telkini merasimleri yapılır (Cebecioğlu, 2009: 150). “Dâra durmak”, halkın veya dedenin önünde canından geçmek, canını ve başını yol uğruna vermeye hazır olmaktır. **Dara çekmek**, hatalı görülen birisini meydâna sorgulayıp yargılamak, gerekirse cezalandırmak üzere dedenin ve cemaatin önüne ayakları mühürlenerek kollar göğüste çapraz, başı öne eğik bir halde getirmektir (Özmen, 1998: 608). **Dâra gelmek** ise idam anlamında mecazen de İlahî sırrı “Hallâc-ı Mansûr gibi” ifşa etmek demektir. Şer'en bu sırrın ifşası doğru değil, haramdır. Ayrıca **dâr-ı dünya** ya da **dâr-ı fenâ**, gelip geçici bir yer olup dünya memleketi anlamında kullanılır. (Tatçı / Yunus Emre Dîvânî, 357).

Ali Püskülloğlu, aşkın gözyaşlarının benzetildiği ve Bağdat'tan geçen Dicle Nehri ile birlikte Hallâc-ı Mansûr'un idamı sonrası külünün Dicle'ye atılmasına telmihte bulunur: (Aktaş, 2003: 61)

*Ölem ölem külüm Dicle'ye savrula
Demiş mi **Mansûr Hallaç**?
Savurmuşlar külünü
Ağır ağır akan suyla
Akıp gitmiş **Mansûr** (Ali Püskülloğlu)*

1.1.12. Dost

Şiblî, Hallâc-ı Mansûr'un en yakın dostudur. Hallâc-ı Mansûr'a idamı esnasında herkes taş atarken Şiblî bir gül atar. Fakat atılan taşlar en yakın dostu Şiblî'nin attığı gül dikenlerinin yarasından daha hafif gelir. Gül'ün yarası daha ağır ve içten olur. Mansûr buna dayanamaz, ağlar. Dost imgesi, Hallâc-ı Mansûr ile birlikte arkadaşı Şiblî arasında geçen bu olaydan dolayı edebiyatta dosttan beklenmeyen davranış anlamında kullanılır olmuştur.

Pir Sultan Abdal, şu dizelerde Mansûr'un yakın arkadaşı Şiblî'nin taş yerine ona gül atmasına telmihte bulunur ve dostun gül atmasının bile beklenmediğini, hayal kırıklığına uğrattığını ve yaraladığını dile getirir. (Eyüboğlu, 1975: 389)

*Şu ellerin taşı hiç değmez bana
İllâ **dostun güli** yâreler beni. (Pir Sultan Abdal)*

1.1.13. Ene'l-Hak

“Ben Hakk'ım” ya da “Hakikat benim.” anlamındaki “Ene'l-Hak” sözü, Hallâc-ı Mansûr tarafından söylenmiş olup anlaşılması güç batınî derinliği olan; zahiren Mansûr'un kendini Allah'tan bir parça gibi gördüğü, vecd halinde söylenmiş bir sözdür. Bu söz bir varlık iddiasıyla değil, daha çok bir hiçlik ifadesi olarak görülür (Pala, 2009: 139). Bu söz Tavâsîn'de şöyle geçer: “*Eğer Allah'ı tanımadınsa, en azından işaretlerini*

tanı. İşte o işaret benim. Ben Hakk'ım (Ene'l-Hakk), çünkü ben ebediyyen Hakk ile Hakk'ım.” (Çakmaklıoğlu, 2005:191-223).

“Ene'l-Hak” sözü özellikle Alevî-Bektaşî ozanlarında bir sır olarak görülüp Allah'ın, insanın gönlünde saklanması şeklinde bir sır olarak yorumlanır ve bu sırrın ifşası istenmez (Özmen, 1998: 326). Özmen'e göre aslında bu söz insanı tanrılaştırmak değil, Tanrı'nın birliğinde yok etmek için söylenmiştir. Yani “Vahdet-i Vücûd” anlayışına uygun olarak ifade edilmiştir. Tek varlık Allah olup masiva olan dağ, taş, su, bitki, insan gibi diğer her şey ise Allah'ın görüntüsünden ibarettir. Bu yüzden tasavvufçular “Ene'l-Hak” demeyi doğru bulurlar (Özmen, 1998: 342, 755). Alevî-Bektaşîlere göre Hallâc-ı Mansûr “Ene'l-Hak” derken haklıdır. Çünkü insanı Hak'tan gelen bir varlık olarak kabul edip müşriklikten kurtaran ve kişinin kendisini “Ene'l-batıl” (Ben batılı.) demekten bu söz kurtarır (Gülçiçek, 2004).

Nigârî aşağıdaki dizelerde Mansûr'un “Ene'l-Hak” sözünü tek başına söylemediğini, Hz. Musa'da olduğu gibi ona Allah'ın söylediğini dile getirir.

*İbn Mansûr Ene'l-Hak dimedi tenhâ vü tek
Rabbi erinî sözüni söylemedi Mûsâ tek* (Nigârî Dîvânı, G.405/1)

1.1.14. Fenâfillah

Tasavvufî anlayışta “Fenâfillah” makamı pervâne-ışık motifiyle ilişkilendirilerek anlatılır. Mansûr'a göre; pervâne, sabaha kadar alevin etrafında döner ve birleşmeyi özleyerek kendini alevin cilvelerine kaptırır. Bu hakikattir yani “Fenâfillah”tır, Allah'ta yok olmadır. Tasavvufta kişinin kendi varlığını Allah'ın varlığında yok etmesidir. (Güler, 2014: 247). Mansûr da sekr halinde iken “Ene'l-Hak” demiş, sonrasında asılarak “Fenâfillah”a ulaşmıştır Sekr halinin bir üst aşaması olan “Fenâfillah”ta kişi kendinden geçmiş, bilincini yitirmiş, vahdette boğulmuştur. (Ateş, 2004: 522).

Niyâzî-i Kadîm, “Mansûrnâme Menâkıbnâmesi”nde aşk yolunda Mansûr gibi darağacına gidilmesi gerektiğini ve ancak bu şekilde “Fenâfillah”a ulaşarak kalıcı vuslata ulaşacağını dile getirir (Tatçı, 2008: 91)

*‘Aşk yolında sen gerek **dâr** olasın
Bu **fenâ** milkin koyup var olasın.* (Niyâzî-i Kadîm Menâkıbnamesi, M. 84)

1.1.15. Gül

Gül mazmunu, hem Hallâc’ın kendi kanından güle kırmızı rengini vermek hem de Hallâc’ın idamı esnasında herkes ona taş atarken arkadaşı Şiblî’nin ona gül atmasına telmih olarak kullanılır. Daldaki, kırmızı gül darağacındaki Hallâc’ın simgesidir. (Schimmel, 2017: 122).

Mansûr’un idam taşlaması esnasında en yakın arkadaşı Şiblî’nin taş yerine gül atmasından yakınıır. Şiblî’nin gülü ona diken gibi gelmiştir. Çünkü herkes ona taş atınca bir şey hissetmemiş fakat arkadaşı Şiblî ona gül attığında yüzüne değmiş ve Hallâc buna çok üzülüp ağlamış, feryat etmiştir. Arkadaşının gülü ona düşmanın taşından daha ağır gelmiştir. Keçecizâde İzzet Molla aşağıdaki şiirinde “gül” mazmunu ile “Şiblî”yi birlikte kullanır (Onay, 2004: 464):

*Eylemezdi ta’ne-i hak na-şinâsândan hicab
Çehre-i **Mansûr**’a Şiblî’nin **gülü** har olmasa* (Keçecizâde İzzet Molla)

1.1.16. Hallâc

Hallâc, şiirlerde tek başına sıklıkla kullanılan bir mazmundur. Kimi zaman hallaç pamuğu ile de verilen bu mazmunda şâirler Hallâc-ı Mansûr ile özdeşleşmeyi, ona benzemeyi talep ederler. Hamdî Çelebi, aşağıdaki beyitte Hallâc’ın darağacında asılmasına atıfta bulunur:

*Zülf-i yâr beni penbe gibi dögse gamun
Koman men ol gamı **Hallâc** gibi dâruna as* (Hamdî Çelebi Dîvânı, G.75/3)

1.1.17. İp/Urgan

Mansûr'un birlikte anıldığı önemli bir mazmun da darağacına çekildiğinde boynuna takılan “ip/ilmik/urgan”dır. *Aşk ipi ile ber-dâr olmak* şeklinde de kullanılır. Urgan, genellikle sevgilinin kıvrımlı saçı ile birlikte verilir. Sevgilinin saçı biçimi dolayısıyla bir kement veya idam ipi olarak görülür ve aşığın gönlünü alır ya da onun aşk acısı çekmesine neden olur. Şâirler sevgililerin lülelerini Mansûr'un boynuna geçirilen urgana benzetirler. (Schimmel, 2017:122).19. asır Âşık-Bektaşî şâiri Noksanî, aruz ölçüsü ile Arap alfabesindeki harflere sırayla anlam yüklediği şiirinin şu beytinde Mansûr'un boynundaki urgandan dem vurur (Elçin, 1997: 131):

He hüve hayye'l-lezi hem lâ-yemût ma'nâsını
*Bilenin **Mansûr** tek boynı **urgandadır**. (Noksanî)*

1.1.18. Kan

Kan imgesi Hallâc-ı Mansûr ile birlikte edebiyatta kullanılmaya başlamıştır. Tasavvufun zorlukları ve tasavvuf yolunda canını feda etme durumları için kullanılır. (Cebecioğlu, 2009: 146). Kan, aynı zamanda zulme uğramışlığın bir sembolüdür. Hatta gül-bülbül ilişkisinde olduğu gibi güle kırmızı rengini veren de Mansûr ve onun gibi şehitlerin kutsal kanıdır. Gül bu yüzden İlahî güzelliğin bir ifadesidir (Aktaş, 2003: 18). Mansûr, idamı esnasında taşlanırken, kendi kanıyla abdest alıp namaz kılması da edebiyatta kullanılan diğer bir alegoridir. Nigârî aşağıdaki beyitte “Ene'l-Hak” diyen Mansûr'a göndermede bulunarak kanının dökülmesi için fetva verdiğini dile getirir:

Hâkim-i şehre ne fetvâdı virür kanımıza
*Ol ki esrâr-ı **Ene'l-Hak**ka haber-dâr degül (Nigârî Dîvânı, G.250/2)*

1.1.19. Kendinden Geçmek/Delilik/Sekr Hali

Hallâc-ı Mansûr, sekr halinde yani kendinden geçercesine söylediği “Ene'l-Hak” sözünden dolayı delilikle suçlanmış, sırrını ifşa ettiği için kınanmıştır. Bu yüzden

edebiyatta Mecnûn ile birlikte Hallâc, aşkın dorun nokasını yaşayan ve aşkın büyük cezbelerinden mest olup kendini kaybetmiş ve söylediklerinin farkında olmayan kişiler olarak kullanılmaktadırlar. Şeyh Gâlib aşağıdaki beyitte Mecnun ile Mansûr'u aşk yolunda aynı kişiler olarak görür ve onların toplumca benimsenmeyip delilikle suçlandığını dile getirir:

*Bakın mecâz u hakikatde Kays u **Mansûr**'a
Birine mülhid ü ol birine deli derler* (Şeyh Gâlib Dîvânı, G. 63/4)

1.1.20. Kurban Olmak

Hız. İsmail ile başlayan kurban geleneği tarih içinde farklı şekillerde devam etmiş, özellikle Hallâc-ı Mansûr'un da aşkı uğruna başını vermekten çekinmemesi edebiyatta kurban olmanın bir simgesi olarak görölmüştür. Aşağıdaki beyitte Ümmî Sinan, dostu için kendini kurban eden Mansûr'dan bahseder:

*Ol ki Bağdâdî **Ene'l-Hak** söyleyen **Mansûr**ı gör
Dôsta **kurbân** eylemek cân 'âşıkın hôş kârıdur* (Ümmî Sinan Dîvânı, G. 33/10)

1.1.21. Kül

Mansûr'un asıldıktan sonra yakılıp küllerinin Dicle Nehri'ne savrulması ateş, ateşe atılmak, külleri savrulmak şeklinde edebiyat geleneğinde Hız. İbrahim ile birlikte Mansûr'u da çağrıştıracak şekilde kullanılmasına vesile olmuştur (Aktaş, 2003: 17). Ahmet Yesevî aşağıdaki dizelerde Mansûr'un idamından sonra yakılan bedenın külünün göğre ve suya savrulmasına telmih yapar:

***Külünü göğre savurdu, atıp denize saldı,**
Zevk denizi mevc vurdu, aktı deniz kaynaşıp.* (Ahmet Yesevî Dîvânı, 63.Hikmet)

1.1.22. Mansûr

Edebiyat'ta bir cesaret örneği, hak adamı ve aşk şehidi olarak görölen Hallâc-ı Mansûr etrafında oluşın imgenin büyük bir kısmını "Mansûr" mazmunu karşılar.

“Hallâc”ta olduğu gibi “Mansûr” mazmunu da ona özenmeyi, onunla özdeşleşerek aşk dârında çektiği acının benzerini yaşamayı, aşkı uğruna canını feda etmeyi sembolize etmek için kullanılır. Mansûr’un diğer anlamı da “*kalın ses veren ney*” demektir (Alparslan, 1998: 87). Mansûr gibi olmak aşkın en yüce seviyesi olarak görülür. Esrar Dede, Dîvân’ında aşkı için can vemenin adet olduğunu ve Mansûr gibi can vermeyenin bunu bilemeyeceğini dile getirir.

*Egerçi terk-i ser erbâb-ı 'aşka 'âdet olmuşdur
Velî bir nûkte var ol rehde **Mansûr** olmayan bilmez
(Esrar Dede Dîvânı, G. 102/8)*

1.1.23. Melamet/Kınama

“Kınama, ayıplama” anlamına gelen melamet, edebiyatta daha çok dünya işleri ve zevklerinden el etek çekmeyi ilke edinen tekke dervişleri için kullanılır. Hallâc-ı Mansûr da sadece “İlahî Aşk” için uğraştığından kendisine yöneltilen eleştiri ve kınamalara aldırış etmez, sözünden ve davasından asla vazgeçmez. İdamı esnasında kendisine atılan taşlar da en ağır hakaret anlamı taşımaktadır. Fehîm-i Kadîm, aşağıdaki beyitte Mansûr’a darağacındayken atılan melamet taşlarından bahseder ve onun bir aşk okyanusu olduğu için bundan kederlenmeyeceğini dile getirir.

*Ger seng-i melâmet yerine cümle zemîni
Atsan bana sen kulzüm-i aşkam kederüm yok (Fehîm-i Kadîm Dîvânı, G.164/5)*

1.1.24. Mum/Pervâne

Mum ile pervâne arasındaki ilişki “Fenâfillah” durumu olup Hallâc, bu ilişkiyi “Tavâsîn” eserinde ele alır. *Pervâne-mum-alev-ışık* ilişkisi aşkın doruk seviyesini gösterir. Pervâne ışığa kavuşmak dileğiyle etrafında döner, dolanır; nihayetinde kendini aleve kaptırarak yok olmayı ve gerçek vuslata erişmeyi kabul eder. Sevgili mumdur, aşğın gönlü ise pervânedir. Âşık yanıp kavrulmaktan zevk alır (Aktaş, 2003: 86). Alevin ışığı, gerçekliğin bilgisidir; sıcaklığı, gerçekliğin gerçekliğidir; onunla birleşme (tek

oluş) ise, gerçekliğin Doğru'sudur. Bu doğru, hakikat olandır yani “Fenâfillah”tır, Allah'ta yok olma isteğidir (Güler, 2014: 247). Edebiyat geleneğinde Hallâc-ı Mansûr, aşkı uğruna yanmayı göze alan pervâneye teşbih edilir. “Bir Sakiden İçtim Şarap” şiirinde Yunus Emre, Hallâc-ı Mansûr'un aşkının bunca acısına ve samimiliğine rağmen en aşağı seviyede bulunduğunu dile getirmek suretiyle kendi aşkının daha yüce yaşandığını vurgular. Mum ve pervâne ilişkisine değinerek Mansûr'un aşkı uğruna pervâne gibi yanmayı göze aldığını dile getirir (Gölpınarlı, 1941: 196):

*Bir meclistir meclisimiz, anda ciğer kebâb olur
Bir şem'adur anda yanar ay u güneş pervânesi* (Yunus Emre Dîvânı, 406/2)

1.1.25. Ney

Bektaşîlerdeki **Dâr-ı Mansûr** deyimini yerine Mevlevîlerde **Ney-i Mansûr** vardır. **Ney**; başı ve ayağı kesilip içi ateşle dağlanarak oyulmuş ve bu sayede en dokunaklı sesleri vermek suretiyle aşk ve ızdırap şehidi Hallâc ile özdeşleştirilerek sembolize edilen bir müzik aletidir (Öztürk, 1997: 182; Aktaş, 2003: 19). Mansûr'un “Ene'l-Hak” sözünü ifşa etmesi ile ney'in bazı sırları ifşa etmeleri arasında bir ilişki kurulur. Mansûr aynı zamanda ney çalgısının bir adı olarak şâirler Mansûr vasıtasıyla tevriyeli yola başvurmuş olmaktadırlar. Nesîmî, aşağıdaki dizelerde “Vahdet-i Vücûd” anlayışı doğrultusunda yer ile göğün Hak olduğunu, ney gibi bütün çalgıların “Ene'l-Hak” dediğini vurgular (Gürgen, 1966: 20):

*Yir gök arası Hak oldı mutlak
Söyler def ü çeng ü ney **Ene'l-Hak*** (Nesîmî Dîvânı, M.24)

1.1.26. Pamuk

Mansûr'un bir arkadaşının dükkânındaki pamukları lif lif atarak düzeltmesi Hallâc lakabını almasına vesile olmuş, sonradan hallaç pamuğu gibi atılmak yani darmadağınık olmak şeklinde deyimleşerek tasavvufî olarak vahdet sırrını ifşa etme ve kesret alemine düşmek anlamları için kullanılmıştır (Aktaş, 2003: 18). Emrî, aşağıdaki

dizelerde Hallâc'ın elleriyle pamukları düzeltmesine ve bu işte Hallâc'ın bir suçunun olmadığına dikkat çeker:

*Sehâbı atdı **pamuk** gibi sarsar-ı âhı
Disen ne işledi bu kâr-hânede **hallâc*** (Emrî Dîvânı, G.539/5)

1.1.27. Saç/Zülûf

Sevgilinin saçı siyah rengi ve kıvrımlı oluşu yönüyle urgana benzer ve aşığın canına kasteder. Şekli ve hoş kokusu itibariyle de aşığın aklını başından alır. Aşığın gönlü sevgilinin saçınının arasında bulunur ve sevgilinin saçının her telinde(târ) bir aşığın gönlü asılı durur. Şâirler bu durumu sürekli ber-dâr sözcüğü ile dile getirmişlerdir. Âşık genellikle sevgilinin darağacına benzeyen kıvrımlı saçlarına yakalanarak ber-dâr olur asılır ve bu durum daha çok Mansûr'un idamıyla birlikte kullanılır (Aktaş, 2003: 81). Ayrıca sevgilinin kıvrımlı saçı kesretin ifadesi olup genellikle düşman olarak görülen ve sevgiliye, sevgilinin yüzüne ulaşmayı engelleyen yılanı benzetilir. Âşık Çelebi, her aşığın maşuğun saçına asılarak Mansûr gibi olamayacağını, aşk ehli içinde ipe vurulacak kişinin az olduğunu dile getirir:

*Sanma herkes **asılup zülfüne Mansûr** olur
Ehl-i 'ışk içre de az bulunur **ipe uracak*** (Âşık Çelebi Dîvânı, G. 75/2)

15. asır Dîvân şâiri Necatî; asılmış, darağacına çekilmiş anlamında ber-dâr mazmununu zülûf ile birlikte kullanarak sevgilinin saçlarına vurulan ve o saçlara asılarak ölümü, asılmayı göze alan aşığı vurgular:

*Ayağı yir mi basar zülfünle **ber-dâr** olanun
Zevk ü şevkiyle virür cân u seri döne döne* (Necatî Dîvânı, G.472/2)

1.1.28. Ser/Baş Vermek

Aşk uğruna başını vermekten çekinmeyen Hallâc-ı Mansûr ve onun gibi aynı akıbeti yaşayan Nesîmî, Pir Sultan Abdal, Hz. Hüseyin gibi şahsiyetler şâirlerin önemli

bir mecaz aracı olmuşlardır. Aşk u uğruna ölümü göze alan, başını vermekten çekinmeyen kişiler gerçek âşıklar olarak sembolleştirilmişlerdir. Noksanî aşağıdaki dizelerde aşkları için sevgilinin kaş, kirpik ve zülfüne kapılanların Mansûr gibi ser vererek darağacını boyladıklarını dile getirir:

*Kaş u kirpik zülfüne bend olan dîvâneler
Ser verüp **Mansûr'layın** yolunda ber-dâr oldular* (Noksanî)
(Elçin, 1997: 134, 34/6)

1.1.29. Sır/Esrar

Arapça sır; gizli şey, asıl, kök, vadinin orta yeri, kıymetli anlamlarına gelir. Sırrın aleni olarak söylenmemesi, sırrın derinliğine vakıf olmayanlarca anlaşılmasının güç olduğu zamanlarda dile getirilmemesi gerekir. Sır kalbde bulunan İlahî bir latife olup bu sırrı yabancı kişilere açmamak gerekir. (Cebecioğlu, 2009: 568). Sırrın ifşasının ceza gerektirdiği zamanlar olmuştur. Hallâc da sırrını ifşa ettiği için dışlanmış, kendisine verilen sırrı koruyamadığı için darağacına çekilmiştir. Alevîlerdeki dâr-ı Mansûr makamı da bu sırrı sembolize eder (Aktaş, 2003: 19). Kadı Burhâneddin, şu beyitte büyük sırları ancak Mansûr gibi acı çekenlerin ve onun çilesine ortak olanların bildiğini dile getirir:

*Gönülüm goncasında bunca **sır** var
Ki keşfitmez anı illa ki **Hallâc*** (Kadı Burhâneddin Dîvânı, 7)

Hallâc-ı Mansûr kendisine Allah tarafından verilen “Vahdet-i Vücûd” sırrını açığa çıkartmış, tasavvufî derinlikten yoksun olan sıradan halka bu sırrı uluorta söylemiştir. Bu durum mutasavvıflarca hoş karşılanmamıştır. Oysa Gevherî aşağıdaki dizelerde “Ene’l-Hak” sırrını ifşa etmek istemediğini ve gerekirse Mansûr gibi asılmayı göze aldığını ve gönlünün darağacına asılı olduğunu dile getirir:

***Ene’l-Hak** sırrını etmeğe ifşa
Mansûrveş bağıdır **dâre** gönlümüz* (Gevherî Dîvânı, Koşma, 643/1)

1.1.30. Şarap

Klasik Edebiyatta aynı anlamda kullanılan mey, bade veya şarap imgeleri aşığın içinde bulunduğu derin tutkudan dolayı mecâzi olarak kullanılır. Hallâc ve onun gibi aşk yolunda canını kurban edenler aşk sarhoşu olup sekr halinde kendilerinden geçtikleri için söylediklerinden dolayı sorumlu tutulmazlar (Aktaş, 2003: 17). Aşağıdaki beyitte Âgah, Mansûr’a seslenerek dara çekilemesini vahdet şarabının bir gereği olup olmadığını sorgular:

*İktizâ-yı **mey-i vahdet** bu mıdur ey **Mansûr**
Ki çeke **dâra** seni zülf-i siyehkâra ben (Âgah Dîvânı, G.346/4)*

1.1.31. Taşlamak/Taş Atmak

İslâm inancında idam esnasındaki taşlamak kültürü Hallâc-ı Mansûr’un idamında da gerçekleşir, fakat Mansûr’un taşlanma sırasında daha çok arakadaşı Şiblî’nin ona taş yerine daha yaralayıcı olan gülün atılması şeklinde işlenir (Aktaş, 2003: 17). Ahmet Yesevî Hallâc-ı Mansûr’un kâfirlikle suçlanıp taşlanmasına ve “Ene’l-Hak”ın manasını bilmemelerine isyan eder:

*Deme “**Ene’l-Hak**” diye, kâfir oldun **Mansûr** diye
Kur’ân’da budur diye, öldürdüler **taş atıp**.
Bilmediler mollalar **Ene’l-Hakk**’ın mânâsın;
Kal ehline hal ilmin Hak görmedi münasip. (Ahmet Yesevî Dîvânı, 63. Hikmet)*

1.1.32. Vahdet-i Vücûd

“Vahdet-i Vücûd”, sözlük anlamıyla “varlıkların birliği” anlamında olup tasavvufî olarak varlıkların varlığını Tanrı varlığında görmektir. Bu durumu ancak “İnsan-ı Kâmil” olanlar anlar. Evren tamamen tek bir bütün olarak görülür, bu da Tanrıdır. Varlık tektir, Tek olan Allah’tan başka bir şey yoktur. İnsan, bitki, öteki canlılar her şey Allah’ın bir nevi parçası veya yansımasıdır (Özmen, 1998: 342). Görünenler Allah’ın tecellisidir ve hareketlerin gerçek sahibi yine Allah’tır. Tasavvuf

inancında doğadaki her şeyi Allah'ın bir yansıması olarak gören, Yaradan ile yaratılanın bir olduğunu savunan mistik bir görüştür. Bu, dalga ile deniz ilişkisi gibidir. Dalga çok görünse de denizin bir parçasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de "*Varlık alanındaki her şey yok olucudur, ancak ve ancak celal ve ikram sahibi olan Rabb'inin zâtı kalır.*" (Rahman 26), "... Biz ona(insana) şahdamarından daha yakınız." (Kaf 16) ve "*Bilmiş olun ki göklerdeki ve yerdeki her şey Allah'ındır...*" (Nur 64) ayetleri bu inanışın önemli bir dayanağıdır (Pala, 1989: 42, 71).

"Vahdet-i Vücûd" anlayışı her ne kadar İbn Arabî ile sistemli hale gelmişse de aslında Hallâc-ı Mansûr'un özünü oluşturan bir düşüncedir ki bu "Ene'l-Hak" anlayışına uygun bir yapıdadır. Ayrıca bu düşüncenin ortaya çıkmasında "*Kâinatın tek gerçek olduğunu ve Tanrı varolan şeylerin toplamıdır.*" diyen Hint ve Yunan panteist düşüncelerin payı vardır (Öztürk, 2011/2: 76). Tasavvuf Edebiyatı'nda özellikle Yunus Emre, Mevlânâ ve Nesîmî'de çok belirgin bir şekilde "Vahdet-i Vücûd" anlayışına uygun dizeler görülür. Yunus Emre, aşağıdaki dizelerde bu anlayışı dile getirir:

Et ü deri büründüm geldüm size göründüm
Adımı âdem kodum andan zuhûra geldüm (Yunus Emre Dîvânı, 178/8)

*Işk esritdi cânımı uş **Ene'l-Hak** didürür*
*Korku gitdi gönlümden **Mansûr'am dâra geldüm*** (Yunus Emre Dîvânı, 178/9)

Şeyh Gâlib, aşağıdaki beyitte belâ semtinde vahdet darağacını tattığını ve atılan taşların kendisi için Mansûr kiblesi olduğunu dile getirir:

Semt-i belâda bellemişim dâr-ı vahdeti
Seng-i nişân minâre-i Mansûrdur bana
(Şeyh Gâlib Dîvânı, G. 1/3)

Hallâc-ı Mansûr ilgili kullanılan mazmunların bazıları tek başına kullanılırken bazıları da tenasüp oluşturacak şekilde genellikle birlikte verilmektedir. Yukarıda kısaca değinilip örneklendirilen kavramlar dışında Hallâc-ı Mansûr'u doğrudan veya dolaylı olarak çağrıştıran veya onun etrafında edebiyata kazandırılan diğer tasavvufî kavram,

terim ve deyimler şunlardır: *zindan, çarmıh, can hediyesi, aşk darında namaz kılmak, asmak/asılmak, kanla alınan abdest, kanını toprağa vermek, yolundan dönmemek...* (Cebecioğlu, 2009: 75) (Öztürk, 2011/2: 25).

Hallâc-ı Mansûr ile ilgili verilen yukarıdaki mazmunlara İslâm Etkisindeki Dîvân, Halk ve Batı Etkisindeki Türk Edebiyatı gibi farklı kategoriler altında aşağıdaki bölümlerde bol bol örnekler verileceği için şimdilik bunlarla yetinmeyi uygun görüyoruz.

İKİNCİ BÖLÜM

EDEBİYAT GELENEĞİMİZDE HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ

2.1.DÎVÂN EDEBİYATI'NDA HALLÂC-I MANSÛR İMGESİ

2.1.1. Adile Sultan

19. asırda yaşayan kadın şâir Adile Sultan, Hallâc-ı Mansûr'a telmihen yazdığı aşağıdaki beyitte Hak sırrının açığa çıkarılmaması ve dilin tutulması gerektiğini vurgular:

Keşf olursa sırr-ı Hak urma Ene'l-Hak'dan demi
Zabt ile lisânını âdab ile erkâna gel (Adile Sultan Dîvânı, G.93/3)

2.1.2. Adnî

15. asırda yaşamış ve İstanbul'un fethinde veziriazam olan “Adnî” mahlaslı Mahmud Paşa, abartmaya başvurarak sevgilinin saçının her telinde yüzbinlerce aşığın asılı olduğunu dile getirir:

Cân nice ola halâs aradan kim zülfünün
Bir kılında asılı yüz bin dil-i Mansûrlar (Adnî Dîvânı, G. 26/4)

2.1.3. Âgâh

17. asırda Semerkant'tan Osmanlı'ya gelen ve bir dönem Diyarbakır'da yaşayan Semerkândî-i Âmidî olarak da bilinen Nakşibendî veya Mevlevî şâiri Âgâh, Dîvân'ın birkaç yerinde Mansûr'un aşkından dem vurur:

Minnet-keş-i şu 'ûr degül 'aşk-ı sabr-sûz
Mansûr penbe gibi atar *dâr* söyledür (Âgâh Dîvânı, G.40/4)

Yagmâger-i dîn u dil-i sad- 'ârif-i kâmil
Âteş-figen-i harmen-i Mansûr kimindür (Âgâh Dîvânı, G.87/3)

Sipih-r-i gûş-ı be-âvâz-ı nâlemüz meh ü hûrdan
Velî ne nagme-i Mansûr ne sadâ-yı sürûşuz (Âgâh Dîvânı, G.132/3)

İtsün zamâne tûl-ı bekâsın tınâbvâr
Âgâşer'-i 'aşkda Mansûr eger bizüz (Âgâh Dîvânı, G.148/5)

2.1.4. Âhî

16. asırda Hasan isimli Niğbolulu şâir Âhî, bir mesneviden alınan aşağıdaki şiirinde elem ve derdi ancak Mansûr gibi acı çekenin anlayabileceğini dile getirir:

Ne bilsün şol ki oldı dârdan dûr
Ki ne çenberde hallâc idi Mansûr (Âhî) (Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 158)

2.1.5. Ahmedî

14. asır Dîvân şâiri Ahmedî; “Dîvân” ve “İskendernâme” eserlerinde Hallâc-ı Mansûr’a sürekli göndermede bulunur. Aşağıdaki beyitte Leyla’nın Mecnûn’u görmesi gibi Mansûr’a da yâr zikri olunca darağacının hoş geldiği dile getirilir:

Mecnûnı Leyli görse beşâret olur ana
Mansûra yâr zikri-y-ile dâr hoş gelür (Ahmedî Dîvânı, 256/3)

Çıhdı cân mülkine “Ene’l-Hak” urup
Aklumı cışkun eyledi lâ şey (Ahmedî Dîvânı, 670/5)

Aşağıdaki beyitlerde Hallâc-ı Mansûr’un darağacı anı betimelenerek verilir:

Sordılar Mansûra ışkı kim nedür
Didi anı görmege üç gün bunda dur (Ahmedî, İskendernâme, M.1534)

Evvelinde anı dâra dikdiler
Pes ikinci günde oda atdılar (Ahmedî, İskendernâme, M.1535.)

Pes üçinci gün külin savurdılar
Kamusın yıl-ile suya virdiler (Ahmedî, İskendernâme, M.1536.)

Didi dâr erenlerin Mi'râcudur
Âşıkun od şem' bigi tâcudur (Ahmedî, İskendernâme, M.1538.)

2.1.6. Ahmed Paşa

15.yy. Dîvân şâirlerinden Ahmet Paşa, aşk yolunda baş vermenin gam getirmeyeceğini, normal karşılanacağını dile getirir:

Şem' baş virse kadeh hûn-i ciğer saçsa ne gam
İşk yolunda nice başlar kesilür kan dökülür. (Ahmed Paşa) (Eyüboğlu, 1975: 57)

Hevâ dârında dil ber-dâr iden bir serv-i gül-ruhdur
Ki dâr-ü gîr-i zülfi sır hezârân dâr-ı Mansûrî (Ahmed Paşa Dîvânı, G.326/4)

2.1.7. Ahmet Yesevî

12. yüzyılın önemli tasavvufçularından ve tasavvuf edebiyatının yaygınlaşmasında etkili olan Ahmet Yesevî'de Hallâc imgesi çok belirgin bir şekilde fazladır. Moğol İstilasası dolayısıyla Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar başlayan göçlerde acıyı, hüznü, haksızlığı ve savaşı bizzat yaşayan Yesevî, "Dîvân-ı Hikmet" eserinde de benzeri acının simgesi haline gelen Hallâc-ı Mansûr'u ele almıştır (Öztürk, 1997: 253). Türkistan'ın Yesi kentinde yaşayan Ahmet Yesevî'nin tasavvufî düşünceleri Hallâc'a dayanır (Özmen, 1998: 629). Ahmet Yesevî'nin aşağıdaki hikmetlerinde haksızlığa karşı çıkan, acı çeken, aşkı uğruna başını veren bir Mansûr imajı çizilmiştir:

Ben yirmi altı yaşta sevda kıldım;
Mansûr gibi didar için kavgâ kıldım (Ahmet Yesevî Dîvânı, 4.Hikmet)

Ahmet Yesevî, şu dörtlüklerde Mansûr gibi aşkın darağacında başını verdiğini, onun gibi herkesten uzaklaşarak kabuğuna çekildiğini, türlü türlü cefalara uğradığını dile getirir:

*Kırk dördümde muhabbetin pazarında,
Yakamı yırtıp, ağlayıp yürüdüm gülzarında;
Mansûr gibi başımı verip aşk dârında;
Zâtı ulu hâcem⁸, sığınıp geldim sana (Ahmet Yesevî Dîvânı, 6. Hikmet)*

*Kırk dokuzda aşkın düştü, kavrulup yandım;
Mansûr gibi hısımlardan uzaklaştım;
Türlü türlü cefa değdi, kabullendim;
Zâtı ulu hâcem, sığınıp geldim sana. (Ahmet Yesevî Dîvânı, 6.Hikmet)*

Aşağıdaki hikmetlerde de gerçek aşkın kolay olmadığını, herkesin yalan söyleyerek sahte aşklar peşinde olduğunu fakat Mansûr'un aşk yolunda başını vererek gerçek aşkın derecesini ve yüceliğini gösterdiğini dile getirir:

*Âşık işi kolay değil, kılma bâzi;
Yalancılar âşıkım der, Allah kadi;
İmanını değersiz pula satar imiş.
Âşıklığın kolay işi **baş vermedir**;
Mansûr gibi kendinden geçip **can vermedir** (Ahmet Yesevî Dîvânı, 33.Hikmet)*

*Mâruf gibi işbu yola adım atsam
Mansûr gibi **candan geçip darağacına** konsam
Darağacı üzere şevklenerek Hakk'ı desem
Bu iş ile yâ Rab, seni bulur muyum (Ahmet Yesevî Dîvânı, 56. Hikmet)*

Ahmet Yesevî, 63. Hikmet'inin tamamını Hallâc'a ayırır. Onun saf aşkını, darağacına asılmasını, külünün göğe savrulmasını; Mansûr, darağacı, taş, küfür, molla motiflerini; softanın Hallâc'a noksan bakışını uzun uzun betimeleyerek anlatır:

***Mansûr** bir gün ağladı, erenler rahm eyledi,
Kırklar şerbet içirdi **Mansûr**'a mihrin salıp.*

⁸Yesevî'nin, *zâtı ulu hâcem* diye seslendiği kişinin Yûsuf Hemedânî olduğu tahmin edilmektedir (Bice, 2016: 83).

*Mansûr dedi: **Ene'l-Hak**; erenler işi ber-hak;
Mollalar derler nâ-hak gönlüne yaman alıp. (Ahmet Yesevî Dîvânı, 63.Hikmet)*

*Rivayetler yazıldı, halini onun bilmedi,
Mansûr gibi velîyi koydular **dâra** asıp.
Bigâne diye mollalar şeyh **Mansûr**'u öldürdü
Kâfir diye öldürdüler üç yüz molla savaşıp (Ahmet Yesevî Dîvânı, 63.Hikmet)*

***Külünü göğe savurdu**, atıp denize saldı,
Zevk denizi mevc vurdu, aktı deniz kaynaşıp.
Hem o günü o derya kıldı efgan vâveylâ;
Âşıklara Hudayâ kıl sen didarın nasip. (Ahmet Yesevî Dîvânı, 63.Hikmet)*

*Efsanedir şeriat, ferzanedir hakikat,
Dürdanedir Tarikat, âşıklara münasip.
Âlem halkı yığıldı, **Mansûr**'a feryad kıldı.
Mansûr'un yâranları kaldı orda ağlaşıp. (Ahmet Yesevî Dîvânı, 63.Hikmet)
...
Tevbe kıl Hâce Ahmed, ola Hak'tan innayet,
Yüz bin veliler geçti **sırrı sıra ulaş**ıp. (Ahmet Yesevî Dîvânı, 63.Hikmet)*

2.1.8. Alî

16. asırda “Re‘îszâde” olarak bilinen ve adı İlyâs olan Uralı şâir Alî, aşağıdaki beytinde sevgiliye tahammülün hüner olmağını, asıl önemli olanın Mansûr gibi asılmayı göze almak olduğunu dile getirir:

*Sanman cefâ-yı yâre tahammül durur hüner
Ber-dâr olmadur dil-i **Mansûrveş** asıl (‘Âlî) (Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 27)*

2.1.9. Ârif

İsmi Süleymân Beg olan Dîvân-ı Humâyûn hocalarından 18. asır şâiri ‘Ârif, şu gazelinde kendisinin ay yüzlü güzelin zülfüne asılacağını dile getirir:

*‘Ârif o mehin **zülfüne ber-dâr** olacaktı
Her kanda olursa o rakîb **asılacak** bas (‘Ârif) (Şefkat Tez. 2017: 198)*

2.1.10. Âşık Çelebi

16. asır tezkire yazarı Âşık Çelebi, gül ve Mansûr imajını birlikte kullanır. Âşık Çelebi, gülün de Mansûr gibi dara çekildiğini ve Mansûr'un yakın arkadaşı Şibli'nin taş yerine kendisine gül atmasına değinir:

*Subh-dem dem urmasa **sırr-ı Ene'l-Hakdan** eger*
*Gâlibâ **Mansûr-veş** asılmaz idi **dâra gül*** (Âşık Çelebi Dîvânı, K. 4/2)

*Her ki **Mansûr** gibi **zülfüne ber-dâr** oldu*
Şühedâ hayline mahşerde 'alemdâr olsun (Âşık Çelebi Dîvânı, G. 68/2)

2.1.11. Âşık Paşa

14. asır Dîvân şâiri Âşık Paşa, aşağıdaki beyitte Mansûr'u çıldırmış biri olarak nitelendirip onun sonsuzluk şarabını içtiğini ve darağacını bir kible olarak gördüğünü dile getirir:

***Ene'l-Hak** kiblesin bulmuş yüzünü **dâra** döndürmüş*
*Şarâb-ı lâ-yezâl içmiş bakın **Mansûr-ı şeydâya*** (Âşık Paşa) (Onay, 2004: 346)

2.1.12. Âşık Râmî

Âşık Râmî, sevgiliye ulaşmak için gerekirse (Mansûr gibi) serden geçmek gerektiğini dile getirir:

***Serden geçmek** gerek yâri bulmağa*
Gavvas gerek bahr-i aşka dolmaya (Âşık Râmî) (Eyüboğlu, 1975: 370)

2.1.13. Aşkî

15. asır şâirlerinden Aşkî, aşğın saçının darağacında Mansûr gibi asıldığını ve “Ene'l-Hakk”ın manasını bildiğini dile getirir:

*Biz habîbin zülfünün dârında **Mansûr** olmuşuz*
*Aşk ile çün kim **Ene'l-Hak**'dan haber-dârız bugün* (Aşkî) (Pala, 2009)

Aşkî, aşağıdaki beyitte ise Hallâc-ı Mansûr'a farklı bir bakış açısıyla içinde bulunduğu durumu küfür ile anlatarak küfrün mutluluk getirmediğini ya kanının döküldüğünü yahut asıldığını dile getirir:

*Küfr-i nimet şanma ber-hordâr olur
Dökülür kanı veyâ **ber-dâr** olur* (Aşki, Heft Peyker, 2017)

2.1.14. Avnî (Fatih sultan Süleyman)

15. asrın çağ açıp çağ kapatan Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet, Avnî mahlası ile yazdığı bir şiirinde haksızlığa karşı çıkan Mansûr'a hak verir ve dua ederek kişinin haksız yere idam edilmemesini temenni eder:

*Demiş **Mansûr Ene'l-Hâk**-gûy olup bâlâ-yı dâr üzre
Kişi nâ-hak yere âlemde **ber-dâr** olmasın yâ Rab* (Avnî) (Onay, 2004: 346)

2.1.15. Azîzî

16. asır Yedikule kapı bekçilerinin kâhyası olan Azîzî mahlaslı Mustafa, aşkı için asılmaya giden Hallâc için şu beyti yazar:

*Şeb irüp el-vedâ ' itdükde seyr-i kûy-ı dildâra
Asılmaga gider gibi gider **Mansûr** dil dâra* ('Azîzî) (Riyâzî, 2017: 229)

2.1.16. Azmizâde Hâletî

17. yüzyıl Dîvân şiirinde şöhretini rubâileriyle kazanmış Azmizâde Hâletî, Hallâc-ı Mansûr'a sık sık değinir ve ona olan muhabbetini şu beyitlerde dile getirir:

*Dem-â-dem cûşdan hâlî degül bir bahr-i mevvâcam
Mahabbet 'arsasında pey-rev-i **Mansûr-ı Hallâc'am*** (A.Hâletî Dîvânı, Mûs. 1/2)

*Mansûr-ı dilüm itdi 'ıyân **sırr-ı Ene'l-Hak**
Zülf-i siyehün eyledi ber-dâr-ı mahabbet* (A.Hâletî Dîvânı, G. 101/4)

*Diler kim pey-rev-i **Mansûr ola bu dâr-ı dünyâda**
Gönül esbâb-ı hüsn-i yârdan ol zülfe mâ'ildür* (A.Hâletî Dîvânı, G. 175/3)

Şehr-i 'ışk âzînini ol dem ki der-kâr itdiler
*Her ser-i bâzâra bir **Mansûr ber-dâr** itdiler* (A.Hâletî Dîvânı, G. 181/1)

Sevgilinin siyah saç/zülfü aşğın aklını başından alır. Sevgilinin saç siyahlığı ve etkileyciliği yönüyle günâhkar olup aşığı günaha sokan bir unsur şeklinde kullanılır. Şer'î kurallara göre Mansûr da “Ene'l-Hak” diyerek suç işlemiş ve günaha girmiştir. Azmizâde Haletî, şu beyitte saçın günâhkar olma durumuna göndermede bulunur:

*Dil silsile-i **zülf-i siyeh-kâra** çekilsün*
Mansûr** gibi turmasun ol **dâra çekilsün (Azmizâde Haletî Dîvânı, G. 623/1)

2.1.17. Bağdatlı Ruhî

16. asır Dîvân şâiri Bağdatlı Ruhî, Mansûr'a atıfta bulunarak doğru veya “Hak” olanı söyleyeni zulüm ile darağacına astıklarını ve bu duruma mecburen sessiz kalıp bir şey yapamadıklarını dile getirir:

*Çün **Hak** diyeni eylediler zulm ile **ber-dâr***
Batıl söze âgaz idelim biz dahi na-çar (Bağdatlı Ruhî) (Demirci, 2009: 641)

2.1.18. Bahârî

Asıl adı Alî olan ve 16. asır Rumelili şâir Bahârî, aşk sırrının ifşa olmasından korkmakta ve bu sırrın rakibin diline düşmemesi gerektiğini dile getirir:

Âh kim sırr-ı gamum düşdi rakîbün diline
*Korkarum **fâş ola esrâr-ı nihânum** biline* (Bahârî)(Kınalızâde Tez., 2009: 183)

2.1.19. Bahtî (I.Ahmet)

17. asrın başında tahta geçen Bahtî mahlaslı Sultan I.Ahmet, aşk meydânında başını veren ve canını terk eden Hallâc-ı Mansûr'a dolaylı olarak telmihte bulunur:

***Meydân-ı 'aşk** içinde zülf ü lebi firâkı*
*Terk itdürürse n'ola 'uşşâka **baş u cânın*** (Bahtî) (Riyâzi, 2017: 26)

2.1.20. Bâkî

“Sultanü’s-Şu’arâ” olarak anılan 16. asır Dîvân şâiri Bâkî, idam fermanı olduğu için Hallâc-ı Mansûr’un bunu kabul ettiğini dile getirir:

*‘Aşka **Mansûr** eger olmasa fermân-ber-dâr
İhtiyâr itmez idi kendüye **ber-dârlığı*** (Bâkî Dîvânı, 495/3)

***Fenâsın** bildi dünyânun çekildi dâr-ı ‘ukbâya
Sa’âdet mülkine Bârî muzaffer kıldı **Mansûrî*** (Bâkî Dîvânı, 505/4)

2.1.21. Behîştî

16. asır Kanunî dönemi şâirlerinden Ramazan Behîştî, Dîvân’ının birkaç yerinde Hallâc-ı Mansûr’a iktibasta bulunur ve aşk ehli içinde Mansûr’un en yüce mertebede olduğunu dile getirir:

*Var ser-i kûyunda **ber-dâr** olmayı mi’râc bil
Ehl-i ‘ışk içre bu mezheb mezheb-i **Mansûr’dur*** (Behîştî Dîvânı, G. 112/2)

*Her mahalde mezheb-i **Mansûr’a** zâhib oluram
Setr-i Hak iden erâzil gibi bâtil olmazam* (Behîştî Dîvânı, G. 323/3)

2.1.22. Belîgî

16. asırda Yeniçerili Belîgî, Mansûr’un ölüm sahnesini acı bir şekilde resmeder, Mansûr’u asmaları yetmezmiş gibi onu yakmalarına sitem eder:

*Asdılar şem’i çü **Mansûr** dili ucından
Yakdılar âteşe yitmez miydi **ber-dârlığı*** (Belîgî)
(Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 182)

***Mansûr-ı** dili zülfine yâr eyledi **ber-dâr**
Yitmez mi ana dâr-ı cihân içre bu rif’at* (Belîgî) (Mecmû’atu’l-Letâif, 103/3)

2.1.23. Beyânî

17. asır şâirlerinden Beyânî'nin, Mansûr gibi zülûfte asılmanın yüce bir paye olduğunu dile getirdiği dizeleri şöyledir:

*Bendeni **Mansûr-veş** zülfünle ber-dâr eylemek
Pâye-i 'ulyâdur ol gâyetde rif'atdûr bana* (Beyânî Dîvânı, G.25/5)

*Zîb-kâr-ı şehr-i 'aşkı zülf-i mahbûbân-ıla
Her ser-i bâzâra bir **Mansûr't** ber-dâr eyledük* (Beyânî Dîvânı, G.432/3)

2.1.24. Bî'atî

Baba Bî'atî-i Kalender olarak kayıtlara geçen 16. asır şâiri Bi'âtî'nin, sevgilinin saçına asılmak isteyen "Ene'l-Hak" diyen Mansûr gibi darağacına bakması gerektiğini dile getirdiği naziresi şöyledir:

*Ber-dâr olayın dirsен eger zülfine yârun
Mansûr-ı Ene'l-Hak gibi kıl dârı temâşâ* (Bi'âtî) (Mecmû'atu'l-Letâif, 41/3)

2.1.25. Bursalı Rahmî

16. asırda yaşayan Bursalı Rahmî, aşağıdaki beyitlerde "İlahî Aşk"ı, bekâ ve fenâ makamlarına değinerek Mansûr'un darağacına asılmasına değinir:

*Benem o sadr-nişîn-i mahabbet-i cânân
İçine girmedi **Mansûr dârı** görmişdür* (Bursalı Rahmî Dîvânı, G 41/3)
*'Âlemde pîr-i 'ışk bulaydı bekâ yolın
Mansûra gösterür midi **dâr-ı fenâ** yolın* (Bursalı Rahmî Dîvânı, G 154/1)

Bursalı Rahmî, "Tahmîs-i Rahmî li-Gazeli Sultân Süleymân Hân" şiirinde ağırlıklı olarak aşk uğruna canını vermekten bahseder:

*'Âşık oldur **vire varını güzeller yolına**
Harc idüp sîm ü zerin terk ide efser yolına
El çeküp iki cihândan vireyin **ser yolına**
Nakd-i 'ömrüm vireyin zülf-i mu'anber yolına
Asılayın öleyin kon beni dil-ber yolına* (Bursalı Rahmî Dîvânı, Tahmis 30/1)

Aşk sırlarını elde etmek için de insanın kendi özünden geçip varlığını mahvetmesi gerekmektedir:

Vücûdun mahv kıl esrâr-ı 'ışk istersen ey abdâl
Anı kendü özinden geçmeyen hayrâna virmezler (Bursalı Rahmî Dîvânı, G 65/3)

2.1.26. Celâl Beg

Asıl adı Hüseyin olup Manastır'da doğmuş ve II. Selim'in şehzadeyken musahibi olmuş, bu dönemde de bir süre Anadolu defterdarlığı yapmış olan Celal Beg, nice hünerli insanın Mansûr'un seviyesini kışkandığını dile getirir:

Pâye-i Mansûra reşk eyler niçe ehl-i hüner
Hark-ı âdî görinür nâ-ehle her cân-bâz işi (Celal Beg)
(Mecmû'atu'l-Letâif, 1399/8)

Mansûrvâr terk-i ser idüp dil-i Celâl
Ber-dâr oldu zülfine aslâ çekilmedi (Celal Beg) (Mecmû'atu'l-Letâif, 1416/7)

2.1.27. Cenâbî

Cenâbî, 16. asırda Kanunî döneminde Enderun'da yetişmiş, Ankara'da kendi adına Mimar Sinan'a cami yaptırmış ve Anadolu Beylerbeyi olmuştur. Asıl adı Ahmet olan ve Cenâbî Ahmet Paşa veya "Gül-i Ahmer" lakablı, kimi şiirlerinde de "Harfî" mahlasını kullanan Dîvân şâiri Cenâbî, Hallâc-ı Mansûr için şu beyitleri yazar:

Göreyin Mansûrveş ber-dâr-ı dâr-ı gam ola
Her gönül kim beste-i zülf-i ham-ender-ham degül (Cenâbî Dîvânı, G.182/4)

Dîde-i cellâdını Mansûr görse dârda
Ana bir bir keşf idüp dirdi Ene'l-Hak râzını (Cenâbî Dîvânı, G.322/4)

Gamzene cânlar virenler düşdiler hançerlere
Asdı dâr-ı zülfüne kendüyi ber-dâr isteyen (Cenâbî Dîvânı, G.224/4)

*Gel kemend-i zülfüne **ber-dâr** eyle ‘âlemi
Her kişinün meyli çünkim ol resenle **dâradur** (Cenâbî Dîvânı, G.46/4)*

2.1.28. Cenâbî Efendi

Asıl adı Mustafâ olup Medâris-i ‘âliyye’ye müderris olan 16. asır şâirlerinden Cenâbî Efendi aşkın sefasını ber-dâr olmayanın bilemeyeceğini dile getirir:

*Geçüp serden safâ-yı ‘ışkı **ber-dâr** olmayan bilmez
Mahabbet râhınun hattın sebük-bâr olmayan bilmez (Cenâbî Efendi)
(Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 216)*

2.1.29. Edirneli Nazmî

Nazire geleneğinin önemli temsilcisi 16. asır şâirlerinden Edirneli Nazmî’nin “Mecma’u’n-Nezâ’ir” eserinde Hallâc-ı Mansûr’a atıfta bulunan şâirlerden birkaçı şunlardır (Nazmî, 2012: 104...):

*Zülfünün dârında ber-dâr it şehâ **Mansûrveş**
Şevk-i la’lünle Zülâlî cânın[ı] kıldı fidâ (Nazîre-i Zülâlî, 13/5)*

*Kellesin ortaya koyup öykünürmüş la’lüne
Anun için çâr-sûlar içre **ber-dâr** oldu kand (Nazîre-i Mîhrî, 745/4)*

*Ey rakîb-i bed-likâ **ber-dâr** olursın bilmiş ol
Kim düşümde gerdenüne gördüm **urgan** bağlanur (Nazîre-i Hadîdî, 1308/3)*

*Saçınun her kılın yâr itdi bir dâr
Ki anda kıla ‘uşşâkını **ber-dâr** (Nazîre-i Hîzrî Beg Çelebi, 1551/1)*

*Şevk ile **Mansûrveş** olmagiçün **ber-dâr**-ı ışk
Saçlarından takdı kendü boynına Mecnûn resen (Nazîre-i ‘Özrî-i Kâdî, 3334/3)*

*Olmaya Dâ’i gibi degmeye şâhum diyesin
Vaslına cân virüben zülfine **ber-dâr** olasın (Ez-ân-ı Dâ’î, 3755/5)*

*Sana kim dirdi gönül ‘ışk ile yâr olasın
Sonra **Mansûrlayın** zülfine **ber-dâr** olasın (Nazîre-i Şâmî 3756/1)*

*Kesb-i nâm eyleyüben ar yüri **Mansûrlayın**
Zülf-i dildâra gönül ola ki ber-dâr olasın* (Nazîre-i Nasîbî, 3759/2)

*Gönlümi **ber-dâr** idersen benlerinle zülfe sal
Suçhuyı 'âdet budur kim asdururlar kâfere* (Ez-ân-ı Necâtî, 4009/6)

*Tîg-ı hicrân ile öldürmek ne lâzım serverâ
Çün suçum var bâri **ber-dâr** eyle zülfün dârına* (Nazîre-i Hayretî, 4141/2)

*Bu gün **ber-dâr** ider dil-ber giriftâr Ahmed'ün gönlin
Anunçün zülfi çengâlin ider geh togrı gâh egri* (Ez-ân-ı Ahmed Paşa, 5390/7)

*Cân u dil her dem **Ene'l-Hak** çağırur Mansûrvâr
Tâ kim ide zülfinün bendine ol dildâr dâr* (Ez-ân-ı Şeyh Kemâl, 973/2)

*Hakkıdur itse siyâsetgâh-ı 'ışk içre bugün
Dâr-ı zülfinde dili **Mansûrveş** dildâr dâr* (Nazîre-i Cebri, Li-mürettibihi, 975/6)

*Özin dildâr zülfine itdi **ber-dâr**
Yitişdi nusret-i Hak oldu **Mansûr*** (Nazîre-i Hafî, 1565/3)

*Bir iş asdum ki cân virmekde cânâ
Hasedden kendözini asdı **Mansûr*** (Nazîre-i Zâtî, 1567/2)

*Ey dil ide mi 'âşık-ı ser-bâz ta'allül
Cân oynamada dimedi **Mansûr** yirüm dar* (Nazîre-i Latîfî-i Kastamonî, 1617/3)

*Asılsun ko zülfinde **Mansûr-ı dil**
Görelüm ne çenberde Hallâc imiş* (Ez-ân-ı Zâtî, 2141/3)

*O şâhun işiginde **Mansûrveş**
Asılmak eyâ Zâtî mi'râc imiş* (Ez-ân-ı Zâtî, 2141/5)

*Asılmak gönül zülfe âsân mıdur
Tutalum ki **Mansûr-ı Hallâc** imiş* (Nazîre-i Tâli'î, 2142/2)

*Asılmak dil ol zülfe mi'râc imiş
Ko bildüm o **Mansûr-ı Hallâc** imiş* (Nazîre-i Tâli'î, Li-mürettibihi, 2143/1)

*Şevk ile **Mansûrveş** olmagiçün **ber-dâr-ı ışk**
Saçlarından takdı kendü boynuna Mecnûn resen* (Nazîre-i 'Özrî-i Kâdî, 3334/3)

*Asılı gör zülfine dildârun eylersen taleb
Vâsıl olan Hakk'a çün **Mansûr'dur** bu dârdan* (Nazîre-i Refikî, 3577/2)

*Dir kamu nasrun min Allâhi dahı fethün karîb
Kim ki **Mansûr-sıfat** yüriye bu dâra yakın* (Nazîre-i Hasan-ı Vardarî, 3769/6)

*Fenâ fi'llâh dârına kadem basdunsa merdâne
Bekâ mülkine **Mansûr** ol yüri geç cân ile serden* (Ez-ân-ı Şâmî, 3773/2)

*Hemân ey cân u dil sen mi asıldun dâr-ı zülfinde
Nice **Hallâc-ı Mansûr'ı** geçürdi zülfî çenberden* (Nazîre-i Ferruhî, 3777/2)

*Cân dahı **Mansûr-ı zülfün** olmagı ister velî
Bulmaz yir sühte kesretten ammâ dârda* (Nazîre-i Sabâyî, 4052/3)

*Ben ol cân-bâz-ı ser-bâzam felek farkındadır dârum
Nice **Hallâc-ı Mansûr'ı** yürütdüm rismânumda* (Nazîre-i Hatâyî, 4336/4)

*Dâra çeksün Zâtî'yi zülfün şehâ **Mansûrveş**
Çekmesün urgan çün gamzen ben boyun urganına* (Nazîre-i Zâtî, 4192/5)

*Lekedür gördi ki 'uşşâk vücûdında hayât
Yudi **Mansûr** revân ol elüni kanlar ile* (Nazîre-i Zâtî, 4422/6)

*Zülfünün dârına çek Zâtî'yi **Mansûr-sıfat**
Hiç emân virme kır a boynuma 'ömrüm zararı* (Nazîre-i Zâtî, 5139/5)

Edirneli Nazmî, nazire kitabı dışında yazdığı kendi Dîvânı'nda Hallâc-ı Mansûr ile ilgili klasikleşen mazmunlar etrafında aşağıdaki beyitleri yazar:

*Bir dili dildâr dâr-ı zülfine kim dâr ide
Gösterür anunla ol mi'râc-ı **Mansûr** ana* (Edirneli Nazmî Dîvânı, N., 217/4)

*Kâkül-i dildâr ki bir **dârdur**
Dilleri âh ol ana **ber-dâr** ider* (Edirneli Nazmî Dîvânı, Nazire, 2279/3)

*İtmege **ber-dâr** ol dildâr diller düzdini
Hüsni meydânında olmuşdur anun bir dâr zülf* (Edirneli Nazmî Dîvânı, 3249/3)

2.1.30. Elvân

14. asırda Şeyh Elvân-ı Şîrâzî Hazretleri diye bilinen Orhan Bey dönemi ve Hacı Bayram-ı Veli hulefasından olan Elvân, sevgilinin her saç telinde bir Mansûr'un asılı olduğunu dile getirir:

*Sevâd-ı a'zam ol zûlf-i siyeh-târ
Ki her târında bir **Mansûr ber-dâr** (Elvân) (Kafî-i Şu'arâ, 2017: 85)*

*Şarâb ü şem' ü şâhid sırrına bak
Ki tâ ma'lûm ola sırr-ı Ene'l-Hak (Elvân) (Kafî-i Şu'arâ, 2017: 86)*

2.1.31. Emîrî

16. asırda yaşayan Emîrî; Mansûr'un günahkâr olmadığını, onu suçlama yerine ona "Ene'l-Hak" sözünü söyletene yani Allah'a bakmak gerektiğini dile getirir.

***Mansûrun Ene'l-Hak** didüğün itme ta 'accüb
Ko söyleneni 'ârîfsen söyledeni gör (Emîrî) (Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 153)*

2.1.32. Emrî

16. asır Dîvân şâiri Emrî; Hallâc, Mansûr, dâr, zülûf mazmunlarını birlikte kullanır, nice Mansûr gibilerin sebepsiz yere idam edildiğini dile getirir:

*Helâk olmuş-durur el uzadanlar mâr-ı zülfine
Niçe **Mansûr** asılmışdur sebebsüz **dâr-ı zülfine**
Miyân-beste niçe zühed ehli var zünnâr-ı zülfine
Kayurmaz ey gönül bend oldun ise târ-ı zülfine
Sınuk diller hezârân bağludur her bir şikenlerde (Emrî Dîvânı, Tahmis 5)*

*Gabgabunla zülfine şunlar el uzatdılar
Kimisi zindânda kaldıkimi **ber-dâr** oldılar (Emrî Dîvânı, G.119/4)*

*Zülfî altında ruh üzre hat degül **Hallâc-ı sun**
Pisterin sultân-ı Hindün 'anber-âgîn eylemiş (Emrî Dîvânı, G.225/4)*

***Dâr-ı cihânda** 'asâ koyup cism-i zârını
Tenhâca gitti görmege **Mansûr** yârını* (Emrî Dîvânı, Mukatta, 435)

2.1.33. Enderunlu Fâzıl

18. asır Dîvân şâiri Enderunlu Fâzıl, Hallâc-ı Mansûr'a şöyle atıfta bulunur:

*Hilal-i rûze kim bir Kavs-ı **Hallâc** asuman üzre
Onunla berfden çok penbe attırdı zenan üzre.* (E.Fazıl) (Demirci, 2009: 641)

2.1.34. Esrâr Dede

18. asrın önemli şâirlerinden ve Şeyh Gâlib'in can dostu Esrâr Dede, şu beyitlerde Mansûr ve ney ilişkisini ele alır. Neyi üfleyen neyzen, neyin boğazından tuttuğu için boğazdan asılma durumuna göndermede bulunur. Burada Mansûr ney'e benzetilir. Şâir, neyden "Ene'l-Hak" sözünü çıkartan Allah'tır, der. (Bilge, 2015: 121):

*Duramaz edersin âh âh feryâda açdın şâh-râh
Ey **ney** bu meclisde yine gavgaya hep sensin sebab* (Esrâr Dede Dîvânı, G-17/9)

Aşk bağıllık işidir, heves değildir. Âşık, durumunu anlatmaz, zaten halinden okunur. Hallâc-ı Mansûr aşkını dile getirirse bu teşhir olur:

*Menâr-ı dârdan **Mansûra** bâng-i 'aşk urdurmak
Heves-kârâne hâl-i 'âşıkı teşhîr içündür hep* (Esrâr Dede Dîvânı, G-21/2)

Esrâr Dede, aşağıdaki beyitte de idamı uygulamak olan siyaset meydânından ve Mansûr'un davasından vazgeçtiğini dile getirir:

*Tâ siyâset-gâh-ı gamzende olan hod-kuşteyim
Dâr ü gîr-i **da'vâ-i Mansûrdan** kıldım ferâg* (Esrâr Dede Dîvânı, G-136/4)

Esrâr Dede, şu beyitte de âşık olmanın ilk kuralının sonradan pişman olmamak için Mansûr gibi başını vermek olduğunu hatırlatır:

***Cân u ser terkin** urur evvel kademde ehl-i aşk
Bu'l-heves bilsin bunu sonra peşimân olmasın* (Esrâr Dede Dîvânı, G-190,5)

2.1.35. Fedâî Baba

Aşağıdaki dörtlükte Fedâî Baba, “Vahdet-i Vücûd” anlayışı içinde vecd halinde bulunduğunu ve bu hakikat denizinde Mansûr gibi ölümü göze aldığını dile getirir:

*Alleme'l-esmanın kitabın oku
Bu ledûn bilmez kör fakı
Bülbül olup vahdet bağında şakı
Fenâ dârındaki gülü neylersin*

*Beşer perdesini sildim gözümden
Hakk'ı zerre ayrı görmem özümden
Ene'l-Hak söylerim dönmem sözümünden
Asmak isterlerse dâra eyvallah (Fedâî Baba) (Özdemir, 2017: 132)*

2.1.36. Fehîm-i Kadîm

17.yy. Dîvân şâirlerinden Fehîm-i Kadîm; Mansûr ve Nesîmî gibi değil de Mecnun gibi elbisesini parçalamanın daha iyi olduğunu şöyle dile getirir

*Câme-çâk ol zülfi zencîrin tutup Mecnûn gibi
Ne Nesîmî'ye ne hod Mansûr'a benzet kendini (Fehîm-i Kadîm, G. 284/5)
(Akdemir, 2007: 23-43)*

2.1.37. Fevzî

17. asır Dîvân şâirlerinden Fevzî, sevgilinin zülfüne asılan (ber-dâr) âşıktan, Mansûr gibi sessiz kalmasını ister:

*Olunca böyle olsun ..âşı-ı(?) ser-geşte-i zülfün
Ki ber-dâr oldu çün Mansûr u efgân-ı amân gâib (Fevzî Dîvânı, G.8/3)*

2.1.38. Figânî

16. asırda Sadrazam İbrahim Paşa'yı hicvettiği “Dü İbrâhîm âmed be-deyr-i cihân/ Yekî büt şiken şüd yekî büt-nişân” beyti üzerine asılan ve akıbeti Mansûr gibi olan Dîvân şâiri Figânî, kendi başına gelecekleri tasvir ederek şu beyti söyler:

Zülfî kemendin aldı ele cellâd gamzesi
*Benzer Figânî zulm ile **ber-dâr** ider seni* (Figânî) (Latîfî, 1990: 177)

*Saç dârını yüzünde görüp dedi dil-i **Mansûr***
Bu meydân-ı siyasette bana müşgîn resensin sen (Figânî) (Çelebioğlu, 1998: 717)

2.1.39. Fuzûlî

16. asırda yaşayan ve Dîvân şiirinin en büyük şâiri Fuzûlî; aşağıdaki beyitlerde Mansûr ile birlikte “İlahî Aşk”ı için yanıp tutuşan şahsiyetlere yer vermiş, onlara telmihte bulunmuştur (Onay, 2004: 136):

Bundadır Ma'rûf'a ser-menzil Cüneyd'e cılve-gâh
*Bundadır Behlül'e zencîr-i cünûn **Mansûr'a dâr*** (Fuzûlî D.) (Akyüz, 1990: 29)

Hevâ-yi dâr-i vefâ umma her hevâyiden
*Kim ol makâmdadır ser-bülend olan **Mansûr*** (Fuzûlî Dîvânı, K. 2/2)

Fuzûlî'nin “can vermek” deyimini kullandığı beyitleri çoktur. Gerçek aşığın sevdiği için can vermesi gerektiği, bu uğurda canını vermeyenin aşkından şüphe edileceği sürekli dile getirilir.

*Âşık oldur ki kılar **cânın fedâ** cânânına*
Meyl-i cânân itmesün her kim ki kıymaz cânına (Fuzûlî) (Eyüboğlu, 1975: 105)

Hallâc-ı Mansûr ile Fuzûlî'nin “Vahdet-i Vücûd” ve “Ene'l-Hakk”ı çağrıştıran birbirine çok yakın dizeleri vardır. İkisinde de “İlahî Aşk” çok yüksek seviyededir. Hallâc'ın dizeleri: “Ey ben olan *O* ve ben *O'yum*. Ben, *O'yum*, benim Sevdiğim *O*. Ve *O*, benim sevdiğim *O*, Ben'im. Ben Hakk'ım, zira ben hiçbir zaman Hakk'la hak olmaktan vazgeçmedim” Fuzûlî'nin de benzer dizeleri şunlardır: “*Mende olan aşikâr sensen/Men hod yoham, ol ki vâr sensen./ Ger men, men isem; nesen sen, ey yâr! / Ger sen, sen isen; neyem men-i zâr?*” (Schimmel, 2009: 23)

2.1.40. Gelibolulu Mustafa Âlî

16. asırda yaşayan Tuhfetü'l-Uşşâk eserinin sahibi Dîvân şâiri Gelibolulu Mustafa Âlî, Mansûr'un asılmasını istek dışı bir durum olarak nitelendirir:

İhtiyâr ile olaydı bu şürûr
*Hîç **ber-dâr** ola mıydı **Mansûr*** (G.M.Âlî, Tuhfetü'l-Uşşâk, M.1167)

*Cân virüp ışkuna **Mansûr** gibi*
Keşf-i râz itmeyelüm nûr gibi (G.M.Âlî, Tuhfetü'l-Uşşâk, M.1463)

*Dâr-ı dünyâda çün oldun **ber-dâr***
Ayagun yirlere basmazsa ne var (G.M.Âlî, Tuhfetü'l-Uşşâk, M.2250)

Resen-i hayrete geçmişdür ser
*Kılma **ber-dâr** bizi ey mihter* (G.M.Âlî, Tuhfetü'l-Uşşâk, M.2279)

2.1.41. Gubârî

Asıl adı 'Abdu'r-rahman olan Akşehirli 16. asır şâiri Gubârî, aşk meydânı ve ser vermek deyimlerini kullanır:

*Yolunda **ser virüp** şu ki sürverlik eyledi*
***Meydân-ı 'ışk** içinde dilâverlik eyledi* (Gubârî) (Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 131)

2.1.42. Hamdî Çelebi

15. asırda yaşayan Hamdî Çelebi'nin asıl adı Hamdullah Hamdî'dir. Dîvân şâiri ve hamse sahibi olan Hamdî Çelebi Fatih'in hocası Akşemseddin'in oğludur. Hamdî Çelebi Hallâc ile ilgili şu beyitleri yazar:

*Şu cân kim oldu anun 'ışkı dârına **Mansûr***
Vücûd leşkeriniün kahrına muzafferdür (Hamdî Çelebi Dîvânı, G. 26/4)

Zülf-i yâr beni penbe gibi dögse gamun
*Koman men ol gamı **Hallâc** gibi dârına as* (Hamdî Çelebi Dîvânı, G.75/3)

*Umar ki saçun dârına **Hallâc** ola Hamdî*
Bahtı ona şâyed niteki kıssa-i cûlâh (Hamdî Çelebi Dîvânı, G. 144/5)

2.1.43. Haşmet

18. asırda yaşamış ve Koca Ragıp Paşa'nın dostlarından olan Dîvân şâiri Haşmet, aşkın herkesi Mansûr gibi asmadığını dile getirir:

Haşmet üftâde eder ekserin etvâr-ı hevâ
*Işk **Mansûr** gibi herkesi **ber-dâr** etmez (Haşmet Dîvânı, G.101/5)*

2.1.44. Hatayî (Şah İsmail)

16. ve 17. asırda İran ve çevresinde hüküm süren Safevi devletinin kurucusu ve Şiiliğin en önemli temsilcilerinden Şah İsmail, şiirlerinde Hatayî mahlasını kullanmış ve “*Allah Allah Din Gaziler*” şiirinde Hallâc-ı Mansûr, Hz.İbrahim, Hz. Musa ve Hz. Ali’yi birlikte anmıştır..

***Mansûr** ile **darda** idim*
*Halil ile **narda** idim*
*Musa ile **Tur'da** idim*
*Gaziler **deyin** şah menem (Allah Allah Din Gaziler / Hatayî)*

2.1.45. Hayalî Bey

Aşağıdaki beyitlerde 16. asır Dîvân şâiri Hayalî Bey, Mansûr’un aşk yolunda başını verdiğini, bunun kalenderlik için önemli bir yol olduğunu ve aşk meydânı için başını vermek gerektiğini dile getirir. İkinci beyitte de aşk meydânına girip *ser verenin server olduğunu* dile getirir:

***Aşk içinde ser viren**ler vardı serverlik yolun*
Bu tirâşi çekmeyen bilmez kalenderlik yolun (Hayalî Bey Dîvânı, G.389/1)

Ser vir gönül serîr-i muhabbetde server ol
***Meydân-ı aşka** gir cevelân it dilâver ol. (Hayalî Bey) (Eyüboğlu, 1975: 370)*

Cür'adânından ene'l Hakk'ın yesin Mansûr-vâr
Tekye-i Hak'ta bugün kattâl esrar isteyen. (Hayalî Bey Dîvânı, G.395/4)

Fenâ dârında bir iş asdı kim dillerde yâd oldu
Mahabbet şehrinün Mansûr'ı olupdur rismân bâzı (Hayalî Bey Dîvânı, G.641/5)

2.1.46. Hayretî

Şu beyitte 16. asır Vardarlı belagat sahibi Dîvân şâiri Hayretî, Mansûr'la birlikte aşk piri olan arkadaşı Şiblî ve Bâyezid-i Bistâmî'ye iltifatta bulunur. Sonraki beyitlerde Mansûr'un aşk darına boynunu verdiğini dile getirir:

Mürîd olmak gerek sen pîr-i aşka
Gerek Şiblî gerek Bâyezid ol (Hayretî) (Onay, 2004: 464)

Boyun viridi çu dâr-ı ışka Mansûr
Cihanda oldu Dâra-i muhabbet (Hayretî) (Öztürk, 2011/2: 37)

2.1.47. Hecrî

16. asır Dîvân şâiri Hecrî, kendine seslenerek bu dünyadan ayağını çekip de sevgilinin zülfüne asılarak Mansûr gibi darağacına çekilen gönlün ne kadar mutlu olduğunu dile getirir:

Hoş ol dil kim çeküp dâr-ı fenâdan ayagı Hecrî
Ası olup zülfine Mansûr gibi dâra yasdanmış (Hecrî Dîvânı, G.77/5)

Hecrî, baştan sona yanıp kül olsa da yanıp toprak olmayı ve bu arzudan vazgeçmeyeceğini şu beyitle dile getirir:

Komazuz biz bu hevâyı yanaruz hâk oluruz
Kül olursa yakılup şöyle ki küllî cüzümüz (Hecrî Dîvânı, G.65/3)

2.1.48. Hoca Dehhânî

13. asırda Dîvân Edebiyatı'nın ilk temsilcisi sayılan Hoca Dehhânî, Hallâc-ı Mansûr'da olduğu gibi aşkın sevgilinin saçında asılmaya telmihte bulunur.

Yâ bellü vefâ itse yâ gönülümü virse
*Yâ kılsa beni zülfüne **ber-dâr** nolaydı* (Hoca Dehhânî Dîvânı, G.104/4)

2.1.49. Hüsrev

Şâir Hüsrev, aşağıdaki dizelerinde halk arasında kötü bir şekilde anılan Mansûr ve deliren Mecnûn gibi olmak istediğini dile getirir:

*Yine **Mansûr**veş bed-nâm-ı ‘âm olmak diler gönlüm*
Yine Mecnûn gibi şeydâlık eyler iktiza meşreb (Hüsrev)(Âşık Çelebi, 2010: 1530)

2.1.50. İbretî

Aşağıdaki şiirinde İbretî, dini ritüelleri uygulamaktan çok aşkta samimiyetin önemli olduğunu dile getirir:

***Mansûr** oldum dostun zülfünde berdar*
Benim için budur büyük iftihar
Ne cübbe giyerim ne külahım var
İnsanlık kisvesi kıyafetimdir (İbretî, Dost Yüzün Gördükçe Eyvallah Demek)

2.1.51. Kadı Burhâneddin

14. asırda tuyuğlarıyla tanınan Dîvân şâiri ve devlet adamı Kadı Burhâneddin, Mansûr’u davası uğruna ölümü göze alan bir komutan ve kahraman olarak görür. Şuurlu ve yiğit kişinin Mansûr gibi hak yolda başını vermesi gerektiğini, hakkını aramayanın döşekte ölmek suretiyle ömrünü boşa harcıyıp kötü bilineceğini dile getirir:

Özünü eş-şeyh gören serdâr olur
***Ene’l-Hak** dâvâ kılan **ber-dâr** olur* (Kadı Burhâneddin) (Alparslan, 2006: 25)

*Er odur **hak yoluna baş oynaya***
Döşekte ölen yiğit murdar olur (Kadı Burhâneddin) (Alparslan, 2006: 25)

Gönülüm goncasında bunca sır var
*Ki keşfetmez anı illa ki **Hallâc*** (Kadı Burhâneddin Dîvânı, 7)

*Zülfüne tolaşiben çü **Mansûr***

Şol sev-i kadında dâra düşdüm (Kadı Burhâneddin Dîvânı, 133)

*Müşgin resende özüni **Mansûr** ider gönül*

Kendüyi pay-ı dârda key payidâr ider (Kadı Burhâneddin Dîvânı, 201)

2.1.52. Kâmî

17. asrın sonlarında yaşamış ve tasavvuf kültürüyle beslenmiş Dîvân şâiri ve Bağdat kadılığına da yapmış Edirneli Kâmî, “Tuhfetü’z-Zevrâ” mesnevisinde Hallâc’ı âşıkların kurbanı, bela tufanına yakalanan ve ufukların uzun kanatlı kuşu olarak görür

Hallâc-ı cihân fedâ-yı ‘uşşâk

Tûfân-ı belâ şeh-per-i âfâk (Kâmî) (Üstüner, 2015: 124-135)

Şu beyitte de Kâmî, Mansûr’un aşırı sevgi ile kendinden geçtiğini, aşk şarabının sarhoşu olduğunu dile getirir.

İfrât-ı muhabbet ile meczûb

Ser-mest-i rahîk-ı ‘aşk-ı mahbûb (Kâmî) (Üstüner, 2015: 124-135)

2.1.53. Kânî Ebubekr Efendi

18. asır Tokatlı Dîvân-ı Humâyûn hocalarından Kânî mahlaslı Ebû Bekr Efendi, şu na’t-ı şerifinde Mansûr’un sırrını ifşa ettiği için haklı olarak dâra asıldığını dile getirir:

*Senin **esrârını fâş** itdiğiçün ehl-i inkâra*

*O darlıklar bütün **Mansûr**’a hakdur yâ resûla’llâh* (Kânî)

(Çeçen ve Duran, Silahdâr-zâde, 2016: 240)

2.1.54. Karakoyunlu Cihânşâh (Hakîkî)

14. asırda Irak, İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu topraklarında hüküm sürmüş Karakoyunlu devletinin hükümdarı Hakîkî mahlaslı Cihanşâh, açık bir Türkçe ile yazdığı kısa Dîvân’ında Hallâc-ı Mansûr’a olan sevgisini şu beyitlerde dile getirir:

İşk-ı cânân her kimün cânında ki te'sîr ider
Cânını cânâna kurbân kılmasa taksîr ider (Cihanşâh Dîvânı, G.9/1)

Her müfessir kim anun vechinde gördi âyetin
Hem sücûd eyler ana hem âleme tefsîr ider (Cihanşâh Dîvânı, G.9/2)

*Câvidânî devlet-i **Mansûr** bulmaz yârdan*
İşk meydânında her kim yâr ilen tezvîr ider (Cihanşâh Dîvânı, G.9/3)

Âlem-i gaddârı çün dârü'l-fenâ bildi gönül
*Davî-i **Mansûr Ene'l-Hakdan** ser-i dârundadır* (Cihanşâh Dîvânı, G.16/8)

*Çün Hakîkî her ki **Mansûr** oldu der-meydân-ı ışk*
Ber-ser-i dâr-ı mahabbet şart-ı da'vâ görsedür (Cihanşâh Dîvânı, G.17/8)

Mansûrvâr egerçi meni **dâra çekeler**
*Dârü's-şifâ direm men anı **dâr** bilmenem* (Cihanşâh Dîvânı, G.53/5)

*Davî-i zikr-i **Ene'l-Hak** kılmuşam **Mansûrvâr***
*Ber-ser-i **dâr-ı mahabbet** gör ne güftâr itmişem* (Cihanşâh Dîvânı, G.58/6)

Mansûr-ı ışk olanda Hakîkî zi-fazl-ı Hak
Anun mu'îni âyet-i nime'n-nasîr ola (Cihanşâh Dîvânı, G.74/5)

*Çün Hakîkî davî-i **Mansûr** eger kılsam n'ola*
*Nâsır-ı **Mansûra** hayrân dâra müştâkam yine* (Cihanşâh Dîvânı, G.80/7)

*Ey Hakîkî ışk ilen meydâna gir **Mansûrvâr***
Boynunu çek dâra andan iste pâ-yı dârünü (Cihanşâh Dîvânı, G.87/8)

2.1.55. Keçecizâde İzzet Mola

19. asırda yaşayan Keçecizâde İzzet Molla, Keçecizâde İzzet Mola, Hallâc-ı Mansûr'un aşk yolunda kendini feda etmesine telmihte bulunur:

Fedâ olmak ister reh-i yârda
Gözü bismilâsâ der-i dârda (Keçecizâde İzzet Mola, Mihnetkeşan: 318)

*Merâmı râz-ı aşk-ı ketm idi **Mansûr-ı ber-dârın***
*Deyip gitdi **Ene'l-Hak** nâmını ketm etdi Dildârın* (Keçecizâde İzzet Mola)
(Özkırımlı, 2004: 625)

2.1.56. Koca Ragıp Paşa

18.asrın güçlü şâirlerinden Koca Ragıp Paşa, aşağıdaki dizelerde dâr sözüyle Hallâc'ın cesaretini ve serden geçip mest olmayı vurgulamaktadır:

Da'vî-i Mansûr ederdî her kişi dâr olmasa (Koca Ragıp Paşa)
(Onay, 2004: 347)

Tâc-ı fağfura değişmezler sifâl-i köhneyi
Câm-ı meyden geçmeyüb serden geçer serhoşlar (Koca Ragıp Paşa)
(Eyüboğlu, 1975: 370)

2.1.57. Lâmi'î Çelebi

16. asırda yaşamış Nakşibendi Tarikatı'na bağlı tasavvufî Dîvân şâiri Bursalı Lâmi'î Çelebi; “Ferhat ile Şirin” eserinde Hallâc-ı Mansûr gibi âşık olanın komutan olduğuna ve bu gam yolunda asıldığına işaret eder:

Olan Mansûr-veş 'ışk içre ser-dâr
Aceb mi olsa râh-ı gamda ber-dâr (Lâmi'î Çelebi, 5725)

2.1.58. Larendeli Hamdî

16. asır şâirlerinden Larendeli Hamdî, Hallâc'ın ulaştığı fenâ makamından ve kar-pamuk beyazlığı vasıtasıyla Hallâc'tan bahseder:

Sen 'inâyet eyle Hamdî bendene iy zû'l-minem
Bu fenâ dârından itdükde bekâya intikâl (L.Hamdî, 10)
(Belal Saber Mohamed Abdel-Maksoud)

Yagar berf âsumândan hem-çü kâfûr
İder Hallâclık gûyâ ki Mansûr (L.Hamdî, 129)
(Belal Saber Mohamed Abdel-Maksoud)

2.1.59. Lebîb

18. asırda yaşayan asıl adı Abdulgafûr olan Diyarbakırlı Lebîb, Hallâc-ı Mansûr ve Nesîmî gibi düşüncesini beyan edenlerin cezasının belli olduğunu dile getirir:

Hak mezheb-i Mansûr'dur et fikrin avâre
Hallâc u Nesîmî sana tenkîli 'âyândır (Lebîb Dîvânı, Kıt'alar, 13/19)

Olanlar nâ'il-i nûr-ı basîret vahdet-i Hakk'a
Ederler mîl-i sürme çûbdârî çeşm-i Mansûr'a (Lebîb Dîvânı, G.127/2)

2.1.60. Leylâ Saz (Hanım)

19. asır kadın şâirlerden Layla Hanım da serden geçmek deyimini kullanarak gül ile gönlünün bir olmasından yani “Vahdet-i Vücûd” anlayışından bahseder.

Yek-ten olmak isteyen ol gül bedenle ey gönül
Pîrehen-veş sinesin çâk eyleyüb serden geçer (Leyla Hanım)
(Eyüboğlu, 1975: 370)

2.1.61. Lokmanî Dede

Lokmanî Dede, Hallâc'ın hayatını anlattığı menâkıbnâmede Hallâc'ı ipe götürürken dükkânın önünden geçtiğinde gördüğü bir tarakla konuşmasını şiirlerinde uzun uzun işler:

Mansûr'ı dâra alup giderler idi
İp takup boynuna yiderler idi

Nâgehan yolu bir yire irdi
Bir dükân içre tarak gördi

Şöyle asılı durur ol şâne
Başladı Mansûr ol dem efgâne

Çekdi ipini çökdi dizi üzre
Ol halâyık yıkıldı yüzi üzre

...

*Bir zemandan yine gözin açdı
Âh Ene'l-Hak diyibenün geçdi*

*Şiblî Mansûr'a didi ki n'oldun
İşbu dükkân öninde ne buldun*

*Didi Mansûr şu araya geldüm
İşbu heybeti görüben güldüm (Lokmanî Dede)
(Güleç, 2008: 109-122)*

2.1.62. Merdümî

İstanbulu 16. asır Dîvân şâiri Merdümî, aşkın uzun uzadıya bir tasvirini çizerek kendinin Mansûr gibi dâra çekildiğini dile getirir:

*Hâb-ı gafletden uyanmamışdı çeşm-i kâ'inât
Bâg-ı 'ışkunda gözüm nergis-sıfat bîdâr iken
Dahî sûret bulmamışdı deyr-i 'âlem ey perî
Rište-i zülfün miyân-ı 'âşika zünnâr iken
Urmamışdı dahî cellâd-ı kazâ Mansûra el
Dâr-ı 'ışkunda nigârâ Merdümî ber-dâr iken (Merdümî)
(Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 279)*

2.1.63. Mevlânâ

Hallâc-ı Mansûr'u en fazla hisseden, eserlerine konu eden sûfîlerin başında şüphesiz ki 13. asrın önemli ismi Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gelmelidir. Mansûr gibi aşırı sözleri dile getiren Mevlânâ, Mansûr'un "Ene'l-Hak" sözünü mânevî sarhoş halinin ve aşk makamının bir semeresi gibi görür ve sözlerini iradesiz bir şekilde ağzından dökülen sûfînin değil asıl sözün sahibinin görülmesi gereğine işaret eder. Bu sebeple de Mevlânâ, hakikatte kendisine ait olmayan bir sözden dolayı Hallâc'ın îdamını doğru bulmaz: "Ben Hakk'ım, sözünü sen söylemedin, O'nu şarabının esintisi söyledi; Hoca Mansûr, iş böyleyken neden darağacındasın?" diyerek Hallâc-ı Mansûr'u haklı bulduğunu dile getirir (Çakmaklıoğlu, 2005: 200)

Aşağıdaki dizelerde Mevlânâ; darağacı ve Mansûr imgesini işleyerek muhtemelen Şems'e olan muhabbetini dile getirmektedir: “*Sen meclisimize geldin, yüzünü gösterdin de akıllı da fikri de aldın. Artık can **Mansûr**’una her taraf bir başka darağacı oldu.*” (Dîvân-ı Kebir. C. III: 1094)

Mevlânâ; Mansûr şarabını içenlerin ne hale geldiklerini, aşk ıstırabının düşürdüğü hüznünlü hale göndermeyi şu dizelerde yapar:

“*Ey uzakları gören akıl!
Şu huri gibi güzel olan sakîye bak!
Ey kararsız bir hale gelen **can ve gönül**!
Siz de **Mansûr** şarabını içenlerin ne hale geldiklerini seyrediniz.*
(Dîvân-ı Kebir. C. III: 1130)

Mevlânâ’ya ait aşağıdaki sözler ise kendisinin Hallâc’tan daha fazla aşk ile dolu olduğunu ve aslında kendisinin de darağacını hak edecek kadar aşkında kararlı olduğunu ve Hallâc’ı ne kadar içten benimsediğini gösterir:

“*Tevhid sırlarına işaret ettiği için, **Mansûr** halk tarafından darağacına çekildi. Hallâc sağ olsaydı, sırlarımın azametinden, taşkınlığından ötürü, o beni darağacına çekerdi.*”(Dîvân-ı Kebir. C. III: 123) (Erenler, 2010: 124)

“*Şu hem gizli, hem apaçık olan meydânda bulunan aşk, ne kadar kan dökücüdür, ne kadar zalimdir? Onun eliyle öldürüldüğün gün, yaşamaya kavuşacaksın. Yaşayan kişiler kimlerdir; aşk yüzünden ölen kişiler! "**Hallâc-ı Mansûr** "Muhakkak ki ölümümde hayat vardır." demişti.* (Dîvân-ı Kebir. C. III: 39)

Mevlânâ, Mesnevi eserinde de Hallâc-ı Mansûr’a çok fazla değinir. “Vahdet-i Vücûd” anlayışı doğrultusunda Mansûr’la özdeşleşen, her yönüyle onunla aynı görüşleri paylaşan düşüncelerini dile getirir (Mesnevi, 2012: 178):

- “*Ben Hakk’ım*” sözü, **Mansûr**’un dudağında nurdur; “*Ben Allah’ım*”, Firavun’un dudağında şirktir.(M.300)

- “*Hüküm rintlerin/gafillerin elinde bulunursa çaresiz, Zünnûn zindanda olur. Deniz bir damlada gizli, güneş bir zeredde gizli....*” (M.1385)

- “Kalem bir gaddarın elinde olunca, çaresiz, **Mansûr** idamlık olur. ...”(M.1390)

- “Sabah ışığı parladı ve biz senin ışığından **Mansûr** şarabını sabah vakti içmedeyiz.”(M.1805)

- “Aman! Ey seçkin darağacı! Beni bırak, **Mansûr** gibi ip oyunu oynayayım.”
(M.4215)

Dîvân-ı Kebir’in özgün Farsça metinlerinden alınan aşağıdaki dizelerde Mevlânâ’nın, Hallâc’ı aşan boyutta “Vahdet-i Vücûd” ve “Ene’l-Hak” anlayışını benimsediği görülmektedir:

Mansûr-i Hellâcî ki Ene’l-Hak mîgoft
Hâk-i heme reh be be nûk-i müjgân mîruft
Der kulzum-i nîstî hod govte behord
Anki pes ez an durr-i Ene’l-Hak mîsuft⁹ (Dîvân-ı Kebir, Rubaiyat 420)

Men mahv-i hodâyem u hodâ ân-i men est
Her sûş mecûîd ki der cân-i men est
Sultan menem u galat numâyem be şumâ
Gûyem ki kesî hest ki sultân-i men est¹⁰ (Dîvân-ı Kebir, Rubaiyat 422,)

Merâ bûyî resîd ez bûy-i **Hellâc**
Zi sâkî bâde-i Mansûr hâhem¹¹ (Mevlânâ Külliyyat, 1545/2)

2.1.64. Mîhrî Hatun

15. asır Amasyalı Dîvân şâiri Mîhrî Hatun, Mansûr gibi aşk şehidi olmak ister, aşkı uğruna ölümü göze alan Mansûr’u kendine örnek alır ve asla aşkından dönmeyeceğini dile getirir:

⁹(Hallâc-ı Mansûr Ene’l-Hak diyordu / Yolların tozunu kirpiğiyle süpürüyordu
Yokluk denizine atmıştı kendini / Ondan sonra Ene’l-Hak incisi deliyordu.)

¹⁰ Ben Tanrı’da yokum, Tanrı benim / Her tarafta aramayın, canımda benim
Sultan benim, yanlış gösterir size / Derim ki başka biri var sultanım benim

¹¹ Bir koku geldi bana Hallâc’dan / Sakiden Mansûr’un badesini isterem

Küfr-i zülfinde habîbün 'ışkla cân virmege
*Gelmişem **Mansûrveş ber-dârdan ben dönmezem*** (Mihri Hatun Dîvânı, G.104/2)

Mihri Hatun, Necâti Bey'e nazire yaptığı şiirinde Hallâc-ı Mansûr'un asılma sahnesine telmihte bulunur:

Öldürürdüm dir imiş zülfine çeşmün beni yâr
*Virme cellâd eline **as beni ol dâre meded*** (Mihri Hatun Dîvânı, G.14/2)

Mihri Hatun, şu beyitlerde de aşkı uğruna can veren kişilerden olduğunu, aşk meydânına korkmadan gidebileceğini ve Mansûr gibi idam ipine razı olduğunu vurgular:

***Yolına can virmege** cânâne gelmişlerdenüz*
Tâlib-i derd olmuşuz dermâne gelmişlerdenüz (Mihri Hatun Dîvânı, G.66/1)

Başımı top itmeg için zülfünün çevgânına
***'İşkinun meydânına** merdâne gelmişlerdenüz* (Mihri Hatun Dîvânı, G.66/2)

Mührüni gönülde muhkem tutmuşum hak söylerem
*Sıdk ile **Mansûrveş** urgâne gelmişlerdenüz* (Mihri Hatun Dîvânı, G.66/3)

2.1.65. Mostarlı Hasan Ziyâ'î

Boşnakların klasik Dîvân sahibi ve 16. yüzyılda Balkanlar/Bosna'da yaşamış Mostarlı Hasan Ziyâ'î, Hallâc-ı Mansûr'un boşuna asılmadığını dile getirir:

Zülfine gönlüm asar yâr günâhın sormaz
*Gerçi **Mansûrî** sebebsiz bilürüz asmadılar* (M.H. Ziyâ'î Dîvânı, G.93/4)

*Gam siyâset-gehünde **Mansûruz***
Leyse fî'd-dâri gayruhû deyyâr (M.H. Ziyâ'î Dîvânı, G.122/3)

2.1.66. Muhibbî (Kanunî Sultan Süleyman)

16. asrın büyük padişahlarından Muhibbî mahlaslı Kanunî Sultan Süleyman da *can vermek* deyimini kullanarak Hallâc'a dolaylı yoldan atıfta bulunur:

Kan yudarsa tan değül lâ'l-i leb-i yâr isteyen
Can virür bu yolda bir zülf-ü siyehkâr isteyen (Muhibbî)(Eyüboğlu, 1975: 280)

Bûseye bir cân nedür bin cân virürdüm cân ile
Yarım ağız bûse ikrâr eylese yârum bana (Muhibbî) (Ak, 2001: 192)

2.1.67. Muradî

16. asır padişahlarından Muradî mahlaslı Sultan III. Murat, Hallâc-ı Mansûr'a şöyle atıfta bulunur:

Ol cemâle şöyle kıldı 'âşık u şeydâ beni
Eyleyiser 'âkıbet **Mansûr-veş ber-dâr** (Muradî) (Ak, 2001: 255)

Bu gün 'âşıklarun esrârına âgâh olan gelsün
Bu meydân-ı mahabbetde fenâfi'llâh olan gelsün (Muradî)
(Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 20)

İki dünyâyı terk iden bu yola baş açık giden
İşi dil-dâr şevkindan dem-â-dem âh olan gelsün (Muradî)
(Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 20)

2.1.68. Murâdî-i Bağdâdî

Ahdî'nin küçük kardeşi ve Şemsî-i Bağdâdî'nin oğlu olan ve 16. asırda yaşamış Murâdî-i Bağdâdî, darağacını izlemenin adet olduğunu dile getirir:

Zülfünde n'ola gönlini görürse Murâdî
'Âdetdür ider her kişi ber-dârı temâşâ (Murâdî-i Bağdâdî)
(Mecmû'atu'l-Letâif, 42/5)

2.1.69. Münîf

18. asır şâirlerinden Antakyalı Münîf bir gazelinde Mansûr'un mezhebine göre Hakk'ı kendinde araması gerektiğini dile getirdiği beyti şöyledir:

Güft ü gû çok saded-i aşkıta cumhura göre
Hakkı kendinde ara **mezheb-i Mansûr**'a göre (Münîf) (Naci, 2004: 113)

2.1.70. Nâilî-i Kadîm

Nâilî-i Kadîm olarak da bilinen 17. asır Dîvân şâiri Nâilî, Mansûr'un aşk topraklarında oturanlara veda edip darağacının tepesinde saygıyla beklediği mevkide oturduğunu şu şiirinde dile getirir:

*Vedâ"-ı hâk-nişînân-ı aşk edip **Mansûr**
Fîrâz-ı dârda bâlâ-nişest olup kalmış* (Nâilî-i Kadîm Dîvânı, G.177/4)

Nâilî bir gazelinde “*Mansûr'un sallanışını arşın direğine verip Allah Allah diyerek darağacının ayağına kadar gideriz.*” anlamında aşk hevesine uyup Mansûr'un sarsılarak asıldığı darağacına kadar gideceğini dile getirir (Banarlı, 1998: 664):

*Verüb tezelzül-i **Mansûr**'un sak-ı Arş'a tamam
Hudâ hudâ diyerek pây-i dâre dek gideriz* (Nâilî-i Kadîm Dîvânı, G. 166/4)

2.1.71. Nâmî

Asıl adı Muhammed olan 16. asır şâiri Nâmî, zülûf, târ, kâkûl, âşık, ber-dâr, aşk meydânı gibi Mansûr'u çağrıştıran mazmunları birlikte kullanır:

*'Asker-i hüsnine ol şeh zülfi serdâr eylemiş
Diller alup her birin bir târa **ber-dâr** eylemiş
At salup **meydân-ı ışka** katl için 'uşşâkını
Kâkûl-i müşgîni kendüye kafâdâr eylemiş* (Nâmî) (Kınalızâde, 2009: 340)

2.1.72. Necatî

15. asır Dîvân şâiri Necatî; asılmış, darağacına çekilmiş anlamında ber-dâr mazmununu zülûf ile birlikte kullanarak sevgilinin saçlarına vurulan ve o saçlara asılarak ölümü, asılmayı göze alan aşığı vurgular:

*Ayagı yir mi basar zülfünle **ber-dâr** olanun
Zevk ü şevkiyle virür cân u seri döne döne* (Necatî Dîvânı, G.472/2)

Necatî, katı zahitlerin aşk meydânında Mansûr gibi olamayacağını dile getirir:

*Aşk meydânında **Mansûr** olamaz zahid-i saht
Çekemez her nice nerm ise Hallâc kemarı* (Necatî Dîvânı, s.168)

Necatî, aşağıdaki ilk beyitte pergâr sözcüğünü darağacına benzetir. Sonraki beyitlerde sevdiği için baş vermek ve sevgili saçında asılmaktan bahseder.

*Zülfî sevdâsından idersem tecâvüz kıl kadar
Gel bizi pergâra çek kim **dârdur pergârumuz*** (Necatî Dîvânı, G.241/5)
(Çavuşoğlu, 1971: 103)

*Her zamanda der Necâtî h'ay ömrüm hâsılı
Zülfünün dârına kim **ber-dâr** dersin işte ben* (Necatî Dîvânı, G.435/5)
(Dilçin, 2013: 71)

2.1.73. Neccârzâde Rıza Efendi

Aşağıdaki beyitte Neccârzâde Rıza Efendi, aşk yolunda kendini fena etmeden Allah'ta bekâya ulaşamayacağı dile getirilmiştir:

*Kasr-ı gülzâr-ı **bekâ billâha** vasıl olmadı
Olmayan râh-ı muhabbetde **fenâ** ender-fenâ* (Neccârzâde Rıza Efendi)
(Çoban, 2013: 489):

2.1.74. Nedîm

18. asır Lale Devri'nde yaşayan ve Osmanlı Dönemi'nin en meşhur şâirlerinden biri olan Nedîm, Dîvânı'nda Mansûr'a dolaylı yoldan sırrını ifşa etmek şeklinde telmihte bulunmuştur:

*Düşme cânâ dillere **sırr-ı dehânın faş idüb**
Gonca-i lâ'lin sakın açılmasun gül-handeye* (Nedîm Dîvânı, G.125/2)

2.1.75. Nef'î

17. asrın hicivleriyle meşhur Dîvân şâiri Nef'î; candan seven aşığın aşkı için canını vermesi gerektiğini dile getirir:

*Dil ehlerinden deme cân istesem cânâ revân vermez
Seni cânâdan seven âşık ya neyler sana cân vermez* (Nef'î Dîvânı, G.67/1)

*Halk-ı âlem bir nefes şâd olmağa canlar virür
Cânımın cânânı güyâ dildeki gamdır bana* (Nef'î Dîvânı, G.1/4)

*Kaçmaz biri ser vermeden ammâ ki yolunda
Uşşâkı acep tâife-i bîser ü pâdır* (Nef'î Dîvânı, K.33/15)

2.1.76. Nesîmî

Alevî-Bektaşî ulularından olan Seyyid Nesîmî de Hallâc gibi aynı akıbeti yaşayan Hurûfî şâirlerden biri olup şiirlerinde sürekli Hallâc'a atıfta bulunan ve belki de eserlerinde "Ene'l-Hak" sözü ile "Mansûr" imgesini en çok kullanan şâirlerdendir. Ayrıca Nesîmî'nin de Hallâc-ı Mansûr, Hz. Hüseyin, Hz. Ali, Pir Sultan Abdal, Hacı Bektaş-ı Veli gibi Alevî-Bektaşî çevrelerinde hayatı menkıbeleştirilerek anlatılır (Öztürk, 1997: 191; Dîvân, 2014: 10). Hallâc-ı Mansûr ve Nesîmî'nin şiirlerinde çok açıkça görüleceği üzere ve 15. asırda da Fazlullah el-Hurûfî tarafından sistemleşecek olan harflere anlam katma anlamına gelen Hurûfiliğin izlerini de görmek mümkündür.

Aşağıdaki dizelerinde çok açık bir şekilde Nesîmî'nin "Ene'l Hak" görüşünü savunduğunu ve Mansûr'la özdeşleştiği, onunla aynı görüşü paylaştığı fikri ortaya çıkmaktadır:

*Dâim Ene'l-Hak söylerem Hakk'dan çün Mansûr olmuşam
Kimdir beni ber-dâr iden bu şehre men sûr (meşhur?) olmuşam*
(Nesîmî Dîvânı, G.249/1)

*Kiblesiyem sadıkların ma'şukıyam 'âşıkların
Mansûriyam lâyıkların çün beyt-i ma'mûr olmuşam* (Nesîmî Dîvânı, G.249/2)

Şu dürtlükte "Ene'l-Hak" sözünü Mansûr'un söylemediğini fakat Allah'ın ona söylettiğini, dolayısıyla bundan dolayı suçlanıp cezalandırılmaması gerektiğini ifade eder:

Mansûr Ene'l-Hak söyledi
Hakdur sözi Hak söyledi
Ma'rifet **sırrını** mutlak söyledi
'arif amenna ve seddek söyledi (Nesîmî Dîvânı, Tuyuğlar 306)

Nesîmî, Mansûr gibi aşk içinde başı darağacında asılarak Hak ehlinin nerede olduğunu sorgular:

Kani Mansûr tek bir ehl-i Hak kim,
Asıla işk içinde başı ber-dâr? (Nesîmî) (Öztürk, 1997: 215)

Nesîmî, Hz. Musa'nın Tûr dağında Allah ile konuşmasına, Mansûr'un arkadaşı Şiblî'nin taş yerine ona gül atmasına değinir:

Musi vü Tur nedür, Şiblî vü Mansûr nedür?
Ejderha olan ağaç, rişte ilen dar nedür? (Nesîmî)
(Dîvândan Seçmeler, 1973: 142)

Nesîmî, "Eğer 'Ene'l-Hak!' demekten dolayı darağacına çekilsem neden tasalanayım? Mansûr (oğlu Hüseyin-i Hallâc) gibi daha nicelerinin başının darağacında sallandığını görsene!" anlamında şu beyti yazar.

Ger 'Ene'l-Hak' söylemekten dara asılısam ne gam?
Bunca Mansûr'ın asılmış başı ber-dâr, uşta gör! (Nesîmî Dîvânı, G.100/9)

Aşağıdaki şiirde Hallâc-ı Mansûr'un aslında ismi Hüseyin olduğu için babasının ismi olan Mansûr'un onu dara çektiğini dile getirerek *tecahül-i arif* sanatına başvurmuştur. "Ene'l-Hak" dediği için asılan Mansûr değil, oğlu Hüseyin'dir:

Ne gayretlü 'Ene'l-Hak'dür bu ya Rab!
Ki Mansûr'ını asar dara Mansûr (Nesîmî) (Kürkçüoğlu, 1973: 277)

Nesîmî şu dizelerde Bektaşîler için önemli makam olarak görülen ve "İlahî Aşk" yolunda sembolleşmiş Hz.Yusuf, Hz.Musa, Hz.İsa ile birlikte, dâra çekilen Hallâc-ı Mansûr'a göndermede bulur.

***Mansûr** ile varıp **dâra çekildim**
Yusuf'la kul olup bile satıldım
Şamda İsa ile göğ'e çekildim
Mûsa ile dahi Tur'dan gelirim (Nesîmî)*

Nesîmî her fırsatta “Vahdet-i Vücûd” düşüncesini, Âşık ile Maşuk'un bir olduğunu, aynı canda veya aynı bedende bulunduğunu dile getirir.

*Şol rindlere kim yârımı cânı cihânda yek göre
Gizli haber inkâr ide ben cânıdan ikrâr eylerem
Meydân-ı ışk içinde kim cân terk ider **Mansûr** olur
Gönlüm **Ene'l-Hak** dir ise zülfünde **ber-dâr** eyleyem (Nesîmî Dîvânı, 290/3-4)*

Nesîmî, aşağıdaki birinci beyitte “Ene'l-Hak” düşüncesini **sır** olarak görür ve ikinci beyitte aşk ile “Ene'l-Hak” demek ve Mansûr olmak gerektiğini, “Ene'l-Hak” diyene darağacının bulunduğunu dile getirir.

***Dara çıkmak bu fena darda Mansûr'a düşer**
Ol **Ene'l-Hak** diyenin **Sırrını** dava ne bilir! (Nesîmî Dîvânı, G.98/3)*

***Mansûr** ola-gör, **ışk** ile gel söyle: '**Ene'l-Hak!**'
Kim didi: **Ene'l-Hak** kim ona **dar** bulunmaz? (Nesîmî Dîvânı, G.178/11)*

Nesîmî, aşağıdaki beyitlerde Hallâc etrafında şekillenen mazmunları kullanır. Mansûr gibi asılmayı göze alır da asla aşkın yolundan dönmeyeceğini dile getirir:

***Ene'l-Hak** didi zülfün varluğundan
Çıhardı göke feryâdını **Mansûr** (Nesîmî Dîvânı, G. 49/9)*

*Dâra çıh iy 'âşık anda söyle **Ene'l-Hak**
'âşık olan Hakka başı dâr ile hoşdur. (Nesîmî Dîvânı, G. 62/3)*

*Feda kıl cânını sen iyi Nesîmî
Ki cânı yâr için **kurbân** ohurlar (Nesîmî Dîvânı, G. 66/9)*

*İy **Ene'l-Hak** 'dan ırağ oldı Nesîmî **Mansûr**
Yan bu hasretde kim ol dâr ne merdâne durur (Nesîmî Dîvânı, G. 116/11)*

*Çün **Ene'l-Hak** dârını **Mansûr** olanlar*

*Olmayan Mansûr **Ene'l-Hak** leyse fî'd-dâr istemez.* (Nesîmî Dîvânı, G. 194/8)

*Gelmişem Hakdan **Ene'l-Hak** gör ne **Mansûr** olmuşam
Ruh-ı Kudsün nutkıyam ser-tâ-kadem nûr olmuşam* (Nesîmî Dîvânı, G. 252/1)

***Mansûr** kimi çıhdı eger menden **Ene'l-Hak**
İy h'ace 'itâb eyleme kim **dârumı** buldum* (Nesîmî Dîvânı, G. 272/12)

*İşkunun yolında iy meh kâmetün tek doğrıyam
Oluram **Mansûr-veş ber-dâr** senden dönmezem* (Nesîmî Dîvânı, G. 286/2)

***Canı tarh eyledüm** bezdüm cihandan
Seni buldum ki cân ile cihansan* (Nesîmî Dîvânı, G. 317/6)

*Gören sen görinen sensen gözümde
Söz aytmazsan veli külli lisânsan* (Nesîmî Dîvânı, G. 317/7)

***Zülfünün dârında** iy cân asılan **Mansûr** idi
Kim ki **Mansûr** olmadı **zülfünde ber-dâr** olmasun* (Nesîmî Dîvânı, G. 328/9)

*Tahta çıkmak istemez **Mansûr** olan ya minbere
Her ki **Mansûr** oldı çıhdı şâh-ı 'ışkun dârına* (Nesîmî Dîvânı, G. 380/5)

2.1.77. Nev'î

Asıl ismi Yahyâ olan 16. asır Dîvân şâiri Nev'î, Hallâc-ı Mansûr'a şu dizelerde değinerek asılmış olan aşığın sonunda mutlu olacağını dile getirir.

*Bâr-ı ümmidün kesüp **Mansûr-veş** bu bağda
Nev'îya **ber-dâr** olan ma 'nide ber-hor-dâr olur.* (Nev'î) (Demirci, 2009: 641)

*Yârden kesme tazarru' semtini **Mansûr**'ı gör
Bir ten-i bî-cân iken **boynın egerdi dârdan*** (Nev'î) (Riyazi, 2017: 326)

*O şeh **ber-dâr-ı 'ışk** olmağa lâyük olduğum bilmez
Benüm **Mansûrveş** fennümde fâyık olduğum bilmez* (Nev'î Dîvânı, G.188)

2.1.78. Nev‘i-zâde Atâyi

17. asrın önemli mesnevi şâiri Atâyi, kendini Mansûr gibi asmaktan bahseder ve Mansûr’un şehadetinden bahseder:

*Karşumuzda salınur gayr ile ol serv-i revân
Kendümi reşk ile ber-dâr ideyim **Mansûr-vâr*** (Atâyi Dîvânı, G. 28/3)

*Gördi **Mansûr**-sıfat şehd-i şehâdet zevkin
Kudret-i Hak ile hayrân iken ol ehl-i fenâ* (Atâyi Dîvânı, Tarihler, 28/4)

2.1.79. Nigârî

Azerbaycan asıllı Nigârî, 19. asrın önemli dini-tasavvufî düşüncesine sahip olup Hallâc-ı Mansûr’a en fazla değinen şâirlerdendir. Aşağıdaki beyitlerde Nigârî, her aşığın sevgilinin zülfü uğruna şaşkın olup can verdiğini, Hallâc gibilerin asılmasının hak olmadığını, hakikatin anlamını ancak “Ene’l-Hak” diyenlerin bilebileceğini ve son beyitte de gizli sırrı ber-dâr olanlar dışında kimsenin bilemeyeceğini dile getirir:

*Zülf-i sevdâsında nef‘ itdin Nigârî **cân virüp**
Söylese dîvânedir her kim ki magbûndur sana* (Nigârî Dîvânı, G.34/7)

*Terk itdiler izmârı keşf itdiler esrâr
Nâ-hak degül olması **Hallâcların ber-dâr*** (Nigârî Dîvânı, G.170/6)

*Hakikat güft ü gûyın mahrem-i esrârlardan sor
Ene’l-Hak bahisin Hakkım diyen ber-dârlardan sor* (Nigârî Dîvânı, G.227/1)

*Bir esrâr-thafîdir anlamaz hakîkatın vâ‘iz
Ene’l-Hak sırrınızîrâ ki ber-dâr olmayan bilmez* (Nigârî Dîvânı, G.315/6)

2.1.80. Niyâzî-i Kadîm

Mustafa Tatçı, Ferîddüdin Attâr’ın “Tezkiretü’l Evliyâ”sından hareketle 17. asırda Niyâzî Kadîm’in hazırladığı 1000 beyitlik Hallâc Menâkıbnâmesi çevirisinden aşağıya alınan beyitlerde gerçek aşığın Mansûr gibi canını vermesi gerektiği vurgulanır

*Can kulağın dut ki kudret n'eyledi
Gör neden **Mansûr “Ene'l-Hak”** söyledi*
(Niyâzî-i Kadîm Menâkıbnâmesi) (Tatçı, 2008: 91)

*Aşk yolunda sen gerek **dâr** olasın
Bu **fenâ** milkin koyup var olasın*
(Niyâzî-i Kadîm Menâkıbnâmesi) (Tatçı, 2008: 91)

*Sen **Ene'l-Hak dârına** ağsan gerek
Boğazın **aşk ipine** boğsan gerek*
(Niyâzî-i Kadîm Menâkıbnâmesi) (Tatçı, 2008: 91)

2.1.81. Niyâzî-i Mîsrî

17. asır Halvetiye Tarikatı'ndan Mısıriyye kolunun kurucusu sûfî Hû şâiri olan Niyâzî-i Mîsrî aşağıdaki beyitte “esselâ” deyip namazı kastederek aşkı uğruna başını veren Hallâc-ı Mansûr'a selam söyler Güvenç, 2017: 58):

*Esselâ **dâr-ı Ene'l-Hak'da** bugün **Mansûr** olup
Can-ü bâşından geçen ber-dâr-ı aşka esselâ* (Niyâzî-i Mîsrî Dîvânı, 168/2)

*Baş açup girerim aşk meydânına
Mansûr olur **Ene'l-Hak dârına**
Yanmakta Niyâzî aşkın narına
Yanalım âşıklar Mevla derdiyle* (Niyâzî-i Mîsrî) (Öztürk, 2011/2: 40)

*Çaluben Mansûr gibi tabl-ı **Ene'l-Hak** nevbetin
Gireyin meydâna berdar olayım şimden gerü* (Niyâzî-i Mîsrî Dîvânı, 151/3)

2.1.82. Osman Nevres

19. asır Encümen-i Şuarâ şâirlerinden Osman Nevres de Mansûr'un asıldığı darağacından bahseder. Dünyada gerçeği bilen az olduğunu, eğer olsaydı her ağacın dal ve meyvesiyle darağacına asılmış bir Mansûr şeklini alacağını dile getiren şu beyti anlamlıdır (Onay, 2004: 348):

*Çeşm-i hak bilen yok cihânda yoksa şâh u mîvesi
Her dırahtın **dâr ile Mansûr** şeklin gösterir.* (Osman Nevres Dîvânı, G.49/5)

2.1.83. Ravzî

16. asır Dîvân şâiri Ravzî, gönlünün aşk sırrını Mansûr gibi ifşa ettiğini dile getirir:

Sırr-ı ‘ışkı ‘âleme fâş itdi dil Mansûrveş

*Gel siyâset eyle cânâ zülfüne **ber-dâr** idüp* (Ravzî Dîvânı, G. 106/3)

*Melâmet çâr-sûsında tevakkuf kılma **ber-dâr** it*

*Gönül **Mansûr**’ın ey Ravzî görürsen dârdan taşra* (Ravzî Dîvânı, G.508/7)

2.1.84. Sa‘id Giray

18. asırda yaşayan İstanbul’da yaşamak zorunda bırakılan Kırım şehzadelerinden Sa‘id Giray, Hallâc-ı Mansûr’u şöyle över:

İder câm-ı muhabbet nûşiden bâtil-ı şûr-âgâz

*Görüp **Mansûrî Hak-gû** merd iken **ber-dârdan** sonra*

(Sa‘id Giray Dîvânı, G.152/4)

2.1.85. Sâkıb Dede

18. asır Mevlevî şâirlerden Sakıp Dede, “Kaside-i Zülfıyye” şiirinde zülûf ve darağacını imgelerini kullanır, sonraki beyitte de Mansûr’un asılma olayına telmihte bulunur:

Gam degül şûr-ı uten mel‘abe-i çeşm olsa

***Dâr** u gîre gelicek turfe temâşâdur zülf* (Sakıp Dede Dîvânı, K. 35/7)

Anı ana ki nahle-i esrârdan gelür

***Mansûr** cân-ı pâke ser-i dârdan gelür* (Sakıp Dede Dîvânı, G.52/1)

2.1.86. Sâmi

16. asır Dîvân şâiri Sâmi, aşağıdaki şiirinde Mansûr’un derin aşkını, kâfir bir kıza aşkından dolayı din değiştiren Şeyh San‘ân ile birlikte verir. Abdülkâdir Geylânî de

Şeyh San‘ân’ın müridi olup herkes bu hareketi üzerine şeyhini terk ederken Geylânî onu terk etmemiş, daha sonra şeyh tövbe etmiş, Geylânî de şan ve şöhrat bulmuştur:

“*Derâ-yı Kârvânî savt-ı **Mansûr-ı Ene’l-Hak** gû
Met‘â-ı nâ-revâcî küfr-i mahmûl-zîb-i San‘ânî*” (Sâmî) (Onay, 2004: 462)

2.1.87. Sâni

İstanbul Kuloğulları ve Sipahi zümresinden Can Memi lakaplı hiciv ve hezle yatkın zamanının meşhur şâirlerinden Sâni, Mansûr ve mum ilişkisini anlatır:

*Bildi dili ucından imiş nâra yanması
Mansûrvâr olduğu bu ser-figende şem‘* (Sâni) (Mecmû‘atu’l-Letâif, 617/6)

***Mansûr** gibi dâr-ı kazâyâ rızâyı ko
Ne yavuz ol asıl ne yavaş ol dilâ basıl* (Sâni) (Mecmû‘atu’l-Letâif, 873/2)

2.1.88. Sehâbi

Hüsammeddin Hüseyin isimli 16. asır Dîvân şâiri Sehâbi, sevgilinin saçlarına asılmaktan bahseder:

*Kaddüne dil bağlayup zülfüne **ber-dâr** olanun
Devlet-i pâyende vü ‘ömr-i dirâzı var imiş* (Sehâbi Dîvânı, G. 173/6)

*Ser-bülend olmaz serîr-i gamda tâc-ı ışk ile
İtmeyen **Mansûr-veş** dâr-ı belâda terk-i ser* (Sehâbi Dîvânı, G. 56/4)

2.1.89. Selîm Mehmed Nakî Efendi

18. asır Rumeli diyarından Mehmet Nakî isimli şâir Selîm, siyah zülfte nice Mansûr’un asılı olduğunu dile getirir:

*Her târ-ı siyeh-zülf-i dil-âvizi Selimâ
Asmî nice **Mansûr**’ı dil-i zâra mı benzer* (Mehmet Nakî)
(Silahdâr-zâde, 2016: 166):

2.1.90. Seyyid Mehmed Nesib

Seyyid Mehmed Nesib, Hallâc-ı Mansûr etrafında oluşan gül, fâş etmek, esrar, meydân, pervâne, aşk gibi sözcükleri birlikte kullanarak tenasüb sanatına başvurur:

Bülbül gül-i râ 'nânın fâş eyledi esrârın

Meydân-ı mehabbetde pervâneye aşk olsun (S. M. Nesib) (Eyüboğlu, 1975: 31)

2.1.91. Seyyid Seyfullah

16. asır Halvetiyye Tarikatı'nda İbrahim Ümmî Sinan'ın halifesi sûfî şâir Seyyid Seyfullah, aşk derdine düşen hastaların doktorlarının yine aşk olduğunu dile getirir:

Bak şu Mansûr'un işine

Halkı üşürmüş başına

Ene'l-Hakk'ın fîraşına

Düşenlere tımar olmaz. (Seyyid Seyfullah) (Öztürk, 2011/2: 39)

2.1.92. Sıdkî (Ümîdî-i Dânişmend)

Asıl adı Ahmed olan ve Dânişment zümresine mensup 16. asırda İstanbul'da yaşayan Sıdkî mahlaslı şâir, feleğin Mansûr'a ettiklerinden bahseder:

Mansûr-ı zârı derd ile ber-dâr-ı 'ışk idüp

Gör ne iş asdı ana felek seyr-i dâra gel (Mecmû'atı'l-Letâif, 892/4)

2.1.93. Sırrî Râhile Hanım

19. yy.da Diyarbakırlı kadın şâir Sırrî Râhile Hanım, oğlunun ölümü dolayısıyla yazdığı şiirinde kendini Mansûr, oğlunu da darağacı olarak görür:

Melâmet itmeyin Allah için yârimden ayrıldım

Hakikat râhının Mansûruyum dârımdan ayrıldım (Sırrî Râhile Hanım)

(Morkoç, 2011: 227)

2.1.94. Sırrî-i Dânişmend-i Şâh

Vardar Yenicali olup asıl adı İsa olan 16. asır şâirlerinden bir dönem müderrislik ve kadılık yapan Dânişmend-i Şâh, Mansûr'un mertebesinin yüksek olduğuna değinir:

El viridi dâra gelmek ile pâye-i bülend
*Kat '-ı merâtib eyledi **Mansûr** asılmadı* (Sırrî-i Dânişmend-i Şâh)
(Mecmû'atu'l-Letâif, 1418/4):

2.1.95. Sinan Paşa

15. asırda yaşayan Sinan Paşa, süslü nesrin güçlü örneği olan "Tazarru'nâme" eserinin beyitlerle yazığı nazım kısmında aşkın ne olduğuna dair görüşlerini belirtirken en büyük aşk örneği olan Hallâc'a birçok yerde değinir:

*Beyân-ı ışkı sen **Mansûr**'a sorgıl*
Var ahvâl-i behiştî hûra sorgıl (Sinan Paşa, Tazarru'nâme, 19 Ebyât/ 4)

*Işk eri kim sözi **Ene'l-Hak** olur*
Akıbet dâra ol mu'allak olur. (Sinan Paşa, Tazarru'nâme, 244)

Sinan Paşa, şu beyitlerde de Hallâc ile en yakın arkadaşı Şiblî'nin Hallâc'ı fetva gereği taşlaması gerektiğinden ve Şiblî'nin içinde bulunduğu psikolojik durumundan bahseder. Hallâc'ın aslında serseri/deli olmadığını ve küfre girmediğini aksine temiz olduğunu dile getirir.

***Şiblî** ki yegâne-i cihândur*
Ser-halka-i cümle reh-revândur (Sinan Paşa, Tazarru'nâme, 248 Hikâyet)

...

*Şol vâkı 'a ki **Hüseyn-i Mansûr***
Kıldı anı haste-cân ü rencûr (Sinan Paşa, Tazarru'nâme, 248 Hikâyet)

...

***Hallâc** ne merd-i serserîdür*
İlhâd yolından ol berîdür (Sinan Paşa, Tazarru'nâme, 249 Hikâyet)

*Lafzı **Mansûr**'un dilinde nûr olur*
Gayrı dise anı bil ki zûr olur. (Sinan Paşa, Tazarru'nâme, 182)

2.1.96. Sultân Cem

Fatih'in oğlu Sultân Cem, kardeşi 2. Bayezid ile taht kavgasına girmiştir. Şiir sanatında usta olan Cem Sultan, sırrını ifşa eden Hallâc'a göndermede bulunur:

*Lebûn andukça n'ola **sırrını fâş**itse gönül
Lâzımdur ki 'iyân eylese **esrârı** kadeh* (Sultân Cem) (Kınalızâde Tez., 2009: 93)

2.1.97. Sultân Veled

Mevlânâ'nın oğlu olan Sultan Veled, Mansûr'un durumunu bir zafer havasında vererek darağacı esnasında karanlıkların kaybolduğunu ve sevgilinin görüldüğünü dile getirir. İkinci beyitte de aşk yolculuğunda Mansûr gibi tek başına olmanın gerekliliğini vurgular:

***Mansûr** zafere kavuşunca bütün karanlıklar nur oldu
O darı sevgili gördü ey âşıklar ey âşıklar* (Sultan Veled Dîvânı, 444/46)

*Sen mutlak can olunca candan "**Ene'l-Hak**" de
Aşkın darağacına **Mansûr** gibi yalnızca git* (Sultan Veled Dîvânı, 253/10)

2.1.98. Süheylî

17. asrın başlarında yaşamış Dîvân şâiri Süheylî, kendini Mansûr gibi görür. Mansûr'un sözünün yüksek seviyede olup bunun yanlış te'vîl edildiğini ayrıca Mansûr'un bu sözünün darağacını gerektirmediğini vurgular:

*Bu fenâ dârında bir **Mansûrveş** başın alup
Rîsmân-ı zülfüne ber-dâr dîrsen işte ben* (Süheylî Dîvânı, G.259/5)

*Pâye-i a'lâ-y-ıdı maksûd te'vîl itmedi
Yoksa **Mansûrun Ene'l-Hakk** didüğinden dâre ne* (Süheylî Dîvânı, G.300/2)

2.1.99. Şah Sultân (Sultân Hatun)

19. yüzyılda yaşamış Alevî-Bektaşî kadın ozanlarından Şah Sultan, Mansûr'un bütün varlığını Hakk'a teslim ettiğini dile getirir:

*Ahmed'im çekmiştir **Mansûr dârını**
Hakk'a teslim etti cümle varını
Hıdır arzuluyu hub cemalini
Ya Ali sen gönder senden isterim* (Şah Sultan, 11/4) (Özmen, 1998: 41)

*Bağdat'ta **Mansûr'un darına** hürmet
Eyübe çekirdin zarına hürmet
Yağan yağmur esen yeline hürmet
Kerem eyle perişandır halimiz* (Şah Sultan, 12/1) (Özmen, 1998: 41)

2.1.100. Şâhî (Şehzade Bayezid)

Kanunî Sultan Süleyman'ın Hürrem Sultan'dan olma oğlu Şehzade Bayezid(öl.1561), ağabeyi Selim ile giriştiği taht kavgasında yenilmiş, İran'a sığınmış ve babası tarafından boğdurulmuştur. Şehzade Bayezid, Şâhî mahlası ile yazdığı şu dizelerde aşığın saçında asılı duran Mansûr'a atıfta bulunur:

*Hakka irişüp bulur cânâ hayât-ı sermedi
Zülf-ı küllâhın olursa ger dil-i **Mansûra dâr*** (Şâhî Dîvânı, G.53/6)

*Ger dilersen ki gönül zülfine **ber-dâr** olasın
Koma **Mansûr-sıfat zülf-i siyeh-kâr** eteğin.* (Şâhî Dîvânı, G.118/2)

2.1.101. Şânî

16. asırda Karamanlı (Larende) şâir Şânî, şâirlerin en çok kullandıkları sevgilinin saçında Mansûr gibi asılma mazmunu aşağıdaki beyitte kullanır:

***Dâr-ı zülfün** dil-berün **Mansûr-veş** ber-dâriyuz
Hamdû'lillâh ehl-i 'ışkun dōstlar ser-dâriyuz* (Şânî) (Kınalızâde Tez., 2009: 414)

2.1.102. Şemseddin Sivâsî

17.yy. asır Tekke şâirlerinden Sivâsî, bir gazelinde *Hallâc, aşk, esrar, Ene'l-Hak, mest olmak* sözcüklerini kullanır:

*Mest hem mestâne geldim tâ ezelden tâ ebed
İçmişim aşkın şarâbın âb-ı engûr olmadan*

*Mest olanların cevâbı gayriden gelmez velî
Pes Ene'l-Hak nice söyler kişi Mansûr olmadan* (Sivâsî)
(Aksoy, 2013: 140)

2.1.103. Şeyh Gâlib

18. asırda yaşayan önemli dîvân şâiri Şeyh Gâlib¹² pervâne-ışık ilişkisini ya da “Fenâfillah”a ulaşmayı, Allah’a kavuşup onda yok olmayı şiirlerinde şöyle işler:

*Aşk bir şem ‘-i İlahîdir benim pervânesi
Şevk bir zencîrdir gönlüm anun dîvânesi* (Şeyh Gâlib Dîvânı, Tercî'-Bend, 9/1)

Şeyh Gâlib aşağıdaki bentlerde aşkın gönlünün sevgili saçında asılma durumunu işler. Âşık canını sevgili saçına asarak hayatına son vermek ister. Edebiyatta aşkın gönlünün maşuğun saçına asılması sık kullanılan bir tasavvurdur. Şeyh Gâlib, Hallâc-ı Mansûr’a telmihen güzelin saçlarına değmenin asılmaya neden olacağını ve sırrını açığa çıkarmanın ölümle sonuçlanacağını dile getiriyor.

*İnleyip sırrını fâş eyleme ağyâra sakın
Düşme bilmezlikle varta-i inkâra sakın
Değmesin âhların kâkûl-i dildâra sakın
Sonra Mansûr gibi çıkman olur dâra sakın*(Şeyh Gâlib Dîvânı, Tercî'-Bend, 8/3)

Şeyh Gâlib şu beyitlerde Mansûr’u pervâneye benzetir ve onun aşkta geride kaldığını, hatta ondan üstün seviyede bulunduğunu dile getirir. Ayrıca ney anlamındaki Mansûr’u da kastederek tevriyeli yola başvurmuştur. İkinci beyitte de Mansûr ile Mecnûn melalet konusunda yarıştırlır (Alparslan, 1998: 86).

*Edvâr-ı nevâ-yı gam pervânede kalmıştır
Mansûr o peşrevde ser-hânede kalmıştır* (Şeyh Gâlib Dîvânı, G. 59/1)

¹² Şeyh Gâlib Dîvânı’nda Hallâc-ı Mansûr için diğer beyitlere bakınız: 49/4, 51/5, 74/8, 146/3, 156/5, 170/3, 227/6, 246/6, 304/8.

...

*Mecnûn'a melâmette tartılmış idi **Mansûr***

Da 'vâsının encâmı âyâ nede kalmıştır (Şeyh Gâlib Dîvânı, G. 59/6)

Aşağıdaki bentte Şeyh Galip, gamla inleyen gırtlığını ney'e benzetir. Ş. Gâlib burada “mansûr” sözcüğünün hem “Hallâc-ı Mansûr” hem de “ney” ve Türk müziğindeki bir “makam”ı kastederek farklı anlamlarda kullanır ve padişah'tan bir haber bekler:

*Çıkdım ser-i dâra hemçü **Mansûr***

Âvâzım ez'ân-ı nefha-i Sûr

Gam kıldı gülûmı şâh-ı mansûr

Oldum sipeh-i belâya mahsur

Ol pâdşehin peyâmı yok mı¹³ (Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk, Tardiyeye 4)

Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk mesnevisinde taç ve tahtın meydândaki baş için olduğunu ve ancak ser vererek server (komutan) olunabileceğini dile getirir.

*Meydândaki **bâş** içündür efser*

Ser vir olasın bu yolda server (Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk, M.1239)

2.1.104. Şeyhî

15. asır Dîvân şâiri Şeyhî, “Ene'l-Hak” olup asılmak ister. Maşuğun kıvrımlı saçlarını darağacına benzetir ve sevgilinin saçlarında asılmayı arzular:

Ay dediğin için gün yüzüne zulm ile uş

*Kıldı zülfü girihinde **ber-dâr** diriğ (Şeyhî Dîvânı, G.90/5)*

***Ene'l-Hak** deyip olalım ehl-i dâr*

Çün ol turre-i tab-dar öldürür (Şeyhî Dîvânı, G. 37/5)

¹³ Çıktım darağacına, sanki Mansûr,
Feryadım, kıyamet çağrısı, Sur
Gam, eyledi boğazımı şâh mansur
Oldum bela askerine mahsur
O padişahın bize bir haberi, bir selamı yok mu?

Şeyhi umar idi **Mansûr** ola hüsnü eline
Akıbet gönlü bigi **zülfüne dâr** oldu yine (Şeyhî Dîvânı, G.166/8)

2.1.105. Tâib

18. asır Dîvân şâiri Osmanzade Tâib, sevgilinin saçında Mansûr gibi asıldığını fakat aşk meydânında darağacının gizli olduğunu dile getirir:

Mansûr'uyam ol silsile-i **zülfünde ammâ**,
Meydân-ı muhabbetde velî dâr nihândır. (Osmanzade Tâib) (Ceylan, 2012: 98)

2.1.106. Taşlıcalı Yahya

Taşlıcalı Yahya, Mansûr ile özdeşleşen aşkı uğruna can vermek ve kendini feda etmek deyimlerini kullanır

Senin yolunda **can virmek** bana aynı saadettür
Eğer cân ise maksudun fedâ olsun benüm cânüm (Taşlıcalı Yahya)

Didüğüm olur ise şimdi nu şükrâne için
İdeyin cânımı bin cân ile Yahyâ **kurban** (Taşlıcalı Yahya)(Eyüboğlu, 1975: 107)

2.1.107. Ulvî Beg ez-Za'îm-i 'Alî-Mikdâr

Za'îm Ali Çelebi isimli, "Sağır Ulvî" lakaplı, 16. asırda İstanbul'da yaşamış ve Rumeli beylerbeyliği defter emini Ulvî, Mansûr'un sebepsiz yere asıldığına değinir:

Zülfün ey meh kıldı **Mansûr-ı** dili ber-dâr hayf
Bî-sebeb asılmamışdur kimse böyle dâra hiç (Ulvî) (Mecmû'atü'l-Letâif, 149/2)

2.1.108. Usûlî

Vardarlı 16. asır sûfî şâir Usûlî, gizli veya açık olarak söylenen "Ene'l-Hak" sırrından bahsederek arif olan kişinin Mansûr gibi çok zahmet çektiğini dile getirir:

Vücûd-ı mutlakun bahr ne mevci kim ider peydâ
Ene'l-Hakk sırrını söyler eger mahfî eger peydâ (Usûlî)
(Kınalızâde Tezkiresi, 2009: 135)

Âşkî bî-ser ü pây ile ser-i dârlığı
*Rif'at u mertebe **Mansûr'a ser-idâr** yeter* (Usûlî Dîvânı, G.32/3)

Şol şarâbı dil-güşâdan göricek mahfide gör
*Duymasın câhil sakın **fâş etme esrârını*** (Usûlî Dîvânı, G.128/6)

2.1.109. Üsküplü Atâ

Ahmed-i Yesevî neslinden geldiğini iddia eden ve bir dönem kadılık da yapan 16. asır Nakşibendi şâiri Atâ, “Ene’l-Hak” sözünü Allah’ın söylettiğini dile getirdiği mesnevileri şöyledir:

*Şeyh-i reh **Mansûr Ene’l-Hak** dir imiş*
Ehl-i Hak dirler anı Hak dir imiş (Ü. Atâ, Tuhfetü’l-Uşşâk, Hikayet 2/1262)

*Tâ ki adum dünyede **Mansûr** idi*
Kulagumda bu sadâ çün sûr idi (Ü. Atâ, Tuhfetü’l-Uşşâk, Hikayet 2/1269)

*Geç dilâ bu dârdan **Mansûr**ves*
*Himmeti alâ kıl ol **Mansûra** eş* (Ü. Atâ, Tuhfetü’l-Uşşâk, Hikayet 2/1273)

2.1.110. Vusûlî

16. asırda yaşayan Vusûlî aşağıdaki beyitte gönlüne seslenerek sırrını saklamayan Mansûr gibi asılsan da üzülmemesini istemektedir:

*Dilâ **Mansûr**-ı hayrân gibi ber-dâr olsa gam çekme*
Şu kim ser-rişte-i esrârını dilde nihân tutmaz (Vusûlî Dîvânı, G.79/3)

2.1.111. Yahya Sezai Efendi

19. asır şâirlerinden Yahya Sezai Efendi, aşağıdaki beyitte “Ene’l-Hak” diyen Mansûr ile kendini özdeşleştirerek bir gün kendisinin dahi dâra çekilebileceğini dile getirir:

Resen-i aşkı takıp gerden-i teslimimize
*Bir gün elbet biz dahi **Mansûr** oluruz.* (Yahya Sezai Efendi)(Dilçin, 2013:463)

2.1.112. Yenişehirli Avni Bey

19. asır dîvân şâiri Yenişehirli Avni Bey aşağıdaki beyitlerde, aşka cesurca kalkışan Hallâc-ı Mansûr'un kıskanıldığını ve darağacının asla hatırlarından çıkmadığını dile getirir (Özgül, 2015: 402):

Aklımı aldı hevâ-yı zûlf-i yâr endişesi

Hâtırım kıldı perîşan rüzgâr endişesi (Y.Avni Bey, Dîvân, 402/1)

Reşk o hak-gûyân-ı Mansûr ictisâr-ı aşka kim

Geçmedi hâtırlarından hiç dâr endişesi (Y.Avni Bey, Dîvân, 402/2)

Aşağıdaki beyitte de Hz. Musa olayına telmihte bulunarak ağacın ışık şeklinde belirip konuşması gibi Hallâc'a da benzeri ışığın belirdiğini dile getirir:

Her târ-ı şua-ı Tûr'a resen-i dâr idi el-hak

Ol bârika kim eyledi Mansûr'a tecelli (Y.Avni Bey, Dîvân, 401/7)

2.1.113. Yenişehirli Belîğ

18. yy. şâirlerinden Yenişehirli Belîğ (Mehmet Emin), aşkın aşk erbabına siteminin inkârcılarınkinden daha ağır geldiğini söyler. Hallâc-ı Mansûr'a atılan taşlar gül dikenlerinin yarısından daha hafiftir. Belîğ, *Şiblî'nin attığı gül düşmanın attığı taştan daha ağırdır*, manasına gelen şu beyti yazar (Onay, 2004: 347):

Girândır âşıkâ erbâb-ı aşkın ta'nı münkîrden

Aheftir seng-i a'd'a zahm-i gülden cism-i Mansûr'a (Yenişehirli Belîğ)

2.1.114.Zarîfî

Zarîfî Ahmet Paşa, sırrın kimseyle paylaşılmaması ve olgun insanın sırrı için gerekirse (Mansûr gibi) ser vermeye hazır olması gerektiğini anlatır:

Kamil olan ser vire sır virmeye

Kimse anın sırrına hiç irmeye (Zarîfî) (Eyüboğlu, 1975: 372)

2.2.HALK EDEBİYATI'NDA HALLÂC-I MANSÛR

2.2.1. Abdülahad Nûrî

18. asır Tekke şâirlerinden Abdülahad Nûrî, yâr diyerek Allah'a münacaatta bulunur ve “Ene'l-Hak” sırrı için nice aşığın Mansûr gibi olduğunu dile getirir. A.Nûrî, baştan sona “Vahdet-i Vücûd” ve “Ene'l-Hak” anlayışını ispatlamak istercesine şu gazeli yazar:

Vücûdum dârını ma'mûr eden yâr

Beni zâkir iken mezkûr eden yâr (Abdülahad Nûrî) (Aksoy, 2013: 144)

Aradan kaldırır bir gün hicâbı

Cemâlin gösterip pür-nûr eden yâr (Abdülahad Nûrî) (Aksoy, 2013: 144)

Ene'l-Hak sırrının izhârı için

Nice âşıkları Mansûr eden yâr (Abdülahad Nûrî) (Aksoy, 2013: 144)

2.2.2. A. Cemalettin Çelebi

20. asrın başlarında yaşamış, Kurtuluş savaşında Doğu Cephesi'nde savaşmış ve Hacı Bektaş dergâhında postnişin olmuş A. Cemalettin Çelebi, Mansûr gibi daima ber-dâr olduğunu dile getirir:

Ahiri dildare olduk giriftar

Mansûr gibi olduk dahim-i berdar

Canımız içinde bülbül gibi zar

Meth-ü sena olur düvazımızda (A. Cemalettin Çelebi) (Özmen, 1998: 540) (1/4)

2.2.3. Ali Haydar Efendi

Osmanlı fıkıh bilgini ve Mecelle şarihi Ali Haydar Efendi, Hallâc-ı Mansûr'un en fazla çile çeken kişi olduğunu dile getirir:

Çile-i vahdet-i Mansûr gibi çekmiş yok idi,

İsmi Hallâc idi, âhir o da kırdı kirişi. (Ali Haydar Efendi) (Öztürk, 2011/2: 42)

2.2.4. Ali İlhami Dede

19. asırda Seyyit Gazi postuna oturmuş Bektaşî ozanı Ali İlhami Dede, *asılsa dahi yolundan dönmeyeceğini*, söylediği coşkulu dizeleri şöyledir:

*Ruz ü şeb mu'tadım manend-i hezar
Gülşen-i aşkına arz-ı ah ü zar
Dönemem yolundan olsam da **berdar**
Mansûr'a benzedim zülfün telinde* (Ali İlhami Dede) (Özmen, 1998: 308, 2/3)

2.2.5. Âşık Dertli

19. asır saz şairi Âşık Dertli, “*Ederler*” şiirinde sözünden dönmemeye vurgu yapar ve hakikat sırrının saklanması gerektiğine işaret eder:

*Üç beş âşık biraraya gelmişler
Onlar birbirine meydân ederler
İkrarından dönmez kavli sadıklar
Hakikat sırrını pinhan ederler* (Âşık Dertli, Ederler)

*Olaydın onların **darına berdar**
Cümlesine oldu aklım tarumar* (Âşık Dertli, Ederler)

2.2.6. Âşık Feymânî

20. asır saz şâiri Âşık Osman Feymanî, şarkı nazım biçimi ile yazdığı şu şiirde Mansûr etrafında oluşan *Ene'l-Hak*, *pervâne*, *ateş*, *diken*, *gül* sözcüklerini kullanarak tenasüb sanatına başvurur ve bülbül-gül ilişkisine vurgu yapar:

***Ene'l-Hak** diyenler dâr ile bile
Pervâne olanlar **nâr** ile bile
İşretin gördükçe hâr ile bile
Bülbülün güllerden dâdı var dâdı* (Âşık O. Feymani) (Elçin, 1997: 172)

Feymanî, şu semaisinde Mansûr etrafındaki mazmunları kullanmaya devam eder:

*Mansûr olan gelür dâra
Can için kalmaz dildâra
Pervâne-veş aşk-ı nâra
Giren gelsün bu meydâna*(Âşık O. Feymanî) (Elçin, 1997: 177)

Âşık Feymani, aruz ölçüsü ile yazdığı şu tahmiste de *can vermek, ateş, dar, zülûf* mazmunlarını kullanarak Hallâc'a telmihte bulunur:

*Cânımı cevrin oduna yakup nâr etdin yeter
Gönlümü zûlfün teline çeküp dâr etdin yeter
Beni bir onulmaz derde giriftâr etdin yeter
Ver bana gönlümü de var benden ırağ ol yürü
Bilmedin kadr-i uşşâkı zâğ ile zâğ yürü* (Âşık O. Feymanî) (Elçin, 1997: 188)

2.2.7. Âşık Gufranî

Karaman doğumlu Âşık Gufranî (öl.1926), Allah'ın hikmetine karışmanın imkânsız olduğunu dile getirir ve Hallâc'ın kaç defa darağacına asıldığını sorgular:

*Hikmet-i Yezdan'a karışmak muhal
Bazı nisa eyler bazı da rical
Bu kaçınıcı kemal kaçınıcı zeval
Bir Mansûr'um kaç dar oldu kim bilir?* (Âşık Gufranî) (Özmen, 1998: 610)

2.2.8. Âşık Kul Fakır

Amasya/Merzifonlu Âşık Kul Fakır(öl.1938), Hacı Bektaş Dergâhı'nda A. Cemalettin Çelebi'ye bağlı olup Hallâc ile ilgili şu dörtlüğü söyler:

*Gönül arzuladı düştük yollara
Sürdüğümüz Balım Sultan yoludur
Düşürdün sultanım bizi dillere
Durduğumuz Ali Mansûr darıdır* (Âşık Kul Fakır) (Özmen, 1998: 592; 4/1)

2.2.9. Âşık Ömer

17. yüzyılın önemli Saz ve Dîvân şâiri Âşık Ömer; Hallâc-ı Mansûr ve Nesîmî'yi Alevî-Bektaşî inancında aşkı için canını veren, başını aşka mekân eden birer aşk şehidi

olarak görür. Gerçek aşığın serden geçmeyi göze alan Nesîmî ve Hallâc-ı Mansûr olduklarını, sadece bunların irşad olduklarını dile getirir (Çelebioğlu, 1998: 717):

*Der ki Ömer efendimi medh eder
Gamze-i cellâdı günde kan eder
Âkıbet dağlar başın âşıka mekân eder
Mansûr’um meydân içinde zârım sana (Âşık Ömer, D.61)*

*Mest olur mu bâde-i aşk-ı elestten içmeyen
Vasla ermez tahra-i âh-ile kendin biçmeyen
Âşık olmaz ol Nesîmî gibi **serden geçmeyen**
Olmayan **Mansûr’a** hemtâ **dâra** gelmezdir kemend* (Âşık Ömer, D.167)

2.2.10. Âşık Veli

18. asır âşık şâirlerinden Sivaslı Âşık Veli, Bektaşî geleneğine uygun olarak Hz. Ali ve Hallâc-ı Mansûr’u birlikte aşkın öncüleri olarak işler:

*Şâh-ı merdan Ali bize îr düştü
İkrârımız iki değil bir düştü
Her birine bir kazanç bir kâr düştü
Mü’minlere Ali **Mansûr’a dâr** düştü* (Âşık Veli)

***Mansûr** olan göne gelir **dârına**
Âşık olan intizar ider yârine
Göz baktıkça cemâlin dîdârına
Gönül evi bedestan şâr oldu* (Âşık Veli)

2.2.11. Âşık Veysel

Âşık Veysel, aşağıdaki şiirinde uzun uzadıya “Vahdet-i Vücûd” felsefesi ile her şeyin Allah’ı işaret ettiğinden bahseder. Her şeyin Bir olduğunu, O’ndan görüldüğünü ve O’nu gösterdiğini, Mecnun’un sahrada gördüğü güzelliğin “Mevlâ” olduğunu anlatır. Âşık Veysel; bazen Karacaoğlan’a, bazen Dertli Yunus’a, bazen de Hallâc-ı Mansûr’a benzediğini dile getirir.

*Neyim, ne olacak, elde neyim var
Karaca'oğlan, Dertli Yunus soyum var
Mansûr'a benzeyen bazı huyum var
Ne sen var, ne ben var bir tane Gaffâr*

*O cihâna sığmaz, ondadır cihân
O mekâna sığmaz, ondadır mekân
O devrâna sığmaz, ondadır devrân
Ne sen var, ne ben var bir tane Gaffâr
(Âşık Veysel, Göz Gezdirdim Dört Köşeyi Aradım)*

2.2.12. Âşıkî

19. asır Alevî-Bektaşî şâiri Âşıkî; bu dünyaya gelme sebebini sorgular, aşkın cefasından bahseder ve aşk yolunda asılanın mert, yiğit olduğunu dile getirir:

*Geldin şu dünyaya hiç karın var mı
Bu aşkın elinden efkarın var mı
Yoksa Mansûr gibi berdarın var mı
Yolda berdar olmak merdan sayılır (Âşıkî) (Özmen, 1998: 59; 23/3)*

2.2.13. Aydı Baba

Hû şâiri¹⁴ Aydı Baba, “Ene’l-Hak” narasıyla dolu olduğunu dile getirir:

*Ene’l-Hak na’rasıyla cân u dil memlu urukumdan
Kamu a’zâya cereyân eyleyendir Hû Hû Allah Hû (Aydî Baba)
(Tatçı, 2016: 234)*

14 Hu, Arapçada “O” anlamına gelip tasavvufi anlamıyla dervişler arasında Allah’ı kastettikleri, bütün canlıların nefesleriyle O’nu andıkları ve “Vahdet-i Vücûd” anlayışına göre kullandıkları bir kavramdır. Mustafa Tatçı ile Cemâl Kurnaz’ın “Türk Edebiyatı’nda Hû Şiirleri” (T.E.H.Ş.) eserinde **Aydî Baba Hikmetî, Fenâyî, Azbî, Hakkî, Ünsî Hasan, Niyâzî-i Mısırî, Elmalılı Ümmî Sinân, Keşfi, Eroğlu Nûrî Hüsameddîn-i Uşşâkî** gibi şâirlerin Hallâc-ı Mansûr’a göndermelerde bulundukları ve bu vesileyle her canlıda O’nun yansıması görüldüğü dile getirilmek istenmiştir. (Tatçı, 2016)

2.2.14. Azbî

Azbî mahlaslı Hû şâiri Mustafa Çavuş, her şeyde Allah'ın zatının görüldüğünü ve her şeyin “Ene'l-Hak” dediğini dile getirir:

*On sekiz bin âlem oldu zât-ı Hakk'ın zerresi
Her sıfat içre göründü nûr-ı zâtın şu'lesi
Her ne yanından bakarsan şem'-i vâhid çehresi
Cümle a'zadan gelir sırr-ı **Ene'l-Hak** na'resi
Cism içinde zâr u efgânımdır Allah Hû diyen (Azbî)(Tatçı, 2016: 163)*

2.2.15. Bayburtlu Zihnî

19. asırda yaşayan Bayburtlu Zihnî şu beyitlerde “Vahdet-i Vücûd” anlayışı doğrultusunda Hallâc'ın sırrını ifşa etmesine değinir ve insanların Mansûr'u anlamadıklarını dile getirir:

*Ser verip sır vermeyen Zihnî **Ene'l-Hak** dârına
Nice bilsün hakkı yâ **Mansûr** hak-gûyânedir. (B. Zihnî Dîvânı, G.80/5)*

*Benim şehr-i **Ene'l-Hak** bende **Mansûr** ol diyü hûban
Nice bî-dilleri **ber-dâr** u bî-âbâd eylemişlerdir. (B. Zihnî Dîvânı, G.91/4)*

2.2.16. Ecrî

19. asır Alevî-Bektaşî şâiri Ecrî, âşıkların dost yoluna başını verdiğini ve “Ene'l-Hak” diyenin Mansûr gibi asılacağını dile getirir; ikinci bentte ise Mansûr gibi sevgilinin saçında sehpaya yatırıldığını, Nesîmî gibi rüzgâra kapıldığını söyler ve bu yüzden Hz. Ali ve Hacı Bektaş-i Veli'den yardım istendiği görülür:

*Âşıklar dolaşır gezer ekseri
Dost yoluna koyar can ile seri
Ene'l-Hak diyenin ey Âşık Ecri
Yolu **Mansûr** gibi **dar** olur gider (Ecrî) (Özmen, 1998: 253; 1/3)*

2.2.17. Eloğlu Nûrî

Yunus Emre tarzı “Vahdet-i Vücûd” anlayışına uygun şiirler yazan Eloğlu Nûrî, “Divânçe-i İlâhiyât” eserinde, Mansûr’un kendini darağacına çekmesini sorgular:

*Mansûr neden çekdi kendüyi dâra
Âşık olan gelsin gün yüzlü yâra
Dün ü gün salâ et ehl-i didâra
Bugün yarın efendine gidersin* (Eloğlu Nûrî, Dîvânçe-i İlâhiyât, 5/4)
(Tatçı, 2002: 110)

2.2.18. Eminî

19. asır Halk şâirlerinden Eminî, “Vahdet-i Vücûd” anlayışı ve “Ene’l-Hak” sözü doğrultusunda yazdığı şiirinin şu dörtlüğünde Hallâc’ın sırrından bahseder ve bu sözünü kimsenin anlamadığını dile getirir:

*Okudum anda dersimi
Anlar yoktur hiç sözümü
Ene’l-Hak sözüm sırrımı
Bendedir **Ene’l-Hak** benim.* (Eminî) (Elçin, 1997: 192)

2.2.19. Erzurumlu İbrahim Hakkı

18. asır Siirt/Tillo Kâdirîye Tarikatı postnişini olan ve “Hakkî” mahlasını kullanan Erzurûmî İbrâhîm Efendi olarak nam salan, “Marifetnâme” eseriyle de bilinen önemli mutasavvıf aşağıdaki gazelinde aşka can veren Hallâc-ı Mansûr’a şöyle seslenir (Kafî-i Şu’arâ, 2017: 232):

*Mahv olur nûr-ı mahabbetle enâniyyetler
Söyle **Mansûr**’a ki bu aşk neden kârındır* (Erzurumlu İ.Hakkı Dîvânı, G.80/4)

*Dil ü dildârın arasında bu cân hâ’il imiş
Aşka cân ver ki diyâr-ı dil o dildârındır* (Erzurumlu İ.Hakkı Dîvânı, G.80/4)

*Cân ü cânân ü dil ü dilber ü dîn ey Hakkî
Aşkdır **aşk** ki o menba’-i güftârındır* (Erzurumlu İ.Hakkı Dîvânı, G.80/4)

Erzurumlu İbrahim Efendi; Mansûr'un "Ene'l-Hak" sözünün hak olduğunu ve bu sözü söyleyenin ya da ona söyletenin Allah olduğunu, fakat bunu sıradan insanların anlayamayacağını dile getirir:

***Mansûr Ene'l-Hak** söyledi*

Haktır sözü Hak söyledi

Nâdân mukayyet anladı

Amma ki mutlak söyledi (Erzurumlu İ.Hakkı) (Cebecioğlu, 2009: 75)

2.2.20. Erzurumlu Zihnî

18. asırda yaşayan Erzurumlu Zihnî, Mansûr'a darağacının tuba ağacı misali olduğunu ve onun halini ancak ber-dâr olanların bilebileceğini dile getirir:

***Mansûradâr** devha-i tûbâ-misâl imiş*

Ol hâleti bu dârda ber-dâr olan bilir (Erzurumlu Zihnî Dîvânı, G.81/5)

2.2.21. Es'ad

Ser vermek deyimi Hallâc-ı Mansûr ile başlayıp hemen hemen bütün Alevî-Bektaşî şiirinde kalıplaşmış olarak kullanılır. Şâir Es'ad da ser verip sır vermemekten bahseder:

*İkrârımıza **ser veririz** ahde kavîyiz*

Biz şâh-ı velâyet kuluyuz hem aleviyiz. (Eyüboğlu, 1975:370)

2.2.22. Esirî Baba

19. asırda Malatya'nın Hekimhan ilçesinde yaşayan ve buralarda âşık geleneğine uygun şiirler yazan Alevî-Bektaşî ozanı Esirî Baba, Hallâc-ı Mansûr'un başına gelenleri farklı bir şekilde yorumlayarak darağacının onun kaderi olduğunu ve bu kaderin Levh-i Mahfuz'da yazıldığını dile getirir:

*Uyan gafletinden ey sahip ikrar
Aç gözünü temennaya bel bağla
İkrarıdır eden **Mansûr'u berdar**
Levni mahfuz tecellaya bel bağla* (Esirî Baba) (Özmen, 1998: 457; 1/1)

2.2.23. Eşrefoğlu Rûmî

“Arife Sorgıl” şiirinde 15. asır sûfî şâir Eşrefoğlu Rûmî, Hallâc-ı Mansûr’un başını vermesine değinir. Öteki şiirlerinde de “Mansûr”, “Ene’l-Hak”, “dâr”, “baş vermek” mazmunlarını birlikte kullanır, Mansûr’un yolunun boş olmadığını dile getirir. Sonraki dizelerde Allah’ın, Hallâc’a o sözleri söylettiğini dile getirir:

*Eseri can ile gönle erişip eyledi mest
Ol esreden yitirür **Hallâc-ı Mansûr** bu seri
Seyr ile bitmeye işin bu yola bakma güzaf
Mürg-ı ruhun döküser bunda nice bal u peri*

*“Ene’l-Hak” niçe **Mansûr**’a didürdün
Niçe Yûsuf’ları kurda yidürdün* (Eşrefoğlu Rûmî) (Doğan vd. : 5)

2.2.24. Fenâyî

Fenâyî mahlaslı Hû şâiri Muhammed La‘lî-i Gülşeni de sevgilinin saçında asılma imgesini kullanır:

*Her kim ahfe’l-hafîde zikr üfikri Hû olur
Dest-i zülfüyle anın cânı olur **ber-dâr-ı Hû*** (Fenâyî) (Tatçı, 2016: 171)

2.2.25. Fennî

19. asır Bektaşî ozanı Fennî, terci-i bendinde “Vahdet-i Vücût” anlayışına uygun olarak Mansûr ve Ferhat’ın aşkında olduğu gibi varlıkta ikiliğin olamayacağına değinir:

*Elimde huccet olmuştur yüzünde ayet-i Vettur
Benim yadımladır yadın benim Ferhad benim **Mansûr**
Muradım tal’at-i didarın bu bende görsünler
İkilik mürtefi olsun bizi bir tende görsünler* (Özmen, 1998: 228)

2.2.26. Gevherî

18. asır Halk şâiri Gevherî, Dîvân şiiirinde görülen klasik mazmunlar çerçevesinde zülûf ve darağacı sözcükleriyle Hallâc-ı Mansûr'a göndermede bulunur:

*Mail oldum kisvesine tacına
Bend olmuşum siyah zülfü ucuna
Mansûr gibi asılırım saçına
Kâkûl benim, perçem benim dar benim (Gevherî Dîvânı, Koşma, 279/4)
(Akbaş, 2005: 108)*

Gevherî, şu dörütlükte de Ene'l-bâtıl ile "Ene'l-Hak" düşücesini kıyaslar, dilin muhafaza edilmesi gerektiğini dile getirirken Mansûr'un asılma sebebini de sorgular:

*Edeb it hıfz eyle lisânın erken
Müşrik olma Hakk'ın ni'metin yerken
Ene'l-bâtıl dimez ene'l Hak derken
Hallâc-ı Mansûr'a dâr'ın aslı ne (Gevherî Dîvânı, Koşma, 67/4)*

Gevherî, âşık gönüllerin "Ene'l-Hak" sırrını ifşa etmek için Mansûr gibi darağacına asılı olduğunu dile getirir:

*Beste-i zincir-i aşk olup cana
Mübteladır zülf-i yâre gönlümüz
Ene'l-Hak sırrını etmeğe ifşa
Mansûrveş bağlıdır dare gönlümüz (Gevherî Dîvânı, Koşma, 643/1)*

2.2.27. Hakkî

Hakkî mahlaslı Hû şâiri İsmail Hakkı Bursevî, kimsede Mansûr sevincini göremediğini dile getirir:

*Kimsenin hergiz serinde neşve-i **Mansûr** yok
Yohsa açıkdur **Ene'l-Hak** ehline meydân-ı Hû (Hakkî) (Tatçı, 2016: 155)*

2.2.28. Haydarî Baba

20. asırda bir Bektaşî babası olan Rumelili Haydarî Baba nefes türündeki şu dörütlüğünde Hallâc'tan bahseder:

*Mansûr olup çıktık aşkın dârına
İsâ gibi vardık gök mezarına
Musâ gibi erik eymen nârına
Al-i Abâ ile girdik abâyâ (Haydari Baba) (Elçin, 1997: 302)*

2.2.29. Hikmetî

Hû şâiri İsmail Hikmet Uşşâkî, Mansûr gibi sevgilinin zülfünün teli için başını verdiğini dile getirir:

*Lisânın durmayıp ey Hikmetî söyler nedir derdin
Ferâmûş eyledin derdinden etvâr-ı seher virdin
Çü dil-i **Mansûr** gibi zülf-i kemend-yâre **ser verdin**
Dolanıp sen de ey kâkûl de lâ-ilâh Hû (İsmail Hikmet Uşşâkî) (Tatçı, 2016: 232)*

2.2.30. Hüsameddîn-i Uşşâkî

Hû şâiri Hüsameddîn-i Uşşâkî, sevgilinin saçına asılmaktan bahseder:

*Asıl zülfünün dârına
Kalma nefsinin varına
Bakma münkir inkârına
Döne döne Hû diyelim (Hüsameddîn-i Uşşâkî) (Tatçı, 2016: 80)*

2.2.31. İbrahim Gülşenî

16. asırda Halveti/Gülşenî Tarikatı'nın kurucusu sûfî şâir İbrahim Gülşenî, Hak ehli olana atılan taştan bahseder ve taş atanın Hakk'ı tanımadığını ve küfre girdiğini dile getirir (Eyüboğlu, 1975: 389):

*Her kim **atar taş** ta'n ile ehl-i Hakka
Kâfir-i mutlak odur tanımadı çün Hakkı (İbrahim Gülşenî)*

2.2.32. İsmail

Bektaşîlikte tekkeye bağlanmanın, tarikat uğruna cânını feda etmenin ifadesi olan dâr-ı Mansûr söyleyişi Alevî-Bektaşî şâiri İsmail’de şu şiirde de görülür:

*Bir simgesi olarak algılanır
Yüce gördü şehitliğin yolunu
Mansûr gibi kabul kıldı dârını
Kokladı elmayı verdi serini
Hırkasını asılı koydu orada (İsmail) (Gülçiçek, 2004)*

2.2.33. Karacaoğlu

17. asrın önemli saz şâiri Karacaoğlu, “Yeryüzünün Damarları Durulur” şiirinde Hallâc-ı Mansûr’u doğanın betimlemesi içinde vererek bu dünyada kimsenin kalıcı olmadığını dile getirir:

*Güneş ilk akşamdan doğar dolanır
Tövbe kapıları o zaman kapanır
Hallâc-ı Mansûr da payın alır salınır
Dur bakalım canım dağlar kalır mı
(Karacaoğlu, Yeryüzünün Damarları Durulur)*

“Şu Gönlüm Eğlenmez Oldu Varayım” şiirinde de kaderci çizgi görülür, Hallâc’ın Allah’ın kelâmını söylediğini dile getirir:

*Gelen gider imiş şu kara yere
Mansûr cana kıydı, çekildi dâra
Hakk’ın kelâmını söyleyip bile
Diller, beni sevdiğime ulaştır (Karacaoğlu, 1984: 69)*

Karacaoğlu aşağıdaki dizelerde zülûf, darağacı ve gül mazmunlarını klasik bir çizgide sevgilinin saçını darağacı mazmunu içinde verir:

*Zülfün teline asılam dâr deyi
Gonca güle el uzadam hâr deyi (Karacaoğlu) (Çelebioğlu, 1998: 717)*

2.2.34. Kasım Dede

Alevî-Bektaşî şâiri Kasım Dede, sûfiye yol gösteren, dârda iken sıkıntılarına rehberlik eden mürşid yani “İnsan-ı Kâmil”den bahseder:

*Varub bir kâmilin **dârına** durmak
Sual edüb cümle müşkilin sormak
Arşın eteğinde var idi ırmak
Daim akub çağlar seli nerdolur* (Kasım Dede) (Gülçiçek, 2004)

2.2.35. Kaygusuz Abdal

14. asır tekke şâiri Kaygusuz Abdal nefes’lerinde de sık sık “Vahdet-i Vucûd” ve “Ene’l-Hak” görüşünü yineler. Aşağıdaki parçada, inananların Mansûr gibi ölseler de sahte davranışlar göstermemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Tasavvuf düşüncesine göre Tanrı’nın bir parçası olan insan, nefesine hâkim olursa Allah’a ulaşır. Bunun için de dünya nimetlerinden vazgeçmesi gerekir:

*Ger insanı sorarsan
Hak’dan gayri değüldür
Sıfat nur Mutlak
Hırkası dört pareden*

*Dembedem duhûl gibi
Tamb u tumb eylemegil
Mansûr’layın ölürsin
Bilmezsin müdareden* (Kaygusuz Abdal) (Güzel, 2007: 59)

Kaygusuz Abdal, “Budalanâme” eserinde “Vahdet-i Vücûd” anlayışını devriye nazım şekline uygun olarak ele alır. Allah’ın insanı gah inşa eylediğini, gah hayvan, gah bitki gah maden gah yaprak gah toprak eylediğini; nice isim, lakaplar takınıp nice suretlerde belirdiğini dile getirir. Kaygusuz Abdal, Mansûr’u doğrudan anmasa da dolaylı yoldan onun “Ene’l-Hak” ve “Vahdet-i Vücûd” düşüncesini "Budalanâme" eserinde şöyle yazar:

*Muhît-i zevrak menem, **Hak menemdür Hak menem**
Tamu vü uçmağ menem, cümle mekân bendedir
Evvel ü Âhir menem, Gani vü fakîr menem
Zakir ü mezkûr menem, küfr ü iman bendedir
Cümleye mabud menem, Kâbe menem put menem
Adem'e maksûd menem, işde fulân bendedir. (Kaygusuz Abdal)
(Günenç, 2002: 9-10)*

Kaygusuz Abdal'ınun insanı sorguladığı aşağıdaki dizelerde de Mansûr'un ön plana çıktığı görülür:

*Âdem ola ki göresün anlamış
İşk evinde hikmetünün dinlemiş (K.Abdal, Saraynâme, 1286)
Âdem ola ki arada nûr gibi
Nefese gelse demi Mansûr gibi (K.Abdal, Saraynâme, 1286)*

2.2.36. Kemal Ümmî

16. asır Halveti Tarikatı'na bağlı sûfî şâir Kemal Ümmî, Hallâc-ı Mansûr'un asılmasına, sırrını ifşa etmesine telmihte bulunur ve “Ene'l-Hak” sözünü Allah'ın söylediğini dile getirerek Mansûr'un masumiyetine kanaat getirir (Sarıçiçek, 1997: 262-263):

***Ene'l-Hak** sen didürmesen dimezdi
Sebeb neydi kim asıldı **Hallâc** (Kemal Ümmî Dîvânı, 12/12)
Kim genci(ni) **fâş eyler** ise rence sataşur
Râz beklemeyen kimseneye **dâr gerekdür** (Kemal Ümmî Dîvânı, 22/12)
Fi'l-i zenb içre katı 'ayyâram
Kavl-i **Bağdât içinde Mansûram** (Kemal Ümmî Dîvânı, 76/10)*

2.2.37. Kemterî

Asıl adı Raşit Ali olan Alevî-Bektaşî ozanı Kemterî (öl.1939) Karagöz oynatıcısı (Hayali) olarak da bilinir ve Karagöz oyunundaki meşhur perde redifli gazeli de yazan

kişidir. Kemterî, vuslat isteyeninin Mansûr gibi darağacına gitmesi gerektiğini ve ölümün gerçek vuslatı getirdiğini dile getirmek istemiştir:

*Andelib olmaksâ kasdın ey gönül gülzara gel
Âşık-ı şuride meşrebsen eğer didara gel
Şiše-i namusunu eyle şikest ikrara gel
Vuslat istersen eğer **Mansûr** olub hoş dara gel
Astan-ı Hacı Bektaş-i Veli Hünkâr'a gel* (Kemterî) (Özmen, 1998: 613) (4/1)

2.2.38. Keşfi

Hû şâiri Keşfi, “Ene’l-Hak” şarabından içenin Mansûr gibi dost darına asılacağını dile getirir:

*Bezm-i vahdetde **Ene’l-Hak** bâdesinden nûş eden
Oldu ol **Mansûr-veş** dost dârına ber-dâr-ı Hû* (Keşfi) (Tatçı, 2016: 108)

2.2.39. Köroğlu

16. asır koçaklama şâiri Köroğlu aşağıdaki şiirinde Hallâc-ı Mansûr’u Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ile andıktan sonra onun gibi pervâne şeklinde yanıp yakılmayı, asılmayı göze aldığını dile getirir:

*Ebubekr, Ömer, Osman hem Ali, dört yâr için
Mansûr’um, pervâne geldim, kabul eyle **dâr** için
Gökte İsmail’e inen koç-kuzu kurban için
Mürvet et hey Padişahım, sen âzad eyle beni* (Köroğlu) (Ceylan, 2012: 98)

2.2.40. Kul Adil

Bektaşî şâiri Kul Adil “Ene’l-Hak” sözünden yola çıkarak Hallâc-ı Mansûr’a değinir; onu ve onun gibi sûfleri hakiki âşık olarak niteleyerek kendini onlar ile özdeşleştirir.

***Mansûr** gibi gelip **Ene’l-Hak** deyip
Abdurrezzak gibi gök donlar giyip
Nesîmî gibi derini yüzdürüp
Gerçek âşık olup durabilirsen* (Kul Adil) (Gülçiçek, 2004)

2.2.41. Kul Bekir

17. asırda yaşayan Bektaşî şâiri Kul Bekir, aşkının Mansûr'u olduğunu dile getirerek bu aşkı ancak Hakk'ın bildiğini dile getirir:

*Kahr-ı dil yaktı bağrımı deryaya döktüm yaşım
Aşkının **Mansûr'ıyem** Hak bilir benim işim
Gül izçün gülşene geldim Hak bilir benim işim
Komading tende mecâlim cânım alding sen benim* (Kul Bekir) (Elçin, 1997: 306)

2.2.42. Kul Himmet

“Mansûr ile Dara Durduğum Zaman” şiirinde 16. asır Alevî-Bektaşî şâiri Kul Himmet, Hallâc-ı Mansûr'u önemli Alevî-Bektaşî önderleri ile birlikte anar:

***Mansûr ile dara** durduğum zaman
O zaman konuştum üstadımınan
Pîrin Dîvânına geldiğim zaman
Çok gezdim danıştım üstadımınan*

*Hak Muhammed Ali dilimde virdim
Günbegün artıyor onulmaz derdim
Mansûr'un durduğu **darı** da gördüm
Çözüp ağzım açtım üstadımınan* (Kul Himmet)

“Gece Gündüz İntizarım Pirime” şiirinde de Kul Himmet, dara çekilmekten ve Alevî-Bektaşî kültüründe önemli figürler olan on iki imam ile Hallâc-ı Mansûr'a değinir:.

*Tavus kuşu cevlan kurar bu demde
Çekmişler Mansûr'u dara meydânda
Nice sefillerin boynu urganda
Oniki İmam seher vakti sen yetiş* (Kul Himmet)

2.2.43. Kul Hüseyin

19. asırda yaşayan Kul Hüseyin, şu koşmasında klasik olarak tekrarlanan Mansûr'un Ene'l-Hak sözünü ve şehadetini tekrar eder:

*Mansûr “Ene'l-Hak” der Bağdat şehrinde
O şehit düştü Kerbela çölünde
Süngüsü elinde tirkeş belinde
Gel dinim imanım Hasan Hüseyin* (Kul Hüseyin) (Özkırımlı, 2004: 625)

2.2.44. Kul Nesîmî

“Ger Aslım Sorarsan” şiirinde 17. asır Alevî-Bektaşî ozanı Kul Nesîmî, aslını sorgularken kendi özünü “Vahdet-i Vücûd”da bulur ve Hallâc-ı Mansûr’u Hz.İbrahim, Hz. Ali, Hz.Musa, Hz.Yusuf ve Hz. İsa ile birlikte anar, sırrını ifşa eden Mansûr gibi ser verdiğini dile getirir:

*Teni sual etme ten kuru tendir
Can anın içinde gevher-i kandır
Bu ilim deryası bahri ummandır
Sırrı kal eyleyen serden gelirim*

*Mansûr ile varıp dara çekildim
Yusuf ile kul olup bile satıldım
Şam'da İsa ile göğçe çekildim
Musa ile dahi Tur'dan gelirim* (Kul Nesîmî)

“Yandım Yakıldım Ben Nar-ı Aşka” şiirinde Kul Nesîmî, aşk ateşi, mest olmak, zülûf, dâr, ateş gibi Hallâc etrafında şekillenen kavramlar ile tenasüb sanatına başvurur:

*Nice Süleyman geldi cihana
Ben Süleymanın hüinkar-ı aşka
Zülfün hevası eyledi hayran
Olmuşum Mansûr ben dar-ı aşka* (Kul Nesîmî)

2.2.45. Kul Şükrü

18. asırda “Deli Şükrü” lakaplı Alevî-Bektaşî şâiri Kul Şükrü, dâr-ı Mansûr olduğunu ve Allah âşığı gibi aşk meydânına gelerek davasında kararlı olduğunu dile getirir:

*Hakikât abdestin birden aldılar
Mürşidin emrine belî dediler
Dâr-ı Mansûr olup şunda durdular
Talib-i Hak olup meydâna geldim (Gülçiçek, 2004)*

2.2.46. Mefharî

Asıl adı Mustafa olup 19. asrın sonunda yaşamış Çankırlı bir Bektaşî ozanı olan Mefharî, “Ene’l-Hak” sırrının keşfedilmesiyle ilgili Hallâc-ı Mansûr’a şöyle atıfta bulunur:

*Aşk u şevk bahrine olup müstağrak
Mefhari **Enellah** der miydi mutlak
Keşf olunmasaydı **sırr-ı Ene’l-Hak**
Alem-i kutside guş-u **Mansûr’a** (Mefharî) (Özmen, 1998: 326; 2/3)*

2.2.47. Muhyî

16. asırda yaşamış mutasavvıf şâirlerden Edirneli Muhyî, tasavvufî manzum/mensûr eseri “*Temsîl-i Şecer*”de Hallâc-ı Mansûr, İbn Arabî, Mevlânâ ve Bâyezîd-i Rûmî gibi sûfî şahsiyetlere sık sık atıfta bulunur. “Vahdet-i Vücûd” anlayışına uygun şiirler yazar ve özellikle Hallâc ile anlam kazanan *Ene’l-Hak*, *sır*, *sırr-ı vahdet*, *aşk*, *âşık*, *pervâne-mum*, *fenâ*, *bekâ*, gibi kavramları kullanır.¹⁵ Muhyî’nin “*Kasîde-i Der-Beyân-ı ‘Amâ*” şiirinin beytinin ilk on dört beyti tamamen Hallâc-ı Mansûr’a ayrılmıştır (Kadioğlu, 2016: 88-89):

¹⁵ Muhyî’nin burada verilen beyitleri dışında Hallâc’a atıfta bulunduğu beyitler için bakınız: K. 20b/7, K.21a/14-15-16, K.22a/13, K.30b/14, 17...

Ayrı düşüp aslından asla ulaşam diyü
*Asıldı o dem **Mansûr** hicr ile cefâsından* (Muhyî, K.10b/9)

***Cân virdi** hemân ol dem ‘aşkı yolına ‘âşık*
Vâsıl oluben Hakk’a ma’şûkı vefâsından (Muhyî, K.10b/10)

...

*Cem’ün ki makâmında câmi’ oluben **Mansûr***
Cem’ itdi o dem ‘aklın gâyetde zekâsından (Muhyî, K.10b/12)

***Pervâne** gibi şem’a yakdukda kamu varın*
*Çağırub “**Ene’l-Hak**” dir kül dahı safâsından* (Muhyî, K.10b/13)

Muhyî “*Kasîde-i Der-Beyân-ı Usûl-ı İnsân*” şiirinde de Hallâc’ı işler. Hallâc’ın aşk sırrını keşfettiğini ve “Ene’l-Hak” dediği için yakıldığını dile getirir (Kadıoğlu, 2016: 119):

Mahabbet sırrını keşf itdi Mansûr
*“**Ene’l-Hak**” didi ol dem kıldı feryâd* (Muhyî, K.19b/20)

*Yakup **savurdular külin** havaya*
Kuyûdından bu nefsün oldu âzâd (Muhyî, K.19b/22)

*“**Ene’l-Hakk**” şekl olup o dem havada*
*Görinen **kül** olur **Mansûr**’a üstâd* (Muhyî, K.19b/22)

Muhyî’nin 30 beyitlik “*Kasîde-i Der-Beyân-ı Ene’l-Hak*” kasidesi de doğrudan Hallâc-ı Mansûr ile ilgilidir (Kadıoğlu, 2016: 136-139):

*Ger “**Ene’l-Hak**” didüğüm **Mansûr** işitseydi revân*
Dâr idüp fetvâ virüp katlüme virmezdi emân (Muhyî, K.23b/1)

...

Savurup külüm göge gilden işimi çün cevâb
*Çağırub direm “**Ene’l-Hak**” işide p’ir ü cüvân* (Muhyî, K.23b/3)

2.2.48. Noksânî

“Ya İlahî Yek Nefesle Alemleri Var Eyledin” şiirinde 19. asır Âşık ve Bektaşî şâiri Noksânî, Yaradan’a seslenerek insanlığın değişik hallerine vurgu yapar ve Mansûr’u düşürdüğü durumu dile getirir:

*Kimine gülzarı kıldın ol demi ettin Halil
Kimini yaktın o demde nur iken nar eyledin
Kimini **Mansûr** ediben mahrem ettin razıma
Söyleyip ol dem **Ene'l-Hak** sonra **berdar** eyledin (Noksanî)*

Aşağıdaki beyitlerde de aşkı uğruna canını kurban eden Mansûr, Mecnun ve Hz. İbrahim'e telmihte bulunulmuş ve onların büyük sırra vakıf olduklarını dile getirir:

*Hakk'a **can kurban verenler** ol Halîlullah gibi
Nefs odundan yanmayuben bâğ u gülzâr oldular (Noksanî)
(Elçin, 1997: 134, 34/5)
Kaş u kirpik zülfüne bend olan dîvâneler
Ser verüp **Mansûr'layın** yolunda ber-dâr oldular (Noksanî)
(Elçin, 1997: 134, 34/6)
Mecnun veş Leylâ yolunda can veren âşık kamu
Buldular Mevlâ'yı andan vâkıf-esrâr oldular (Noksanî)
(Elçin, 1997: 134, 34/7)*

Aşağıdaki dörtlükte de marifete girmenin yolu olarak Mansûr gibi ölümü göze almak olduğu vurgulanmıştır:

*Ma'rifete girmek dilerse cânın
Mansûr meydânıdır al gel **urganın**
Sûret uğrusundan sakla imânın
Herkesin dilinde belde gel beri (Noksanî)(Elçin, 1997: 353)*

2.2.49. Perişan Baba

19. asır Konya doğumlu ve Tûrabi'ye bağlı olmuş, Kırşehir'deki Hacı Bektaş Dergâhı'nda da postnişin olmuş bir şâir olan Perişan Baba, “Ene'l-Hak” düşüncesine vurgu yapar:

*İkrarım **Ene'l-Hak**'tır
Bu ikramın beli haktır
Cemali nur celil haktır
Hak Muhammed Ali haktır
Hacı Bektaş Veli haktır (Perişan Baba)(Özmen, 1998: 191; 2/1)*

2.2.50. Rahmî

Edirneli Rahmî, 19. asrın sonlarında yaşamış Bektaşî ozanıdır. Seyyid Ali Sultan'ın tekkesinde bir süre hizmet etmiş olup aşağıdaki şiirinde muhabbet meclisi ve dar-ı Mansûr'da varlığın birliği denen “Vahdet-i Vücut”a uygun olarak kin ve düşmanlığın kalmadığını dile getirir:

*Bezm-i muhabbette **dar-ı Mansûr'da**
Gıl gış kalmadı ahad unsurda
Erenler nazarda kullar huzurda
Afv-eyleyen şahı sultanı gördüm* (Rahmî) (Özmen, 1998: 295, 6/3)

2.2.51. Ruhsatî

“*Mansûr Aşkî Hakla Kendini Dâre*” şiirinde 19. asır Âşık şâiri Ruhsatî, samimi ve gerçek aşkın her şeyi göze aldığını, aşkı için belalara katlananların kınanmaması gerektiğini vurgular ve yine Mansûr ile özdeşleşen sır, ateş gibi kavramları kullanır:

***Mansûr aşkı** hakla kendini dâre
Kementletüp asmış deyu kınaman
Ferhat Şirin için sarp kayaları
Külünk ile kesmiş deyu kınaman*

***Nârin** hasretinden yandı **pervâne**
İşte ben de koydum **sırrı** meydâne
Derdi yok sırrını dosta düşmane
Her gazada açmış deyu kınaman* (Ruhsatî)

“Gam Kasavet Boydan Aştı Yürüdü” şiirinde Ruhsatî, Kerbela olayına değinerek, Mansûr gibi dara çekilse de Kerbela aşkından dönmeyeceğini, bunu nadan-cahil olanların anlamayacaklarını dile getirir:

*Bu davayı ehline sor ne bilsin nadan olan
Aşk-ı Kerbela'ya düşen yürükten gümler yine
Bu belayı kabul'ettim her beladan dönmenem
Dünya alt üstüne dönse zelzeleden dönmenem
Mansûr gibi dara çeksen Kerbela'dan dönmenem* (Ruhsatî)

2.2.52. Pir Sultan Abdal

“Ene’l-Hak Dedik De Çekildik Dara” şiirinde “Haydar” lakaplı 16. asır halk şâiri Pir Sultan Abdal, “Ene’l-Hak” dediği için dara çekildiğini, sorgu esnasında yardımlarına Hz. Ali’nin geldiğini dile getirir:

*"Ene'l-Hak" dedik de çekildik dara,
Edep erkan bize doğru yol oldu.
Sorgucular geldi sual sormaya,
Yardımcımız Şah-ı Merdan Al'oldu. (Pir Sultan Abdal)*

Pir Sultan Abdal, şu koşmasında da Hz. Ali, Nesîmî ve Hallâc’a birlikte değinir, bunları uku sırların sahibi olarak görür:

*Nesîmî yüzüldü, **Mansûr** asıldı
Ali'm Düldül'e bindi küffar basıldı
Nice ulu sular ferden kesildi
Aktı gür pınarlar, ne çağlar oldu
(Pir Sultan Abdal, Bütün Şiirleri, Koşma, 283/4)*

Hallâc-ı Masnsûr benzeri asılarak Hızır Paşa tarafından idam edilen Pir Sultan Abdal, kendi idam kararını duyduğunda şu dizeleri dile getirir

*Hızır Paşa bizi **ber-dâr** etmeden
Açılın kapılar şaha gidelim
Siyaset günleri gelip yetmeden
Açılın kapılar şaha gidelim (Pir Sultan Abdal) (Öztürk, 2011/2: 38)*

2.2.53. Sadık Baba

Alevî-Bektaşî şâiri Sadık Baba, aşğın hünerinin aşk olduğunu, bunun da ancak Mansûr gibi olduğunu dile getirir:

*Bu idi gönlümün andı
Aşk imiş aşğın fendi
Taktım boynuma kemendi
Mansûr gibi dâra geldim (Sadık Baba) (Gülçiçek, 2004)*

2.2.54. Sefil Abdal

19. asırda yaşadığı sanılan Bektaşî şâiri Sefil Abdal, Mansûr gibi asılmamayı dilemektedir:

Salliala Muhammed Kırklar'a serdar
Mansûr'leyin bizi eyleme berdar
Sefil sersem eder Hayder-i Kerrar
Sar yaramı yar yaramı görenler (Sefil Abdal) (Özmen, 1998: 361; 5/4)

2.2.55. Seher Abdal

16. asırda yaşadığı tahmin edilen Alevî ozanı Seher Abdal sır saklamanın önemine dikkat çeker:

Ser saklama sır sakla eyâ mü'min-i sâdık
Râhinde Alînin olagör sıdk ile çâker (Seher Abdal)(Eyüboğlu, 1975:370)

2.2.56. Seyranî

“Gönül” şiirinde 19. asır Halk ozanı Seyranî; Hz. İbrahim'in ateşinden ve Mansûr'un darağacından bahseder:

Halilullah Nemrud narından geçer
Mansûr Ene'l-Hakkın darından geçer
Rızasın terk edip yarından geçer
Kendi rızasından geçmeyen gönül (Seyranî)

2.2.57. Seyyid Nizamoğlu

Alevî-Bektaşî şâirleri Hallâc-ı Mansûr'la kestettikleri onun “Fenâfillah” makamıdır. Bu makamı elde eden sûfî için ölüm bir kurtuluş reçetesi olarak görülür ve sûfinin bu yolda çektiği acıların önemi yoktur:

Çünkü ben yâr ile yârim
Mansûr oldum dikin dârım
Nesîmî'yim yüzün derim
Assı ziyan olmaz bana (Seyyid Nizamioğlu) (Gülçiçek, 2004)

2.2.58. Şâhî

Alevî-Bektaşî şâiri Şâhî, aşağıdaki şiirinde vecd içerisinde Tarikata bağlılığını, dâr ve mest olmak, ikrar etmek şeklinde ifade eder:

*Özüm dârda yüzüm yerde durmuşum
Muhammed Ali'ye ikrâr vermişim
"Sekahüm" hamrini anda görmüşüm
İçip kana kana **mestâne** geldim (Şâhî) (Gülçiçek, 2004)*

2.2.59. Şem'i

19. asır Konyalı Alevî-Bektaşî şâiri Şem'i; Hz. Ali, Hallâc-ı Mansûr, Ene'l-Hak ve *sırrı ifşa etmek* kavramlarını birlikte kullanır; Hallâc'ın Ene'l-Hak sözünün hak olduğunu ve sırrın ifşa edilmemesi gerektiğini dile getirir:

*Gafil olma sen de can gözüyle bak
Nesîmî'nin derisin yüzdüler mutlak
İkrarları alan Ali'dir Ali
Hallâc-ı Mansûr'un sözü **Ene'l-Hak***

*Her nefesde şahın medhini söyle
Sırrını faş etme özünde gizle
Erenler izini daima izle
Candan içre canan Ali'dir Ali (Şem'i) (Özmen, 1998: 137; 1/1)*

2.2.60. Tûrâbî

19. asır Bektaşî şâiri ve postnişini olan, hakkında da yeterli bilginin olmadığı hem aruz hem hece ölçüsünü kullanan Tûrâbî, şu dizelerde sırrın korunması için gerekirse serden geçilmesi gerektiğini dile getirir:

*Sekaahüm rabbühüm
Şeraben tahûr içerler
Sırr için **serden geçerler**
Güldestedür Bektaşiler (Tûrâbî) Eyüboğlu, 1975: 370)*

*Gel gidelim Seyit Ali izine
Yüz sürelim ayağının tozuna
Kırklar meydânında pir niyazına
Dara Mansûr olan eri gördün mü* (Türâbî) Özmen, 1998: 161; 9/3)

2.2.61. Ümmî Sinan

17. yüzyılın önemli sûfilerinden ve Niyâzî-i Mısırî'nin de hocası olan Halvetiyye Tarikatına bağlı Elmalılı Ümmî Sinan Halvetî, Dîvânında can vermek, ser vermek, darağacı, Mansûr, Hallâc, Ene'l-Hak, kurban, meydân gibi Hallâc-ı Mansûr etrafından oluşan mazmunları sık sık kullanır:

*'Aşk derdin cânâ pür-tâb eyledi bir zerrece
Gelmişem meydân-ı 'aşka Mansûram yâ Mustafâ* (Ümmî Sinan Dîvânı, G.12/5)

*Mansûra sundun ezel bezminde vuslat şerbetin
Bin cânım olsa dirîg olmaya kurbân eylesen* (Ümmî Sinan Dîvânı, G. 86/10)

2.2.62. Ünsî Hasan

Hû şâiri Ünsî Hasan, bütün canlıları “Vahdet-i Vücûd” penceresinden görür ve her şeyin Allah'tan geldiğini dile getirir (Tatçı, 2016: 136):

*Hû'dur lâhût Hû'dur nâsût hem melekût hem ceberut
Her ne var cümle mevcûd Ene'l-Hak'dır dâr-ı Hû* (Ünsî Hasan)

*Hû'dan bir sır duyam dersin Mansûr gibi Ene'l-Hak de
Ünsî dîdâr görem dersin ber-dâr ol gör dîdâr-ı Hû* (Ünsî Hasan)

2.2.63. Virdî Derviş

Alevî-Bektaşî şâiri Virdî Derviş, mürşid huzurunda dara çekilmeye, yani sorgulanıp gerektiğinde hesap vermeye, cezalandırmaya dikkat çeker:

*Yüz bin matah gelir satılmak için
Dükkanlar kurulmuş şara vardın mı
Müşteri var anda arttırmak için
Mürşid huzuruna dâra vardın mı* (Virdî Derviş) (Gülçiçek, 2004)

2.2.64. Yesarî Baba

Asıl adı Mehmed olan Batum doğumlu Hacı Bektaş Tekke dedesi Yesarî Baba, “Ene’l-Hak” sırrından dem vurur:

*Ene’l-Hak sırrını Hazret-i Mevla
Mansûr'da bildirdi dara çekildi
Esrar-ı Hakk'ı fehm eden ademler
Her birisi bir diyara çekildi (Yesarî Baba) (Özmen, 1998: 207; 5/1)*

2.2.65. Yunus Emre

Yunus Emre'nin dünyaya tekrar dönüş ile kendisinin ve herkesin Tanrı'nın bir yansıması olduğu düşüncesi yani “Vahdet-i Vücûd” anlayışı Mansûrî tefekkürün önemli kullanım alanını oluşturur. Yunus Emre; Nesîmî ve Mansûr gibi açıkça “Ene’l-Hak” dememekle birlikte “*Ezelden benim fikrim/ Ene’l-Hak idi benim zikrim*” ve “*Ete kemiğe büründüm / Yunus diye göründüm*”(D.178/9) “*Yere göğe sığmayan/ Sıgmış bu can içine*”, “*Kâ’be ve put iman benim/ Çark vuruban dönen benim/ Bulut olup göğe ağan/ Yağmur olup yağan benim.*” diyerek Alevî-Bektaşî görüşleri doğrultusunda “Vahdet-i Vücûd”’a uygun şiirler söylemiştir (Özmen, 1998: 240). Aslında Yunus Emre’nin her dizesi “İlahî Aşk” kokmakta ve vahdet vücûd’a uygun bir ileti vermektedir. Denilebilir ki Yunus Emre Dîvânının her dizesinde “Vahdet-i Vücûd” anlayışı ve Hallâc-ı Mansûr’un “Ene’l-Hak” anlayışı vardır.¹⁶

Yunus Emre aşağıdaki dizelerde kendini Hallâc Mansûr ile birlikte başka önemli dini-kutsal kişi ve peygamberlere benzeterek ruh göçü yaşadığını ve “Vahdet-i Vücûd”

¹⁶Yunus Emre Dîvânı’ndan Hallâc-ı Mansûr’a dair şu beyitlere de bakınız: 90/8, 134/10, 135/7, 171/8, 142/9, 185/7, 187/9, 191/13, 199/2, 201/35, 216/6, 226/2, 245/6, 253/3, 260/3, 268/8, 269/7, 287/1, 288/3, 289/7, 310/3, 353/9, 370/8, 371/7, 406/5, 408/5.

anlayışı doğrultusunda Tanrının her dönem her şeyde bulunduğunu, kendisinin de aynı ruhtan geldiğini dile getirmesi yönüyle anlamlı derin, mistik mesajlar verir:

Muhammed ile bile Mi'râc'a çıkan benem
Ashâb-ı Suffa'yıla yalınca olan benem (Yunus Emre Dîvânı, 185/1)

Âdem Peygamber ile Havvâ yaratılmadın
Uçmak'dan sürülüb ol müflis olan benem (Yunus Emre Dîvânı, 185/4)

Mûsâ Peygamber ile bin bir kelime kıldum
‘Îsâ Peygamber ile göklere çıkan benem (Yunus Emre Dîvânı, 185/5)

İbrâhîm Edhem vakti terk itdi tâc u tahtı
Allâh ‘ışkına bakdı ol sırrı tuyan benem (Yunus Emre Dîvânı, 185/6)

Abdü'r-rezzâk ol dervîş yoldaş idindi beni
Hallâc-ı Mansûr'ıla dâra asılan benem (Yunus Emre Dîvânı, 185/7)

*Adımı Yûnus dakdum **sırrum** ‘âleme çakdum*
Levh ü kalemden öndin dilde söylenen benem (Yunus Emre Dîvânı, 185/9)

Yunus Emre aşağıdaki şiirinde yine“Vahdet-i Vücûd” anlayışına uygun olarak her milleti bir olarak görür ve ateş, darağacı, kül olmak Mansûr imajlarını birlikte kullanılır:

Çünkü ben bunda geldüm ben anı bunda buldum
Mansûr'am dâra geldüm kül oluban tozaram (Yunus Emre Dîvânı, 171/8)

Yunus Emre, “Ene'l-Hak” ve “Vahdet-i Vücûd” anlayışını sürekli farklı şekillerde dile getirir. Dîvânına bakıldığında her fırsatta kendisini Allah'ın bir yansıması veya bir parçası olarak kabul ettiği görülür:

Ene'l-Hak çağıruben dara geleyim Mevlâm!
“Bir ben vardır bende benden içerü” diyerek:

Mansûr eydur Ene'l-Hak dil suretun oda yak
Dinüz dara gelsünler ben darı kurup geldim.

*Bin yıl toprakta yatsam hiç komayan **Ene'l-Hakk** 'ı
Ne vakt gerek olur ise nefesin uru gelem*

*Meşhûr olup geldi yola **Mansûr** olan derdi bile
Mecnûn misâl oldı dile ma'sûkdan ayrılmadılar (Yunus Emre Dîvânı, 40/4)*

Yunus Emre, aşağıdaki dizelerde darağacı mazmununu kullanarak kendini Mansûr ile özdeşleşir.

***Dâr olam girdâr olam ber-dâr olam mansûr olam**
Cân olam hem ten olam hem in olam hem ân olam (Yunus Emre Dîvânı, 201/35)*

Yunus Emre'nin dâr-ı Mansûr konusunu işlediği, hallaç pamuğu gibi asılıp dağılmayı, dost yolunda feda olmayı işlediği şiiri şöyledir:

*Circis oldum basıldım **Mansûr oldum asıldım**
Hallaç pamuğu gibi bunda atılıp geldim. (Yunus Emre Dîvânı, 191/13)*

Aşağıdaki dizelerde de Yunus Emre, Hallâc-ı Mansûr'a sık sık değinir:

*Meşhûr olup geldi yola **Mansûr** olan derdi bile
Mecnûn misâl oldı dile ma'sûkdan ayrılmadılar (Yunus Emre Dîvânı, 40/4)*

*Bunda "Belî" diyen kişi anda tamâm olur işi
Bizden nişân isteyene ol **Hallâc-ı Mansûr** nedür (Yunus Emre Dîvânı, 56/11)*

*Gördüm anda takılır cân boynına zülfeyn-i dost
Bir kıl ile sad-hezarân **Mansûr'ı ber-dâr** ider (Yunus Emre Dîvânı, 67/5)*

*Bugün **Mansûr** olup n'idem şeyhümün yüzini görem
Maksûdum buyıdı irem 'âşık yine derdın söyler (Yunus Emre Dîvânı, 75/4)*

"Gördüğüm Seni Sanayım" şiirinde ise Yunus Emre, ilim ve hikmet okuyarak Mansûrî aşkın anlaşılamayacağını, Mansûr gibi kendisinin asılmasını istediğini, her şeyde "Vahdet-i Vücûd" anlayışıyla Allah'ı gördüğünü dile getirir:

*Şöyle hayran eyle beni, **aşkın oduna yanayım**
Her kanceru bakar isem, gördüğüm Seni sanayım (Yunus Emre Şiirleri, 630)*

İlm ü hikmet okuyanlar, aşktan fakirdürür bunlar

Mansûr oldum asın beni, hep dillerde söyleneyim (Yunus Emre Şiirleri, 630)

“*Senin Kokun Duydu Canım*” şiirinde de aşk yolunda canın verilmesi, “Vahdet-i Vücûd” yansıması ve aşkın derde derman olduğunu bu yüzden aşksız kalmamayı istediğini dile getirilir:

Mansûr’um çek dara beni, ayan göster anda seni

Kurban kılayum bu canı, aşka münkir olmayayım (Yunus Emre Şiirleri, 620)

Aşktır bu derdin dermanı, ***aşk yolunda verem canı***

Yunus Emre eydür bunu, bir dem aşksız olmayayım (Yunus Emre Şiirleri, 620)

Aşağıdaki şiirlerde de Yunus Emre, Hallâc-ı Mansûr için külünü göğse savurmaktan ve aşkı için canını kurban etmekten bahseder:

Gelsün beri ol öldüren

Külümü göğse savuran (Yunus Emre Dîvânı, 287/7)

Aşağıdaki dörtlüklerde de Yunus Emre, ezelden beri Mansûr olduğunu anlatır:

Mansûr idim ben ezelden

Onun için geldim bunda

Yak külümü savur göğse

Ben Ene’l-Hak oldum ahi (Yunus Emre Dîvânı, 67/5)

2.2.66. Zahmî

19. asır Çankırlılı Bektaşî şâiri Zahmî, “Vahdet-i Vücûd” felsefesini özümseyen bir derinlikte şu dizeleri yazar:

*Her nutku **Ene’l-Hak** olanı dara çıkarma*

*Hak etmiş o yüzden dili **Mansûr’a** tecelli* (Zahmî) (Özmen, 1998: 146)

2.2.67. Zekâî Mustafa

18. asırda Halveti Tarikatından Bursalı bir şâir olan Zekâî Mustafa, her zerrede Mansûr'un görüldüğünü dile getirdiği şiiri şöyledir:

*Can ile kûş eyle eşyada **Ene'l-Hak** narasın
Dîde-i ibretle bak her zerre bir **Mansûr'dur**
(Zekâî Mustafa) (Öztürk, 2011/2: 41)*

2.2.68. Zatî Süleyman Efendi

Aziz Mahmut Hüdaî'nin kurduğu Celvetiye Tarikatı şeyhlerinden olan ve 18. asırda yaşayan Keşanlı Zatî Süleyman Efendi, irfan sırrının herkese sorulmaması gerektiğini ve aşkın ancak darağacına çıkmayı bilen Mansûr'dan öğrenilebileceğini dile getirir:

*Sakin **sırr-ı irfanı** mezâhir ehline sorma
Anı ancak maarifle dolup pürnûr olandan sor
Ene'l-Hak sırrını, Zâtî, riyaset ehline sorma
Anı sen dâr-ı dildâre bugün **Mansûr** olandan sor (Zatî Süleyman Efendi)
(Öztürk, 2011/2: 41)*

2.3. BATI ETKİSİNDE GELİŞEN TÜRK EDEBİYATI'NDA HALLÂC-I MANSÛR

2.3.1. Ahmet Oktay

Aşağıdaki dizelerde Ahmet Oktay, ayaktakımının attığı taştan değil de dostu Şiblî'nin attığı gülden üzülp yaralandığını dile getirir (Aktaş, 2003: 57):

*savaşçı yenildi senin
gülüne. Gül!
Büyük armada. Kanat
Tarihi ve kalbi. Ürktü **Hallâc**
Senin teninden. – **Taş atın**, dedi.
-atın ki benden
gizlenen katlimi (Ahmet Oktay, Silince Zaman Yazıyı/Toplu Şiirler 327)*

2.3.2. Akif Kuruçay

M.Arif Kuruçay, “Mansûr” şiirinde göçmen kuş/fani olan kırlangıç ile Mansûr’u bir görür. Burada Mansûr’un ölüm anı betimleniyor, kanının toprağa aktığı ana gönderme yapılıyor (Aktaş, 2003: 101):

*ah ilenç! ruhta karar kılan tarihsel kırlangıç dudaklarında
lamelif olmuş açılıyor kanatları arzın. belâ.
entarisinin düştüğü yerde **Mansûr**'un büzülüyor kainat.*

...

*cisim dar. Kendine sırat olur dil sidretül müntehada.
kırılmış kelimelerden yayılan melâm... **tavasın...**
bir daha yanmayacaksın*

Mansûr: lâîn geometrisi kalbin

(M.Arif Kuruçay, Kaşgar/16/80)

2.3.3. Ali Emîrî

İstanbul’da kurduğu “Millet Kütüphaneleri” ve araştırmacı kimliğiyle bilinen Diyarbakırlı sanatçı Ali Emîrî (1857-1924), “Cevâhirü’l-Mülûk” eserinde padişah ve şehzadelerin beyitleri üzerine aynı uyak, redif ve ölçü ile üçer dize ekleyerek tahmis etmiştir. Aşağıdaki tahmiste Ali Emîrî, Muhibbî’nin (Kânûnî) beyitlerine eklediği ilk üç dizede Kânûnî’nin herkesi kendisine muhtaç ettiğini ve Hallâc ile Attâr’ın da bundan kurtulamadığını dile getirir (Kadıoğlu vd. 2013: 437):

*Sana esnâf-ı âdem cümle muhtâc
Ne Attâr oldu âzâde ne **Hallâc**
Cihânı tîr-i ‘aşka ettin âmâc
“Hatın ettin hatâ mülkünü târâc
Yedi kişverden aldı benlerin bâc” (Ali Emîrî, Muhibbî Tah. 7/1)*

Ali Emîrî, Adlî’ye (Sultan Bâyezîd) yaptığı tahmiste de zühhd ve aşkın önemli sembolleri olan Şiblî, Hallâc ve Zünnûn’a atıfta bulunur (Kadıoğlu vd. 2013: 437):

*Cemâl-i bâ-kemâlin oldular şeydâ vü Mecnûnu
Cihânda zühhd ü aşkın Şiblî vü **Mansûr** u Zünnûn ’u
Bıraktın hayret-ender-hayrete akl-ı Felâtûn ’u*

“Saçın başlar keser tarrârlık fenninde ey hûnî
Yüzün şebrevlik öğretir saçında mâh-ı tâbâna” (Ali Emîrî, Adlî Tah. 126/4)

2.3.4. Ali Püskülloğlu

Püskülloğlu’nun “Savrulup Giden” şiirinde edebiyatta aşkın gözyaşlarının benzetildiği ve bölgenin önemli bir nehri olan Dicle’yi kullanır. Dicle Nehri Bağdat’tan geçerek Basra’ya dökülür. Bu şiirde toplumcu bir çizgi görülmekte; Mansûr, mazlumların temsilcisi konumunda gösterilmiş ve Mansûr’un Dicle’ye atılan külüne telmihte bulunulmuştur (Aktaş, 2003: 61):

*Ölem ölem külüm Dicle’ye savrula
Demiş mi **Mansûr Hallaç**?
Savurmuşlar külünü
Ağır ağır akan suyla
Akıp gitmiş Mansûr
(Ali Püskülloğlu, Savrulup giden/ Eskidikçe 58)*

2.3.5. Arif Ay

Toplumcu şâirlerden Arif Ay, tarihin farklı dönemlerinden iki zıt kutup olan Neron ile Mansûr’u birleştirir. Neron, Roma’nın zalim kralı, Hallâc ise Abbasi döneminde halkı irşada çalışan bir şahsiyettir. Hallâc’ı dışlayan ve ona zulmeden yönetim ile cahil halk yığını burada Neron ile özdeşleştirilmiştir (Aktaş, 2003: 83):

*Neronlara alkış tutan
Hallâc’ı taşılayan
Bu eller senin ellerin
Ey halkım
Kendini ihbar eden
Mürted bir kalp taşıyorsun
Hazin hazlara daldın
Esamesi okunmaz oldun
İtibarsız kaldın
(Arif Ay, Düştüğünü Bilirsen Kalkarsın/Ateş ve Caz 76)*

2.3.6. Arif Nihat Asya

Arif Nihat Asya: “Allah, Hz. Musa'ya bir ağaç şeklinde görünüyorsa (Tâhâ 10-11-12) neden dârdaki Mansûr suretinde de görünüp konuşmasın.” anlamında yorumladığı şu şiirinde “Vahdet-i Vücûd” anlayışına uygun cesur söylemlerde bulunur:

*Göründün, ey teâli, dâr şeklinde
Li bîpervâ gelip Mansûr'dan geçtin
(Arif Nihat Asya, Kubbe-i Hadra/267) (Aktaş, 2003: 37)*

2.3.7. Asaf Hâlet Çelebi

Asaf Hâlet Çelebi, geleneksel isimleri modern şiirde yeniden inşa etmiş; yeni Mansûr, yeni Ferhat, yeni İbrahim simgeleri kurgulamaya çalışmıştır. Asaf Hâlet Çelebi, “Mansûr” şiirinde Mansûr’un “Ene’l-Hak” söylemini günümüz insanın psikolojisini gözeterek oluşturmuştur. Güneşin vahdeti/Allah’ın Birliğini, renklerin ise kesreti/dünyayı sembolize ettiği ve renklerin güneşten doğduğunu anlattığı şiirinde renk, şekil ve güneş; “Vahdet-i Vücûd” ilişkisi, Allah’ın tecellisi, “Fenâfillah” düşüncesini çağrıştıracak bir hava vermiştir. Şiirde Mansûr, Vahdet'ten kopmuştur. Vahdet'ten kopan kesret, tekrar Vahdet'e dönecektir (Coşkun, 2013: 101-105):

*renkler güneşten çıktılar
renkler güneşe girdiler
renkler güneşsiz öldüler
ne renk gerek bana
ne renksizlik*

*güneşler bir yerden çıktılar
güneşler bir yere girdiler
güneşler onsuz öldüler
ne aydınlık gerek bana
ne karanlık*

*şekiller bir yerden geldiler
şekiller bir yere gittiler
şekiller görünmez oldular*

*büyük köşe vur
bütün sesler bir seste boğuldu
mansûr
mansûuur*

(Asaf Hâlet Çelebi, Mansûr/ Om Mani Padme Hum/51)

2.3.8. A.Vahab Akbaş

Yar yolunda zorlukları hatta yok olmayı göze almayan Mansûr olamaz. Şâir burada gönlüne seslenerek sevgilinin mahallesine gitmeyi ve orada sevgilisini bulmayı arzulamaktadır(Aktaş, 2003: 85):

*Gönül böyle nereye
Yine kûy-ı yâre mi
Bulmak için öz canı
Mansûr gibi dâre mi?*

(A.Vahab Akbaş, Nereye/ Mavi Sesli Şiirler 12)

2.3.9. Bahattin Karakoç

Bahattin Karakoç, şu dizelerde Nesîmî ve Hallâc'ın dedikodu tufanlarına yenik düştüklerini ve onları ölüme götüren şeyin bu dedikodu olduğunu dile getirir:

*Yoksa Mansûr'u darağacına götüren
Nesimî'nin derisini yüzdüren
Dedikodu tüfeklerinde korkar mısın? (Bahattin Karakoç)(Aktaş, 2003: 51)*

“Senin Denizine Çeker Attığım Her Kulaç Beni” şiirinde de Karakoç, hallaç pamuğu gibi atılmaktan bahseder:

*İptal edilmişse ilâm bir ılgımdır dariüsselâm
Pamuk atar gibi atar tezgâhında hallaç beni! (Bahattin Karakoç)*

2.3.10. Beşir Ayvazoğlu

Beşir Ayvazoğlu, klasik şiir tarzında yazdığı aşağıdaki şiirde gönlünün sevgilinin saçının tuzağına düştüğünü ve Mansûr'u kendini de dâhil ederek asan bir toplum olduğunu dile getirir (Aktaş, 2003: 81):

*Çün dâmına sayd oldu gönül zûlf-i nigârın
Elhak yine **Mansûr**'u biziz kurduğu dârın*
(Beşir Ayvazoğlu, Kaside/Şiirler 115)

2.3.11. Burak Kılıçaslan

Burak Kılıçaslan, Hallâc-ı Mansûr'a “Vahdet-i Vücûd” penceresinden yaklaşarak görünen her şeyin “Hak” dediğini ve onu anlamayanların ölümüne sebep olduklarını dile getirir:

*Hallâc-ı Mansûr 'Ene'l-Hak' dedi,
Nereye bakarsan bak, görünen 'Hak' dedi,
O'nun idrakını idrak edemeyenler ise;
Vurun kafasını bunun, ölüm buna 'Hak' dedi.*
(Burak Kılıçaslan, Hallâc-ı Mansûr) (www.antoloji.com)

2.3.12. Enis Behiç Koryürek

Dîvân ve tasavvuf şiirine ilgi duyan Koryürek, fani olanların “Hak” sözcüğünü Mansûr'un haykırdığı gibi duymaları gerektiğini dile getirir (Aktaş, 2003: 33):

*Sonra sen cuş ile fanîlere haykır: "Ya Hak"
Sesini duymalılar sayha-i **Mansûr** gibi.*
(Enis Behiç Koryürek, Varidat-ı Süleyman 97)

2.3.13. Hilmi Yavuz

Hilmi Yavuz, şiirlerinde Hallâc-ı Mansûr ve benzer akıbeti yaşayan Nesimî'den sık sık bahseder. Ayna Şiiri'nde bu iki **aşk şehidini** birlikte işler, onların ölümüne sebep olarak kendilerini görür:

*Aynalarda seyir halindeydim.
Yüzüm ve tenimleydim aynalarda...
Gâh Nesimî olduğumu gördüm, gâh **Hallâc-ı Mansûr!**
Kendi derimi aynalarda yüzdüm; kendi elimle... (Hilmi Yavuz, Ayna)
(Aka, 2002: 29)*

Hilmi Yavuz, Mansûr'u bir aşk şehidi olarak görür. "Hurufî Sonnet" şiirinde (Aka, 2002: 34) Nesimî ve Hallâc'ın teninin dağılıp idam edilmelerini ve bedenın kırılmasını hırka, çul, sır gibi sözlerle ifade eder. Onlar döneminde yaşadığını dile getirir ve onların ölüm sebebi olarak da kendi sözlerini görür (Altunyay, 2003: 55):

*Nesimî ve **Mansûr**'la tenim dağıldı benim;
kendi yasımı tuttum, ölüydüm, **aşk şehidi**
bir aynaya düşer de kırılırken bedenim,
söylenen söylenmeyenle mühürlendi idi...
düşüş düşleri oldum- ve 'kendinle seviş!...'
dediler... Söz'ü gördüm... zaten nice dir
üstünde kar ve inkârla belenmiş meneviş
sırları var! âh, bu z e h e b î gecede,
at üstünden 'eğer'i, atla kayıtsız koşulsuz
dörtnala o serseri aynaya... bu h u r u f î hecede
ol!...çıplak, mücerred ve hırkasız, çulsuz...
ordayım işte, gelgelelim hiç bilmedim yerimi
âh, elimle yüzerim elbet kendi derimi..." (Hilmi Yavuz, Hurufî Sonnet)*

"Sarı Anastas" şiirinde de Hilmi Yavuz, tasavvufî gelenekten beslenir; Bedreddin, Hallâc-ı Mansûr, Sahabeddin-i Suhreverdi gibi şahsiyetleri toplumcu bir çizgiden zulme uğramışlığın sembolü olarak ve bir çocuk kadar masum oldukları imajı vererek ele alır. Göze sürme çekmek, ölüme güzel görünmek içindir. Bu şahsiyetler zaten ölümden korkmadılar ve ölümü bir vuslat olarak gördüler (Aktaş, 2003: 65):

*yelkenler mutasavvıf
ve boynu büküktüler
ve bedreddin büyük fırtınalarla
uguldayan kaftanı giydi
ve iste kırmızı ve sahtiyan
bir kusak gibi
duyuyor tanyerini etinde
ilkyaz, koynumuzda bir resimdi
o isyan ki kana kana rumeli
ve yıkık bir ayazma suretinde
onda belirdi
ve iste acılardan bir sur
ölüm ancak bu kadar çocuk
ve magrur olabilirdi
ve kuytu dag koyaklarını
bir sürme gibi çekmiş gözlerine
hallâc-ı Mansûr
ya da sahabeddin-i suhreverdi (Hilmi Yavuz, Sarı Anastas)*

2.3.14. Hüseyin Ferhad

Hüseyin Ferhad, Mansûr'un sevgilin kaşına benzeyen mihrabında durarak Allah'ı anar ve kaknüs kuşu (turaç) gibi tekrar küllerinden doğduğunu, asıl dirilmenin ise vuslat ya da Allah'a kavuşmak olduğunu dile getirir (Aktaş, 2003: 87):

*Mihrabın üzerinde diriliyor **el-Hallâc**
Kan sızıyor yanık yün hırkasından
Küllerin arasından havalanan turaç
Yitiliyor daha tasavvufî çağda
(Hüseyin Ferhad, Kül Denizi/Toplu Şiirler 114)*

2.3.15. Hüsrev Hatemi

“Deidesheim Düşünceleri” şiirinde Hatemi, yaşanan sıkıntıların çözümü için fizik kurallarından ve Tanrısal zamandan ya da “Ene'l-Hak” düşüncesinde olduğu gibi Allah'a yakınlaşma halinden bahseder. Mutluluğu ise bu zaman diliminde bulur:

***Hallâc** ki bireysel günlerin pamuğunu atar,
Tanrının tek zamanında toplardı*

*Mutluydu, çünkü tek zamana
Koşutluğu sürdürenler,
Sürtünme kuvvetinden doğan elemi,
En aza indirenlerdir.
...Otuz yıl Savaşlarını görmüş,
Hemen her köşesi gibi yeryüzünün,
Acıdan pay almış Deidesheim 'da...
Kuşlarla, yaban ördekleriyle,
Meşelerle, bütün yaratıklarla bir olup,
Hatta ölümden sonra da
Tanrısal Zamanda olmaktır mutluluk.* (Hüsrev Hatemi) (Aktaş, 2003: 69)

2.3.16. Hüseyin Yurttaş

Günümüz şiiri, ölçü ve uyakları da kırıp çok farklı tarzlarda ortaya çıksa da Hallâc-ı Mansûr'a bakış değişmeden işlenmeye devam etmiştir. Hüseyin Yurttaş, günümüzün melankolik şehir-insan psikolojisini Hallâc vasıtasıyla verir:

*bu şehir
artık kirletilmiştir
yağmur kılıçlarıyla kesilen caddelerde
ay bıçaklarının yansıması
yalnızlığın kırbaç izleri bedeninde
yorgun silüetin bulanık sularda
...
ağtın dudaklarda
kod adı: **Mansûr**
bir hallaç gibi yağmurlu sokaklarda*
(Hüseyin Yurttaş, Kod adı: Mansûr)

2.3.17. İlhan Şevket Aykut

Bir şeyin varoluşun sebebini arama anlamına gelen "İllet" şiirinde İlhan Şevket Aykut'un Hallâc ile kendisinden farklı düşünen softanın Tanrısı ve insanın yaratılmasını sorgulayan eleştirel bir yaklaşım sergilediği görülür. Hallâc burada Tanrı'nın sırlarını bilen tasavvufî bir karakter olarak görülür (Aktaş, 2003: 47):

Molla sordu, illet nedir?
Hallâc etti, illet yoktur.
İllet olsa gereği ne?
Molla etti, illetlerin illeti var.
Hallâc etti, illetlerin illeti yok,
İlk illetin illeti ne, sebebi ne?
Molla sordu gerek nedir?
Hallâc etti, tanrı olsa gereği ne?
Molla etti, yaratmak tanrı gereği.
Hallâca etti, tanrı nedir?
Tanrıya, gerek gerekse.
Canım sana kurban Mansûr,
Tanrı nedir, tanrı nedir,
Adam tanrıya gerekse?
(İlhan Şevket Aykut, Kılıç Artığı/100)

2.3.18. İsmet Özel

“Ölüm Kere Ölüm Ölüm Kare” şiirinde İsmet Özel; “Hira”, “Tur-i Sina” ve “Hallâc” sözcüklerini birlikte kullanır. Hz. Musa, Tur dağındaki ateşi almaya giderken İlahî hitapla karşılaşır ve bu ateşe dayanmaz. Şâir hem bu Hz. Musa’nın sessizliğine hem de kekeme olmayan Hallâc’ın sırrını ifşa etmesine telmihte bulunur (Aktaş, 2003: 75):

İsa Golgota'ya çıkarken tökezlemeden önce
Önü sıra sendeleyip ayağı burkulan bendim
Yar idim dulda saydı beni açmak isteyen gonca
Dert oldum Hira'ya beni teskine geldi Efendim
İlk ben üşüdüm sonradır Tur-i Sina'daki sağnak
Dağa çıktım kurdu geberttim beni korkuttu keme
Çalmadığım kapı kalmadı can evimden taşarak
*Duyan olmadı avazım ki desin **Hallaç kekeme***
(İsmet Özel, Ölüm Kere Ölüm Kare/ Gerçek Hayat 34-4)

2.3.19. Fuad Köprülü

Eski tarz şiiri de denemiş olan edebiyat tarihçisi Fuat Köprülü’nün Rubai’lerinde klasikleşen “Mansûr” mazmunu sevgilinin zülfünde ber-dâr olma imgesi şeklinde kullanılır:

*Gördüm şeb-i hicranını çeşmanında
Efsane-i vash la"li-i handanında
Mansûr olurum zülfüne ber-dâr olsam
Tek haşrolayım yarin deh-i dermanında* (Fuat Köprülü) (Banarlı, 1998: 1125)

2.3.20. Kemal Edip Kürkçüoğlu

K emal Edip Kürkçüoğlu, şu şiirinde eşyaya dikkatle bakıldığında bütün her şeyin Allah'ı andıklarının görüleceğini, fakat dünyanın sadece Hallâc'ı görüp cezalandırdıklarını abartılı bir şekilde dile getirir (Aktaş, 2003: 41):

*Bütün zerrât zikreyler kulak ver kalb-i eşyâya
Fakat çeşm-i cihân, dâr üzre tek Mansûr'u görmüştür.
(K. Edip Kürkçüoğlu, Gazel/Yılların İzi/365)*

2.3.21. Mehmet Akif Ersoy

Mehmet Akif Ersoy da serden geçip asılan canlardan bahsetmek suretiyle dolaylı olarak Hallâc-ı Mansûr'a telmihte bulunur:

*Şu yüz binlerce sönmüş yurda yangınlar veren kimdi?
Şu milyonlarca öksüz, dul kimin boynundadır şimdi?
Kimin boynundadır serden geçip ber-dâr olan canlar?
Kimin uğrundadır, Leylâ, o makteller, o zindanlar?
Helâl olsun o kurbanlar, o kanlar, tek sen ey Leylâ, (Mehmet Akif Ersoy)
(Eyüboğlu, 1975: 371)*

2.3.22. Muhlis Akarsu

Muhlis Akarsu; kendini samimiyetin ve darağacının sembolü olarak gördüğü Mansûr ile özdeşleştirerek Alevî-Bektaşî kültüründe mazmunlaşan dara durmak deyimini kullanır:

*Ben sana inandım sıtk-ı özümle
Ulu dergahını gördüm gözümle
Eğildim önünde dertli sazımla
Mansûr gibi dara durmaya geldim
(Muhlis Akarsu, Eşiğine Yüzüm Sürmeye Geldim)*

2.3.23. Mustafa Yılmaz

Mustafa Yılmaz, serbest nazımla yazdığı şu şiirinde kan/kanamak mazmununu kullanır, Mansûr'un kendi kanıyla toprağını kazıdığını ve asılma hikayesini anlatarak kendisine yapılan huzursuzluğu dile getirir:

*Kafadan gayri müsellaḥ bir adam oturmuş **Mansûr** yazıyor
kızılının peşrev faslında
toprağı kanıyla karmış
kan içmiş kızılalık şerbeti demiş
kafadan gayri müsellaḥ bir adam
ehl-i harabat yahut ehl-i dil
oturmuş **Mansûr** yazıyor
(Mustafa Yılmaz, Kafadan Gayri Müsellah...)(www.antoloji.com)*

2.3.24. Muallim Nâci

Muallim Nâci şu beytinde Hallâc-ı Mansûr imgesinin klasik formatlarını yıkarak onu küçümser, Hallâc olmaya tenezzül etmez: “*Hallâc olmaya tennezzül etseymiş darağacının gölgesi ibadet edilen kutsal bir yer olur.*” şeklinde mübalağalı bir dipnot düşerek muhayyile gücünü iyice zorlar (Aktaş, 2003: 29):

*Tab'ı bî-bâkım tenezzül etse **Mansûr** olmaya
Sâyesi mescûd-ı hak-gûyân olurdu **dârımın** (Muallim Nâci)*

2.3.25. Namık Kemal

Sanatını toplum hizmetine sunan Tanzimat sanatçısı Namık Kemal, şu beyitte kendini Hallâc-ı Mansûr'dan daha üst seviyede görür ve Mansûr'dan çok önce bu âleme tevhid feyzini doğuran bir kadın olarak geldiğini dile getirir. Bundan dolayı aslında Mansûr'un misyonunu üstlendiğini vurgular. Aşağıdaki şiirde Hallâc, tasavvufî mistik kişiliğin ötesinde Namık Kemal gibi toplumcu bir karakter olarak ele alınır. Hallâc, bir aşk savaşçısıysa, Namık Kemal de hürriyet savaşçısıdır:

*Gönlüm olmuşdu **Ene'l-Hak** zen-i feyz-i tevhîd
Gelmeden dâr-ı gam-ı âleme **Mansûr** henüz* (Namık Kemal) (Aktaş, 2003: 27)

*Ben ol **Mansûr-ı dâr-ı vahdetim** kim nağme-pîrâdır
Mezâyâ-yı **Ene'l-Hakk** târ târ-ı rîsmanımdan*
(Namık Kemal, Kıt'a-i Fahriyye, B.20) (Ö. Göçgün)

*Her nâlesinde sît-i **Ene'l-Hakk** ıyân olur
Zencîr-i şevk-ı dil reng-i **Mansûr**'dur bana*
(Namık Kemal, Gazeller)(Göçgün, 1999: 48)

*Cân esîr-i dâr-ı hasret dilde yer yer dâğ-ı derd
Güller atmış, gûyîyâ ahabb **Mansûr** üstüne*
(Namık Kemal, Gazeller)(Göçgün, 1999: 121)

2.3.26. Nazım Paşa

Nazım Hikmet'in Mevlevî babası Nazım Paşa nefsiyle mücadele ettiğini ve Hallâc-ı Mansûr olup olmamayı çok önemsemediğini dile getirir:

*Nefs ile cihad-ı ekber eyleriz
Mansûr olsak da bir olmasak da bir
Hazret-i Mevla'nın kelb-i deriyiz
Meşhur olsak da bir olmasak da bir* (Nazım Paşa) (Kara, 2006: 1-22)

2.3.27. Necip Fazıl Kısakürek

“Tarih Boyunca Büyük Mazlumlar” kitabında Necip Fazıl Kısakürek, Cüneyd-i Bağdadî'nin Mansûr'u bir mecnun gibi görüp ilkin onu müritleri arasına almadığını dile getirir. Onun genç yaşta ünlendiğini, Bağdat'ta bir yandan çok güzel ve etkileyici hicviyeler yazdığını, bir yandan da huzursuz bir hal ile dolaştığını yazar. Yine bir sohbetinde sorduğu farklı bir soru üzerine Bağdadî, Mansûr'a bir gün kanının darağacında kırmızıya boyanacağını dile getirir. Kırk beş yıl sonra aynı gün zaten idamı gerçekleşir. Kısakürek; Mansûr'un hiçbir zaman uyumak için uzanmadığını ve yan tarafına yatmadığını, geceleri sabaha kadar ayakta durduğunu, yorgunluktan bayılıncaya

kadar çömelir vaziyette biraz kestirip yine ayağa fırladığını dile getirir (Kısakürek, 2010: 170).

Kısakürek, “Çile”de geçen “Mansûr” şiirinde Hallâc’ın idam edildiği meydânın onun canını istediğini anlatır ve yakın arkadaşı Şiblî’nin ona taş yerine gül atmasına telmihte bulunur:

*Sana taş attılar, sen gülümsedin,
Dervişin bir çiçek attı, inledin,
Bağrımı delmeye taş yetmez, dedin,
Halden anlayanın bir gülü yeter* (N. F. Kısakürek, Mansûr/Çile, 2017)

Burada iskeletinden değerli süs eşyası yapılan kırmızı renkli deniz hayvanı ile Hallâc’ın kanı arasında bir benzetmeye gidilmiş, Hallâc’ın çektiği acıdan asla şikayet etmediğini, bu acının onu “İnsan-ı Kâmil” mertebesine ulaştığı dile getirilmiştir (Kısakürek, 2010: 167)

2.3.28. Nurullah Genç

Nurullah Genç “Güldeste” şiirinde, kan rengindeki lale ve gül vasıtasıyla dertli Mansûr’a telmihte bulunmakta, kan rengindeki lalenin de Hallâc’a imrendiğini dile getirmektedir:

***Gül zindanı** yapsalar vardığım her durağı
Bana bir **gül** delisi deseler de her akşam
...
Cemşide rakib oldu güllerin yaprağında
'Hu' çekiyor içimde Mevlânâ bir semazen
Lale de imreniyor dertli **Hallâc**'a bazen*
(Nurullah Genç, Güldeste/ Sonsuzluk)

“Nehirdi Aşka Hallâc” şiirinde de Nurullah Genç, sevdiği kişinin yokluğunda çektiği acıyı uzun uzun dile getirir. Burada kan ve nehir motifleri önemlidir. Hallâc’ın kesik başından akan kanlar Dicle’yi taşırmış ve bütün varlıklar kelime-i tevhid getirmiştir (Aktaş, 2003: 99):

*Sen yokken denizlerin dibine çöktü acı
Köpüren dalgalara karıştı **kan** ve zehir
Sen yokken hayat yine **dare çekti Hallâc'ı**
Yıllarca irin aktı vadiden; yandı nehir
(Nurullah Genç, Nehirdi Aşka Hallâc, 47)*

2.3.29. Osman Numan Baranus

Osman Numan Baranus, “Tuzhurmatu” şiirinde Hallâc ve Nesimî’nin söylediklerini yani “Vahdet-i Vücûd” düşüncesini ironi katarak doğru bulur ve Hallâc’ın “Ene’l-Hak” sözünü Nesimî’nin onayladığını ve onların bir nevi tanrılaştıklarını dile getirir (Aktaş, 2003: 65):

*“**Ene’l-Hak!**” dedi **Hallâc-ı Mansûr**
Seyyid Nesimî nasıl durur?
İnsan, Tanrı oldu mu bir kez,
Gayrı Tanrı’ya Tanrı gerekmez
(Osman Numan Baranus, Seyyid Nesimî/Tuzhurmatu 60)*

2.3.30. Ömer Lütfi Mete

“Kurban Zamanı” şiirinde Ömer Lütfi Mete, gücün simgesi olan fakat Harun peygamberin gömüldüğü yeri(sır) söylememesi için dili bağlanan sağır ve dilsiz kartal ile kurban imgesiyle burada temsil edilen Hallâc-ı Mansûr’un sırrını açığa çıktığı için güçlü olan kartaldan zayıf olan Mansûr’a dönüştüğünü anlatır. Mağrur bir kartal iken zulme uğrayan Mansûr olmuş ve üzerine kül atılmıştır. Aktaş’a göre burada Kartal ile Osmanlı ve Hallâc ile Türkiye kastedilmiştir (Aktaş, 2003: 80):

*Bir bölük kartal iken bir avuç **Mansûr** kaldık
Dil attılar, **kül attılar, gül attılar**
(Ömer Lütfi Mete, Kurban Zamanı/Gölce 15)*

2.3.31. Özdemir İnce

Özdemir İnce, “Karar Gecesi” şiirinde gelenek-modernizm çerçevesinden Hallâc-ı Mansûr’u işler. Toplumcu bir çizgide karanlığa karşı çıkarak ber-dâr ile Hallâc-

ı Mansûr'a, karınca ile Hz. Süleyman'a, kuyu motifi ile de Hz. Yusuf'a atıfta bulunur. İdam edilmek ve kuyuya düşmekle dava bitmez, bu karanlık durumdan mücadele ederek çıkacağına olan inancı vardır (Aktaş, 2003: 67):

*Ama soruyorlar: “**Berdar** olduğu zaman neler söylemişti
Hallâc-ı Mansûr sana?
Kim söylemişti: Sen kuyuya düşüp orada kalmış sersem
Bir karıncasın, binlerce yılı aşip nasıl varacaksın aya?”
Öğrenecekler: Yendiğini bilmiyorlar karanlığı karanlıkla
(Özdemir İnce, Karar Gecesi/Tohum Ölürse 172)*

2.3.32. Sefa Kaplan

Sefa Kaplan, aşağıdaki şiirinde Mansûr gibi pasif bir mücadele içinde görünmekte ve çok farklı bir yaklaşımla tek kusurunun maddi bedeni olduğunu dile getirir (Aktaş, 2003: 93):

*Gül muradım **Mansûrum**
Bu bedendir kusurum
Hüküm henüz toprakta
Canevimde mahsurum
(Sefa Kaplan, Mansûr/Sürgün Sevdalar 54-55)*

2.3.33. Sezai Karakoç

Sezai Karakoç'un şiirlerinde tasavvufî şahsiyetlerin, velilerin, “Vahdet-i Vücûd” anlayışının ve tasavvufî gelenek içinde büyük cesaret gösteren Hızır, İbn Arabî, Mevlânâ, Cüneyd-i Bağdadî, Hallâc-ı Mansûr, Abdülkâdir Geylânî gibi sima ve imgelerin yeri büyüktür:

*Kurtuba söndüğünde görülür Muhyiddin-i Arabi kenti
Tatar ordularını gömen bir Mevlânâ Silüeti
Selam selam yağmurlar indikçe görünmezlikten
Selam selam eridikçe taş karların kefeni
At bir adım daha dünya çökmüş de olsa
Omuzlarına **Pamuk** gibi atacaksın onu
Hallâcı olacaksın dış birikimlerin*

Nesîmî gibi derisi yüzülecek denizlerin (Sezai Karakoç) (Şengül, 2012: 269)

“Allah kar gibi gökten yağınca” dizesinin geçtiği “Kar Şiiri”nde Sezai Karakoç, varlık anlayışını ifade eder. Bütün renkleri bünyesinde barındıran “kar” alegorisiyle Allah her tarafı kaplar; her yere beyaz ya da vahdet hâkim olur. Sezai Karakoç aşağıdaki şiirde taş yerine güllerle kavga eden toplum psikolojisinden, ironik olarak Mansûr’a taş atan avam kesim ile gül atan sûfî dostu Şiblî’den bahseder (Aktaş, 2003: 59):

*Güllerle döğdük birbirimizi her baharda
Gül fırlattık birbirimize taş yerine*
(Sezai Karakoç, Gül Muştusu/Şiirler 2/86)

Bağdat’ı Hallâc-ı Mansûr’un kanyla besli şehir (Diclehan, 438) olarak gören Sezai Karakoç “Hızırla Kırk Saat” şiirinde Hallâc-ı Mansûr’a en içten yaklaşımı sergiler ve onu duygusal bir atmosfer oluşturarak betimler. Onu taşıyanları yırtıcı kuşlara benzetir ve taş atanların psikolojik rahatlamışlığına da değinerek Şiblî dâhil âlim-cahil her kesimin bu suçun bir nevi ortağı olduğunu vurgular:

*Bağdat’tayız
Dönüp duruyoruz yırtıcı kuşlar gibi
Çevresinde bir darağacının
Koparabilir miyiz acaba
Etinden çileli etinden
Döğmeli ciğerinden bir parça
Hallâc-ı Mansûr’un
Kur’an okuyan yüreğinden
Bir ışık kapabilir miyiz
Eriyen gözlerinden
Bir bakış geçer mi içimizden
Bir taş atarak
Bir gül alabilir miyiz
Elinde biten
Günlük ekmeğini yarı yarıya yemiş
Adam da gelmişti oraya
Yağmur kapmış bir adam da gelmişti oraya
Bilginler büyücüler su vurucuları
Köle tüccarları çan onarıcıları da
Sultan saçını tarıyan kadın*

*Eski bir defîne arayıcısı
Matematiğin bulucusu
Fûsus okuyucusu
Şeyh Gâlib'in muştucusu
Hazneder ve kütüphane memuru
Hepimiz hepimiz ordaydık
Bu pamuktan hafif insanı çekemeyen
Darağacına yardımcıydık
Gene de hepimizden ağır geldi
Hallâc-ı Mansûr'un vücudu
Dicle kıyısında atlılar gördük
Giysileri ilerdeki dönemlerin giysileri
Hepimiz boşalmıştık
Akşam eve dönen işçiler gibi
Her yanımızdan altın akıyordu sanki
Güneş soluyordu doğdu doğuracak bir sığır gibi
Açıldı Muhyiddin'in kabri
"Ürkme Mansûr, benim" dedi
Bir deniz kabardı sanki
Denizde elektrik balıklarının gizleri
Ayazmada bir çini
Kimisinde bir parçası kaldı Mansûr'un
Kimisinde darağacının izi
(S. Karakoç, 2017: 66) (Hızırla Kır Saat)*

2.3.34. Şükufe Nihal Başar

Şükufe Nihal Başar, "Bir Büyük Ölüye" şiirinde, bir yakınının ölümünden duyduğu acıyı Mansûr'un çektiği acılarla özdeşleştirerek anlatır, Hallâc'ın büyük bir aşk örneği olduğunu vurgular (Aktaş, 2003: 35):

*Razıyım, **Mansûr** olup çekilsem dare bir gün,
Erişmek kabil olsa böyle dildare bir gün
Ne çıkar kötü olsam yâre, ağyâre bir gün?
Sarmış beni kaybolan bir ilâhın kaygusu
(Şükufe Nihal Başar, Bir Büyük Ölüye 424)*

2.3.35. Tahsin Saraç

Tahsin Saraç, kendini sevgili olarak gördüğü Mansûr, Nesîmî ve Pir Sultan Abdal yerine koyarak aslında asırlardır hiçbir şeyin değişmediğini vurgular:

*Ve ardında sıradağlar gibi eski sevgiler
Yürürüm hiç eksilmeden
Geriye baş çevirmeden
Tırşe ışınlarıyla çağların
Taaa **Mansûr**’dan, Nesîmî’den, Pir Sultan’den gelirken
Bir ölümle bincek göveririm ben*
(Tahsin Saraç, Uzarım Uzay Boyu/Toplu Şiirler 65) (Aktaş, 2003: 53)

2.3.36. Talat Ülker

Talat Ülker, Mansûr’un hala asıldığı yerde durduğunu ifade ederek Hallâc’ın etkisini göstermektedir:

*Hala durur
Asıldığı yerde **Mansûr**
Ölü yüzünün ölümsüz tebessümü düşer
Arsız şâirlerin mısralarına
Mansûr
Hey **Mansûr**!
Akla kusur
Gönle huzur...*
(Talat Ülker, Mansûr) (www.antoloji.com)

2.3.37. Yahya Kemal Beyatlı

Yahya Kemal Beyatlı; “Vuslat” şiirinde “Vahdet-i Vücûd” ile “Ene’l-Hak” düşüncesine ve Hallâc-ı Mansûr’a telmihte bulunur. İnsanın da İlâhî özelliğinin bulunduğunu dile getirir (Bilgegil, 1997: 119, 128):

*Seyrindeyiz atıldığı sâhilsiz enginin,
At Meydânı’nda ölmüş “**Ene’l-Hâk**” şehidinin.*
(Y.K. Beyatlı, Mâverâda Söyleniş)

*İnsan ne yaratmışsa yaratmıştır o tuzdan,
Bir **sır** gibi az çok **ilâh olduğumuzdan.***
(Y.K. Beyatlı, Bütün Şiirleri/Vuslat, 2009: 313)

Yahya Kemal Beyatlı, Hallâc’ın haksız yere idam edilmesini, âşık ile maşukun birbirlerinde yok olup var olmalarını varoluşçuluk kapsamında “Fenâfillah” derecesinde

görür ve aslında dinin dış görünüşü olan şeriatın Hallâc'ı idam edemediğini, ona yenildiğini dile getirir. Nev-Yunanî özellikler taşıyan Yahya Kemal, eline her def alanın “Ene'l-Hak” dediğini, dolayısıyla eğer İslâm dünyasında tasavvuf ve Melamiliğin girmemesi durumunda tıpkı İngilizler gibi çalışan insanlar cemaaati olabileceğimizi dile getirerek bir nevi pasif Mansûrî düşünceye karşı olduğunu beyan eder (Aktaş, 2003:16):

*Karışsın cân u cânân yükselen bank-ı **Ene'l-Hak**'la
Şeriat bir dahi **Mansûr'u ber-dâr etti** sansınlar* (Y.K. Beyatlı)

Aşağıdaki şiirde Melamiliğin son noktası olan “Vahdet-i Vücûd” veya “Fenâfillah” makamına ulaşan kişinin her yerde Allah'ı gördüğü anlatılır:

*Bir kere **Ene'l-Hak** diyen erbâb-ı dile
Hallâk-ı avâlim görünür her yerden* (Y.K.Beyatlı, Fuat Bayramoğlu'na)

2.3.38. Yavuz Bülent Bakiler

Yavuz Bülent Bakiler, “Seni Yazdım Ebem Kuşaklarına” şiirinde taç ve tahtını bırakıp çile dolu yaşam sürmek isteyen İbrahim Edhem ile ateş ve yanmak ile anılan ve “İlahî Aşk”ı uğruna yanmayı göze alan Hallâc-ı Mansûr ve beşeri aşkı uğruna yanmayı göze alan Kerem'e değinir. Bu şiirde bireysel ve toplumsal dinamikler ile halk ve Dîvân şiiri bir potada birleştirir (Aktaş, 2003: 69):

*açılın açılın kalabalıklar
içerim zemheri, dışarım bahar
bir alev halinde geçtiğim yollar
Hallâc-ı Mansûr'suz, Keremsiz değil!...
(Y. B. Bakiler, Seni Yazdım Ebemkuşaklarına/Harman 184)*

2.3.39. Yusuf Önder Bahçeci

Yusuf Önder Bahçeci, Hallâc-ı Mansûr'un yanmasını Hakk'ın bir yardımı şeklinde görür ve böyle bir yanmayı onaylar:

*Mecnun Leyla diye diye, çöllerde dolanmadı mı,
En çaresiz olduğun anda yetişir Hâk'kın yardımı,
Böyle yanmaya cân kurban **Mansûr** yanmadı mı.*
(Y. Ö. Bahçeci, Mansûr Yanmadı mı) (www.antoloji.com)

2.3.40. Ziya Paşa

19. asır Tanzimat Dönemi şâiri Ziya Paşa, Terci-i Bent şiirinin 9. bendinde insanoğlunun şaşkınlığına ve perişanlığına dikkati çeker ve aynı perişan hayatı yaşayan Hallâc'a da göndermede bulunur:

***Mansûr'u** kim düşürdü **Ene'l-Hakk** diyârına?
Kim verdi hükm katli için şer'-i ekreme?*
(Ziya Paşa, T.B. 9.Bent/1-2-3) (Uğurel, 2012: 23)

SONUÇ

“Fenâfillah” mertebesinde “Ene’l-Hak” dediği için miladi onuncu asırda idam edilen Hallâc-ı Mansûr üzerine yapılan bu çalışmanın faydalı olduğunu düşünmekteyiz. Zira zahirî tasavvurlarla batinî derinliği anlaşılamayan “Ene’l-Hak” sözünün, Hallâc-ı Mansûr’un tasavvuf tarihine geçmesine ve etrafında birçok mazmunun oluşmasına vesile olduğu görülmüştür.

Yapılan araştırmalar neticesinde şairlerin Hallâc-ı Mansûr üzerine çarpıcı imge ve tasavvurlarda bulundukları gözler önüne serilmiştir. Başta *Mansûr*, *Hallâc*, *Ene’l-Hak*, *ber-dâr* sözcükleri olmak üzere benzer çağrışımların kullanıldığı gözlemlenmiştir. Ahmet Yesevî, Mevlânâ, Yunus Emre, Nesîmî, Kaygusuz Abdal, Fuzûlî, Eşrefoğlu Rûmî, Edirneli Nazmî, Esrar Dede, Niyâzî-i Kadîm, Şeyh Gâlib gibi daha çok Dîvân şairleri ile Halk şairlerinin Hallâc’a daha fazla teşbih, mecaz ve telmihte bulundukları görülmüştür.

Hallâc, sadece edebi ve dini şahsiyetleri değil aynı zamanda kendisinden sonraki farklı fikir, sanat, tasavvuf ve felsefe ekollerini de etkilemiştir. Özellikle Alevî-Bektaşî-Yesevî geleneği içinde çok benimsenmiştir. Ayrıca kadın şâirlerden padişah şâirlere, dini-mistik çevrelerden toplumcu şairlere kadar farklı kesimler üzerinde de etkili olmuştur. Bu etki sadece Türk Edebiyatı’nda değil Anadolu sahası dışındaki Doğu ve Batı Edebiyatı’nda da görülmüştür. Hallâc-ı Mansûr, şiirin yanında roman ve tiyatro gibi sanatın farklı alanlarında da etkin bir şekilde kullanılmış ve çeşitli araştırmalara konu edilmiştir.

Bu alışma Mevlânâ ile Hoca Dehhânî'yi, Nesîmî ile Ahmedî'yi, Fuzûlî ile Neffî'yi, Bakî ile Şeyh Gâlib'i, Pir Sultan Abdal ile Karacaoğlan'ı, Âşık Veysel ile Namık Kemal'i, Ziya Paşa ile Necip Fazıl Kısakürek'i ortak bir mazmun etrafında buluşturduğunu göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Dahası Hallâc-ı Mansûr imgesinin Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. İbrahim, Hz. Süleyman, Hz. Yusuf, Hz. Muhammed; İskender, Firavun, Züleyha, Mecnûn, Ferhat gibi farklı tarihî-dini karakterler kadar kullanageldiğini söylemek de abartı olmayacaktır.

Davasındaki haklı duruşunun ve darağacında asılmanın bir yansıması olarak Hallâc-ı Mansûr'a olan ilgi günümüzde de hiç azalmamış, hatta yeni boyutlar kazanarak gerek gelişigüzel ve hoyratça gerek bilinçli bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Zira 2000'li yıllarda şâir sayısında görölen artışa paralel olarak genel ağ üzerinden yapılan taramada bine yakın “Hallâc” ve “Mansûr” imgelerini kullanan şiire ulaşılmıştır. Sadece birkaçına yer verilen bu şiirlerde edebiyat tarihi boyunca Hallâc-ı Mansûr'a yüklenen benzer anlamların kullanıldığı görölmüştür.

şüphesiz ki Hallâc-ı Mansûr imgesini kullanan şâirler bu çalışmada isimleri geçenlerle sınırlı değildir. Bu örneklerin daha da çoğaltılabileceğini ve ulaşılamayan eserlerin de olabileceğini düşünmekteyiz. Çalışmamızın eksik ve hatalı taraflarının hoş görölmesini ve yeni çalışmalara ilham vermesini umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Abdal, K. (1989). *Saraynâme*. Haz. Abdurrahman Güzel. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Abdal, P. S. (2004). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Eflatun Yayınları.
- Adile Sultan. (1996). *Dîvân*. Haz. Hikmet Özdemir. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Klasikleri.
- Adnî.(1962). *Dîvân*. Haz. Bilal Yücel. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Âgâh (Semerkândî-i Âmidî). (2012). *Dîvân*. Haz. Şerife Akpınar. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Ahmedî. *Dîvân*. Haz. Yaşar Akdoğan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Ahmedî. *İskendernâme*. Haz. Dr. Yaşar Akdoğan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Ahmet Paşa. (1996). *Dîvân*. Haz. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: MEB Yayınları.
- Ahmet Yesevî. (2016). *Dîvân-ı Hikmet*. Haz. Hayati Bice. İstanbul: h Yayınları.
- Ak, C. (2001). *Şâir Padişahlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aka, P. (2002). *Hilmi Yavuz Şiiri'ne Metin-Merkezli Bir Bakış*. Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Akbaş, E. (2005). *Türk Halk Şiirinden Seçmeler*. İstanbul: Cümle Yayıncılık.

- Akdemir, A. (2007). *Divân Şiirinde “Cünûn” ve “Mecnûn” Kavramları ile Bu Kavramların Fehîm-i Kadîm Dîvânı’ndaki Kullanımı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyat Bölümü, S.41.
- Aktaş, H. (2009). Mistik Kanaldan Sûfizm Doktrinini ve Klasik Şiir Poetikasını Tüket/Emey/En Modern Şiir. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*. Volume 4/2 Winter.
- Aktaş, H. (2003). *Yeni Türk Şiirinde Hallâc-ı Mansûr Okulu ve Misyonu*. Edirne: Yort Savul Yayınları.
- Aktüccar, H. (1984). *Karacaoğlan Hayatı, Sanatı ve Eserleri*. Gökşin Yayınları.
- Alparslan, A. (1977). *Kadı Burhâneddin Dîvânından Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Alparslan, A. (1998). *Şeyh Gâlib*. Ankara: Türk Büyükleri Dizisi.
- Alparslan, A. (2006). Kadı Burhâneddîn’in, Kimlik ve Kişilik Yapısı ile Hayata Bakış Tarzının Tuyuglarına Yansıması. *Berceste Dergisi*. S.54
- Altıntaş, R. (1999). Haşviyye'nin Doguşu ve Kelâmî Görüşleri. *Hakemli Dergi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Altunyay, K. (2003). *Hilmi Yavuz Şiirleri’nde Dini-Tasavvufî Edebiyat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütayha: Dumlupınar Üniversitesi.
- Âşık Paşa. (2000). *Garibnâme*. Haz. Kemal Yavuz. İstanbul.
- Aşkî. (2017). *Heft Peyker*. Haz. Aslı Aytaç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı..
- Âşık Çelebi. *Dîvân*. Haz. Filiz Kılıç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Âşık Çelebi. (2010). *Meşâ’irü’ş-Şu’arâ*. Haz. Filiz Kılıç, C.III. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Âşık Ömer.(2010). *Dîvân*. Haz. Yakup Karasoy, Orhan Yavuz. Konya: Ocak Grafik Tasarım.
- Ateş, S. (2004). *İslâm Tasavvufu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Attâr, F. (2007). *Tezkiretü’l Evliyâ*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Bâkî. *Dîvân*. Haz. Sabahattin Küçük. Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Baldock, J. (2006). *Sûfizm Gizli Öğretisi*. Çev. Tolga Bakanay, İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1998). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2. C.2*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Bayburtlu Zihni.(2014). *Dîvân*. Haz. Nazire Erbay, (İnceleme-Metin), Bayburt Üniversitesi, Erzurum: Bakütam.
- Bilgegil K. (1997). “Yahya Kemal’in Şiirlerinde Din”, *Kaya Bilgegil’in Makaleleri*. Ankara: AkçağYayınları.
- Bursalı Rahmî. (2012). *Bursalı Rahmî ve Dîvânı*. Haz. Mustafa Erdoğan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Beyânî. *Dîvân*. (İnceleme – Metin). Haz. Fatih Başpınar. Kültür ve Turizm Bakanlığı..
- Bice, H. (2016). *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî. Hoca Ahmed Yesevî Yılı Anısına Unesco*, Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No: 33.
- Bilge, Ö. (2015). *Esrâr Dede Divânı’nda Âşık ve Sevgiliye Ait Unsurlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Cenâbî. (2018). *Dîvân*. Haz. Beyhan Kesik. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Ceylan, M. (2012). *Öldürülen 101 Şâir*. Gelişim Sanat Yayınları.
- Ceylan, Ö. (2007). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Coşkun, B. (2013/2). “Asaf Hâlet Çelebi’nin Şiirlerinde Metinlerarasılık Bağlamında Türk İslâm Tarihi ve Kültürüne Göndermeler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.18.
- Çavuşoğlu, M. (1971). *Necâtî Bey Dîvânı’nın Tahlili*. İstanbul: MEB Yayınları

- Çeçen, H. ve Duran, R. (2016). *Silahdâr-zâde Tezkiresi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çelebioğlu, Â. (1998). *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Çakmaklıoğlu, M. M. (2005). Hallâc'ın "Ene'l-Hakk" Sözü Bağlamında Mevlânâ'nın Şatahât Yorumu. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. Yıl: 6, S.15.
- Çakır, M. 1980 Sonrası Türk Şiirinde Dîvân Şiiri Nazım Şekillerinin Kullanımına Dair. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7(1)
- Çoban, S. (2013). *Eskimeyen Şiirimizden Hoş Bir Sadâ*. İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Demirci, M. (2009). *Tarihten Günümüze Tasavvuf Kültürü*. İstanbul
- Diclehan, Ş. *Sanat ve Düşünce Dünyasında Sezai Karakoç*. Ankara: Lim Yayınları.
- Dilçin, C. (2013). *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. 10.Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan E. ve Korkmaz F. *Rûmî'nin Şîrîn ü Şîrûye'si* (Şîrîn ü Pervîz). (Metin - Sözlük - Dizin), Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr.
- Edirneli Nazmî. *Dîvân*. (İnceleme-Metin). Haz. Sibel Üst., Kültür ve Turizm Bakanlığı..
- Edirneli Nazmî. (2012). *Mecma'u'n-Nezâ'ir* (İnceleme - Tenkitli Metin). Haz.M.Fatih Köksal,Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Elçin, Ş. (1997). *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Elvân (Mehmed Tevfik). (2017). *Kâfile-i Şu'arâ*. Müellif: Haz.Hanife Koncu, Müjgan Çakır, Fatma Sabiha, Kutlar Oğuz, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Emrî. *Dîvân*. Haz. Yekta Saraç. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. (1997). *Dîvân*. Haz. Numan Külekçi, Turgut Karabey, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Erzurumlu Zihni. (2001). *Dîvân*. Haz. Muhsin Macit. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Erenler, S. (2010). *Kainattan Yürüdük Şehid-i Kerbela ve Hallâc-ı Mansûr*. Can Yayınları.

- Eyüboğlu, E.K. (1975). *Şiirde ve Halk Şiirinde Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: Doğan Matbaacılık.
- Fuzûlî. (1990). *Dîvân*. Haz. Kenan Akyüz. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fuzûlî. *Dastan-ı Leylî vü Mecnûn*, Haz. Muhammet Nur Doğan, Kültür Bakanlığı Yayınları..
- Gelibolulu M. Â. (2018). *Tuhfetü'l-Uşşâk*. Haz. İ. Hakkı Aksoyak, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Gevherî. (1984). *Divân*. Haz. Şükrü Elçin. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Göçgün, Ö. (1999). *Namık Kemal'in Şâirliği ve Bütün Şiirleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Gülçiçek, A. D. (2004). *Alevîlik, Bektaşîlik, Kızılbaşlık*. C.1. e-kitap.
- Güler, T. (2014). "Mehmet Özger'in Şiirinde Tasavvufî Yolculuk" *Anemon, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Issn: 2147-7655 C.II, S.2.
- Gülmez, M. "Âşık Ömer Dîvânı'nda Alevî-Bektaşî İzleri" *Selçuklu Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.285
- Günenç, Y. (Çev.) (2002). *Hallâc-ı Mansûr/Tavâsîn* (Ene'l-Hak: Ben Tanrıyım). 3. Basım, İstanbul: Yaba Yayınları.
- Gürgen, A. G. (1966). *Dini Şiirler Antolojisi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.
- Gürer, B. (2017). "Övgü ve Yergi Bağlamında Sûfîlerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr" *ILTED, Erzurum*. sayı: 47, s.171-197
- Güvenç, F. (2017). *Niyâzî-i Mısırî Dîvânı Şerhi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Güzel, A. (2011). *Türk Halk Şiiri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2382, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1379
- Güzel, A. (2007). *Edebi Metinler 1*. Eskişehir: Açıköğretim Yayınları.
- Güleç, İ. (2008). Hallâc'ın Bilinmeyen Bir Menkıbesi mi Yahut Taraknâme mi? *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi: The Journal Of Turkish Studies* 18, Bahar.
- Güngör, Z. *Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-ı Mansûr'a Dair"* Risalesi. e-kitap <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/779/9985.pdf>Erişim Tarihi:15.04.2018

<http://www.kulturturizm.gov.tr> e-posta: yayimlar@kulturturizm.gov.tr.e-kitap. Erişim Tarihi:14.04.2018

<http://www.antoloji.com> / Erişim Tarihi:05.05.2018

Hayalî Bey. (1992). *Dîvân*. Haz. Ali Nihat Tarlan. Ankara: Akçağ Yayınları.

Haşmet. (2018). *Dîvân*. Müellifi: Abbâs Efendi-zâde Mehmet, Haz. İ. Hakkı Aksoyak, Mehmet Arslan, Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr.

Hecrî. (2010). *Dîvân*. Haz. Ömer Zülfe, Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùtùphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap

Hoca Dehhânî. (2017). *Dîvân*. Haz. Ersen Ersoy, Ümran Ay, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Kadı Burhâneddin. (2000). *Dîvân*. Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap

Kadıoğlu, İ., Çeçen, H. ve Sarıççek, R. (2013). *Cevâhirü'l-Mülûk/Alî Emîrî Efendi*. Diyarbakır: Diyarbakır Valilięi Kùltür Sanat Yayınları.

Kadıoğlu, İ. (2016). *Muhyî/Temsîl-i Şecer*, Ankara: Sonçağ Yayınları.

Karacaoğlan.(2008). Haz. M. Cunbur. İstanbul: Çağrı Yayınları,

Karakoç, S. (2017). *Hızır la Kırk Saat*, İstanbul: Diriliş Yayınları.

Kara, M. (2006). “Doęumunun 800. Yılında Mevlânâ ve Mevlevîlik” Bursa: Uludağ Üniversitesi *İlâhiyat Fakùltesi Dergisi*. C.XV, S.1.

Karakoyunlu Cihanşah. (2017). *Dîvân*. Haz. Muhsin Macit, Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap

Kınalızâde Hasan Çelebi. (2009). *Tezkiretü's-Şu`arâ*. Haz. Aysun Sungurhan-Eyduran, Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı..

Kısakürek, N. F. (2010). *Tarih Boyunca Büyük Mazlumlar*. 10.Basım. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kısakürek, N. F. (2017). *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kurnaz, C. (2011). *Gazeller Arasında*. Ankara: Kurgan Yayınları.

- Kürkçüoğlu, K. E. (1973). *Nesîmî Dîvânı'ndan Seçmeler*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Lâmi'î Çelebi. *Ferhâd İle Şîrîn* Haz. Hasan Ali Esir. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Latîfî. (1990). *Latîfî Tezkiresi* Haz. Mustafa İsen. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Lebîb (Diyarbakırlı). (2017). *Dîvân*. Haz. Orhan Kurtoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Lerch, W. G. (2000). *Bağdat'ta Ölüm-Hallâc-ı Mansûr*. Çev. Atilla Dirim. Yurt Yayınları.
- Maksoud, Belal Saber Mohamed Abdel "*Leylâ İle Mecnûn Mesnevisi'nin Arap, Fars Ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri*" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Massignon, M.L. (1922). *La Passion d'l-Hallaj*. C.II, Paris
- Massignon, M.L. (1944). *Mrtyr de L'İslâm*, C.II, Paris.
- Massignon, M.L. (1972). *Hallâc-ı Mansûr*, İslâm Ansiklopedisi, C.V, İstanbul
- Massignon, M.L. (2006). *İslâm'ın Mistik Şehidi/Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*(La Passion de Hallaj). Çev. İsmet Birkan. C.I. Ankara: Ardıç Yayınları.
- Mevlânâ. (2012). *Mesnevi* (Tam Metin), (Türkçesi: Adnan Karaismailoğlu). Ankara: Akçağ Yay.
- Mevlânâ. <http://dosyalar.semazen.net/DîvânîKebirdenSecmeler>, C.2, pdf, (Dîvan-ı Kebîr, C.III).
- Mihri Hâtun. (2018). *Dîvân*. Haz. Mehmet Arslan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap.
- Morkoç, Y. E. (2011). "Klasik Türk Edebiyatı'nda Kadın Şâirlere Bir Bakış".*Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* C.IX, S.2, Ekim. Mahmut Kaplan Armağan Sayısı.
- Mostarlı Hasan Ziyâ'î. (2017). *Divân*. Haz. Müberra Gürgendereli, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap

- Nâilî-i Kadîm. (1970). *Dîvân*. Haz. Haluk İpekten. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Naci, M. (2004). *Osmanlı Şâirleri*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Necatî Beg. (1992). *Dîvân*. Haz. Ali Nihat Tarlan. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Nedîm. (2012). *Divân*. Haz. Muhsin Macit. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Eserleri. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap.
- Nef'î. (2018). *Dîvân*. Haz. Metin Akkuş. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı..
- Nesîmî. (2014). *Dîvân*. Haz. Hüseyin Ayan, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nev'î-zâde Atâyî. (2017). *Dîvân*. Haz. Saadet Karaköse. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü..
- Nigârî. (2011). *Dîvân*. Haz. Azmi Bilgin. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Niyâzî-i Mısırî. (1998). *Dîvân*. Haz. Kenan Erdoğan. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Onay, A. T. (2004). *Eski Türk Edebiyatı'nda Mazmunlar*. MEB Yay. İstanbul.
- Özdemir, C. (2017).“Hak Aşığı Amasyalı Fedâî Baba ve Tasavvuf Kültürü” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı:83.
- Özgül, M. K. (2015). *Yenişehirli Avni Bey (Dîvân-ı Avnî)*. İstanbul: Dergâh Yayınları
- Özkırımlı, A. (2004). *Türk Edebiyatı Tarihi*. C.I, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Özmen, İ. (1998). *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları/ 2065, C. IV (19. Yüzl). Ankara: Ttk Basımevi.
- Öztürk, Y. N. (1997). *Aşk ve Hak Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*. 3.Baskı, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- Öztürk, Y. N. (2011). *Aşk ve Hak İsyanı Hallâc-ı Mansûr(Darağacında Miraç)*. C.1/2, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- Pala, İ. (1989).*Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. C.II, Ankara: Kapı Yayınları.
- Pala, İ. (2009). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Ravzî. (2017). *Dîvân*. Haz. Yaşar Aydemir. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap

- Riyâzî. (2017). *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*. Haz. Namık Açıkgoz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Rûmî, E. (2016). *Müzekk'in-Nüfus*. Tercüme: Numan Külekçi. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Sa'id Giray *Dîvânı*. (2017). Haz. Saadet Karaköse, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Sâkıb Dede *Dîvânı'nın Tenkitli Metni*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Saraç, Y. (2011). *Eski Türk Edebiyatı'na Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2365 Edt.:Abdülkadir Gürer, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1362.
- Sarıççek, R. (1997). *Kemâl Ümmî Hayatı, Sanatı ve Divânı* (İnceleme-Metin). Yayımlanmamış Doktora Tezi. Malatya.
- Sehâbî. (2017). *Dîvân*. Haz. Cemal Bayak. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Schimmel, A. (1979). *Sind Halk Şiirinde Hallâc-ı Mansûr*. Tercüme: Sofî Hurî. İstanbul.
- Schimmel, A. (2009). *Hallâc/Kurtarın Beni Tanrı'dan*. Çev. G.Ahmetcan Asena. İstanbul: Pan Yayınları.
- Schimmel, A. (2017). *Doğudan Batıya*. Çev. Ömer Enis Akbulut. İstanbul: Sûfî Kitap Yayınları.
- Schimmel, A. (2017). *İslamın Mistik Boyutları*. Çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sinan Paşa. (1971). *Tazarru'nâme*. Haz. A. Mertol Tulum. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sultan Vele. (1976). *İbtidânâme*. Çev. Abdülbâki Gölpınarlı. Ankara: Güven Matbaası.
- Sultan Vele. (2015). *Dîvân Tercümesi*. Çev. Şadi Aydın, Elvir Musiç. C.I, Konya.
- Sunar, C. (1978). *Ana Hatlarıyla İslâm Tasavvufu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Süheylî. (2017). *Dîvân*. Haz. M. Esat Harmancı, Müellifi: Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap

- Şâhî. (2000). *Hayatı ve Dîvânı*. Haz. Filiz Kılıç, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şengül, S. (2012). “Sezai Karakoç, İnancın İmgeye Yansıması” *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*. Volume 5 Issue 5, p. 269-280, October.
- Şefkat. (2017). *Tezkîre-i Şu'arâ-yı Şefkat-i Bagdâdî*, Haz. Filiz Kılıç, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Şeyh Gâlib. (?). *Hüsn ü Aşk*. Haz. Muhammet Nur Doğan, Yelkenli Yayınları.
- Şeyh Gâlib. (2013). *Dîvân*. Haz. Muhsin Kalkışım, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şeyhî. (1990). *Dîvân*. Haz. Mustafa İsen, Cemal Kurnaz. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şeyhülislâm Yahyâ. *Dîvân*. Haz. Hasan Kavruk. Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Tatçı, M. (2002). *Divânçe-i İlâhiyât/Eloğlu Nûrî*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tatçı, M. (2008). *Hallâc-ı Mansûr Menâkıbnâmesi*. İstanbul: H Yayınları.
- Tatçı, M., Kurnaz, C. (2016). *Türk Edebiyatı'nda Hû Şiirleri*. İstanbul: H Yayınları.
- Uğurel, Ö. Ş. (2012). *Ziya Paşa / Terci-i Bent*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Uludağ, S. (1997). Hallâc-ı Mansûr. *İslâm Ansiklopedisi*. C.XV. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Usûlî. 1990). *Dîvân*. Haz. Mustafa İsen. Akçağ Yay. Ankara.
- Ümmî Sinan. (2000). *Dîvân* (İnceleme-Metin). Haz. Azmi Bilgin, İstanbul: MEB Yay.
- Üsküplü A. (2018). *Tuhfetü'l-Uşşâk*. Haz. İ. Hakkı Aksoyak. Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.kulturturizm.gov.tr. e-kitap
- Üstüner, K. (2015). *Bir Dîvân Şâirinin Hallâc-ı Mansûr Yorumu*. International Journal of Language Academy Volume 3/3 Autumn 2015.
- Vusûlî. (2010). *Dîvân*. (İnceleme-Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin). Haz. Hakan Taş, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Yağmur, S. (2016). *Hallâc-ı Mansûr*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Yalçinkaya, Ayhan. (1996). *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları: 17.

Yûnus Emre. *Dîvân*. Haz. Mustafa Tatçı. Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları.

Yunus Emre. (1941). *Hayatı ve Bütün Şiirleri*. Haz. Abdalbaki Gölpinarlı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

_____. (1992). Çağdaş Türk Şiiri, *Türk Dili/Dil ve Edebiyat Dergisi*. Türk Şiiri Özel Sayısı 4, 2.Baskı, S.481-482. TDK Yayınları.

_____. (2013). *Türk İslâm Edebiyatı*. Edt. H. Aksoy. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını. No:2073. İlâhiyat Önlisans Programı.

_____. (2018). *Mecmû'atü'l-Letâif ve Sandûkatü'l-Maârif(Nazire)*. Müellifi: Bilinmiyor. Haz. İncinur Atik Gürbüz. Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı.